

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 63

*Історико-культурний простір
та його наповненість окремими явищами*

Ніжин – 2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 8 від 07.04.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шулєгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 63 : Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 287 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011
© Самойленко Г. В. упорядник, 2011

УДК 821.161.2 [092]

О.Г.Ковальчук

Танатологічне як засіб формування простору ідеального буття (на матеріалі роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з особливостями функціонування раціонального начала у бутті людини, зокрема, в час творення ідеальної картини світу.

Ключові слова: В.Винниченко, роман "Записки Кирпатого Мефістофеля", раціональне начало, буття, ідеальний світ.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с особенностями функционирования рационального начала в бытии человека, в частности, в момент формирования идеальной картины мира.

Ключевые слова: В.Винниченко, роман "Записки Кирпатого Мефи-стофеля", рациональное начало, бытие, идеальный мир.

The article is dedicated to analysis of the problems, connected with special features of rational principles' functioning in man's being, in particular, at the time of Ideal picture of the World's creation.

Key words: V.Vinnichenko, "notes of Snub-nosed Mephistopheles", rational principle, being, ideal word.

Роман В.Винниченка знайшов уже висвітлення у декількох наших статтях цього збірника. Презентуємо ще один погляд на важливу проблему.

Граючи у "театрі" Клавдії, Кирпатий Мефістофель аж ніяк не усвідомлював змісту своєї ролі, як, зрештою, по-справжньому не зрозумів і глибокої, не ігрової природи самого "спектаклю" – його онтологічну, а не гедоністичну основу, що – зважаючи на чоловічу іпостась головного героя – цілком зрозуміло.

Вагітність "надто очевидно символізує творіння" [9, с. 118]. Для жінки це означає можливість природно й гідно завершити проект буття, надати абсолютний смисл її існуванню.

Для "чоловіка-самця" участь у процесі дітонародження "навіть не акт", а "просто такий собі жест, який може бути здійснений майже цілком неусвідомлено" [9, с. 117]. Звідси "епізодичність" участі чоловіка в онтологічному проєкті жінки. Справжня ж онтологія для нього – це раціональне творення світу, у якому пріоритетним є не біологічне начало, а конструктивно-організуюче, яке використовує (як основний "інструмент") розум. Саме воно має сприяти утвердженню і розбудові певного проєкту буття.

В основі всього цього лежить не чиясь примха, а фундаментальні відмінності між чоловіком і жінкою.

Запитуючи, чим же відрізняється жінка від чоловіка, Еріх Фромм не обмежується звичною констатацією – здатністю до народження, яка в особливий спосіб зближує її з природою: "Жінка здатна народжувати так само, як лан народжує злаки, ліс – дичину, море – рибу, небо – птиць. Жінка народжує так само, як природа народжує засоби до життя. Чоловікові це не до снаги" [2, с. 12].

Ця фундаментальна відмінність й визначила не тільки логоцентричність свідомості чоловіка, а й загальну стратегію його існування: "Відірвані од світу репродуктивного відтворення, чоловіки зосередилися на речах, котрі не залежать від особливостей будови статевих органів, – інтелектуальній творчості. І думка стала для чоловіка тим самим, чим є для жінки її дитина, – всім. Думання стало основним способом буття..." [2, с. 12].

Гарною основою для утвердження якраз такого поведінкового стереотипу (зокрема в епоху модерну – епоху розгортання життєвого проєкту Кирпатого Мефістофеля) стала філософія Просвітництва: "Однією з найсуттєвіших ідей (Ю.Габермаса – О.К.) є припущення, що модернізм характеризує епоху новочасся насамперед у "перспективі розуму", тобто ідеології логоцентризму, модернізм отожднюється з Просвітництвом, що триває з XVIII століття і майже до середини XX століття" [10, с. 5].

Таким чином (зауважують Т.Адорно та М.Горкгаймер у книзі "Діалектика просвітництва"), буття закономірно перетворилося на логос, де "дух-облаштовувач", спираючись на можливості "монологічного розуму" (Ю.Габермас), за власним розсудом переформовує світ.

"Калькулюючий розум", відчуваючи свою богоподібну ("Діалектика просвітництва") силу, самовпевнено втручається навіть у базові біологічні процеси, поступово "замінюючи природну селекцію раціональною дією" [5, с. 92].

У структурі антропоцентричного світу, сформованого Просвітництвом, раціональна дія актуалізується закономірно. Виходячи з

утилітарних настанов, просвітники (як найголовніше в житті людини) виділили прагнення "досягти якомога більшого щастя" [11, с. 420].

Гарантом досягнення цієї мети виступає саме розум, який природно функціонує у раціоналізованому світі.

За умов всесилля розуму органічно постає питання про ті останні межі, яких він у своїй "конструктивній" діяльності – за жодних обставин – не має права переступати (на матеріалі не локальної, а загальнолюдської історії ці питання до "інструментального розуму" вже поставлені, одержана й аргументована відповідь, в основі якої лежать трагічні практики тоталітарного суспільства: "Саме діалектика просвітництва, на думку Горкгайма й Адорно, містить у собі відповідь на запитання, чому людство у середині ХХ століття впадає у новий вид варварства. Якби це запитання ставив Кант, він, мабуть, сформулював би його так: "Як можливі Аушвіц та Бухенвальд?" [7, с. 271].

Одвічно функція контролю покладалася на мораль, точніше – на моральні закони, які регулюють життя суспільства. Однак цей запобіжний засіб у системі просвітницьких уявлень про буття уповні не тільки не функціонує, а й – апріорі – не повинен функціонувати, оскільки у річищі природного існування (базового для просвітників) мораль, "розчинена" у самому бутті, не має змоги конституюватися: "Людина (зауважував П.Гольбах – О.К.), як і все інше в природі, є цілковитою фізичною істотою. Моральний вимір у людині – це просто її фізичне існування..." [11, с. 424].

А це, природно, виключає кваліфікацію як аморальної будь-якої дії, спрямованої на досягнення щастя.

Проект буття Кирпатого Мефістофеля теж передбачає беззастережне утвердження щастя як концепту базового.

У героя роману В.Винниченка відчуття щастя може оприявнитись і одномоментно – за рахунок яскравого почуттєвого спалаху ("Боже, як мало людині треба, аби вона була щаслива! І яке більше щастя від того, коли стоїш на березі такого вуличного ручая в розтібнутім пальті; стоїш, прижмуривши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей сонячного прилиплиго тепла, слухаючи бозна-що в собі і вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно" [3, с. 52].

Однак справжнім гарантом щастя може виступити лише розум, який (на думку Кирпатого Мефістофеля) не використовується (навіть мислячою частиною суспільства) повною мірою, зокрема, у час творення родинного життя: "Через що інтелігентні люди не вживають розуму на що-небудь інше, як принципіальні суперечки та голі теорії? Наприклад, така річ, як шлюб. Як шаблонно, без розуму і, по суті, жадливо складають інтелігенти своє родинне життя! Ну, хай селяни, робітники, купці або наші прадіди так складали – це зрозуміло! Страх

перед традицією, відсутність критики, аналізу, інші завдання шлюбу!" [3, с. 146].

Підсумок такого тотального ігнорування розуму в час вирішення однієї з найголовніших життєвих проблем закономірний і наочний. Саме тому Кирпатий Мефістофель (з яскраво вираженим – хоч зовні і прихованим – торжеством) пропонує Шапочці подивитися навколо: "От, навмисне переберіть у пам'яті всіх ваших знайомих, чи в багатьох родинах є щастя" [3, с. 147].

Рецепт порятунку, який для таких випадків пропонує Яків Михайлюк, само собою зрозумілий – у справу має втрутитись розум: "Треба творити шлюб, Ганно Пилипівно. От у чім вся причина. Творити свою любов" [3, с. 147].

Людина – істота природна. Тому – стверджує Яків Михайлюк – вона у своїй діяльності мусить керуватися не мораллю, яка є стіною, виведеною "між основними законами життя й вищим його проявом – розумом" [3, с. 137], а "вищими заповідями", "вищим законом природи" [3, с. 123]. Коли ж головний ворог людини – стіна, зведена мораллю, – буде зруйнована, все приведе її до "вищого природного єдинства", "до "поєднання законів природи з розумом" [3, с. 137].

У щасливому майбутті, сконструйованому Кирпатим Мефістофелем, шлюб з Білою Шапочкою посідає ключове місце. Заради досягнення цієї мети герой готовий вступити в майже дарвіністську боротьбу з іншими представниками свого виду: "У теорії, як і в багатьох теоріях, думка була правильна: треба дати місце всяким впливам і в вільній боротьбі з ними завоювати Шапочку. Але на ділі... Хм! А що ж на ділі? Що? Чорт бери! Я уступлю кому-небудь Шапочку, мою Шапочку, мою казку, моє нове життя?! Хотів би я подивитись на того, хто примусив би мене це зробити! Ану!" [3, с. 157].

І все ж жорстока конкурентна боротьба з одноплемінниками Кирпату Мефістофелю не загрожує (явною чистотою і порядністю віє від Білої Шапочки, занадто високий мур між нею і світом – "вона має довкола себе стіни й ніхто не може її відняти у мене" [3, с. 145–146]) та й клас особистості помітно виділяє Якова Михайлюка серед інших претендентів на руку Ганни Забережної – це видає і поза, і голос, і екстер'єр, й інтонація близького родича Шапочки – Шипуна, який вперше зустрічається з героєм – "Семен Семенович похапцем підводиться й, знов одтопірчивши зад, потискує мені руку. "Дуж-же, дуж-же приємно! Мав утіху чути і вас, і про вас. Аякже! Марусю, пам'ятаєш процес Сигалова? Правда, ти не була! Надзвичайно приємно!" [3, с. 101].

Загрози інші. Вони пов'язані передусім із особливою – схожою на в'язничну – закритістю буття самої Шапочки.

Природа цієї суворої концептуально непогано обґрунтованої Ганною Забережною відстороненості від світу (як і засоби "розчаклування" таких об'єктів) не зовсім зрозумілі героєві, оскільки логіка формування герметичного світу саме такого типу, в основі якого лежить процедура "самоприсуду", а не присуду суспільства, аж ніяк не вписується у звичні схеми ізоляції індивіда. Звідси непевність Кирпатого Мефістофеля: "Так, вона моя наречена, але наречена, яка сидить у тюрмі, в маленькій, біленькій одиночній камері. Я не можу не доторкнутись до неї, ні поговорити, як слід... Коли саме вона вийде на волю, я того не знаю..." [3, с. 145–146].

Надія лише на час, який, так гадає Яків Михайлюк, дивовижним чином має все розставити на свої місця – "... але я певний, що колись вийде й прийде до мене, стидлива, мило-сердита, стримано-ясна від любові та радості" [3, с. 146].

Тим гостріше, екстатичніше сприймається тупикова ситуація ("Всьому кінець! Між минулим твоїм життям і теперішнім упала важка, залізна стіна, зразу брутально перерізавши всі нерви, що в'язали тебе зі світом минулого" – [3, с. 160]), яку так неочікувано і водночас дуже зримо окреслила Клавдії своїм несподіваним майже інтимним зізнанням, вбраним чомусь у відверто розмовні шати: "Слухай: я обдурила тебе, я не зробила аборту і вродила дитину" [3, с. 159].

Однак стан втраченого буття, який увібрив у себе і тваринний зойк ("Що-о?!") [3, с. 159], і безсилу розпластаність на канапі, і "дикий вихор люті", який у своїй екстремності нагадає класичну поведінку психічно хворої, а точніше – буйної людини, яка аж ніяк не контролює (зрештою, і не може контролювати) свою поведінку: "Я з усієї сили хапаю себе за волосся, рву його, викручую, б'юся головою об спину канапи, кусаю руки, реву й вию так, що сам холону від жаху ... Мені хочеться бити, руйнувати, троцтити. Я хапаю маленький чорний столик і з захватом сказу гатю ним з усеї сили об підлогу. Тріскання ніжок, грохот по всій квартирі п'янять мене. Недоломками столика я б'ю стільці, столи, пишучу машинку, стіни, кидаю цурпалком у шафу з книжками, шматую на собі ковнірчик, краватку. На руках у мене кров. На підлозі теж" [3, с. 160] – триває, на диво, недовго – "всього години зо три" [3, с. 163].

Рішення, здається, приходиться само собою. Насправді ж "калькулюючий розум" просто і майже автоматично [зважаючи на повне й органічне сприйняття Кирпатим Мефістофелем законів "рахункової цивілізації" – Б.І.Антонич] віднаходить рішення: "Я знаходжу долі її листа, читаю адресу, потім напружено пригадую, що ще треба зробити. Весь час здається, що я вже думав про це, знав та забув. Ага, так, – г р о ш е й (розрядка наша – О.К.!)!" [3, с. 163].

Діє Кирпатий Мефістофель за найпростішою і (як уявляється йому) найефективнішою схемою: гроші в обмін на спокій. Причому йдеться не про якийсь паліатив, а про повну (певна річ, психологічну, а не фінансову) завершеність справи, про абсолютну вичерпаність складної життєвої проблеми, яка, загалом то, не вкладається у розряд тих, що просто вирішуються. Звідси аж настільки впевнена хода [ще донедавна до нестями розгубленої й навіть смертельно застрашеної віроломним життям людини] після "еквівалентного" обміну: "Я встаю ... От, Клавдіє Петрівно, тут поки що на перші видатки. Я кладу коверту з грішми на стіл і виходжу в першу кімнату. *Ступаю вже не навшпильках* (курсив наш – О.К.)" [3, с. 166].

Впевненість Якова Михайлюка ґрунтується на особливій ролі грошей у модерному суспільстві, зокрема в українському (про це, спираючись на широку джерельну базу, аргументовано говорить Г.Малиновська): "Концепт "ГРОШІ" та мовні знаки, що його репрезентують, посідають у мовній картині світу пріоритетні позиції як носії значущих для особистості цінностей" [8, с. 75].

Г.Зіммель (зважаючи на генералізуючу їх роль) порівняв гроші з Римом, до якого ведуть всі дороги. Продовжуючи далі аналогію, відомий німецький соціолог обидва об'єкти "вирівняв" у їх семантиці через місткий, узагальнюючий образ компендіума: "Wie alle Wege nach Rom führen – indem Rom als die oberhalb jedes lokalen Interesses gelegene und im Hintergrunde jeder Einzelaktion stehende Instanz gedacht wird – so führen alle ökonomischen Wege auf Geld; und wie deshalb Irenäus Rom das Compendium des Welt nannte, so Spinoza das Geld omnium rerum compendium" (Georg Simmel: Philosophie des Geldes. 4 Kapitel: Die individuelle Freiheit – Teil 11. – Режим доступу: http://socio.ch/sim/geld/geld_4b.htm).

Відштовхуючись від ідей Г.Зіммеля, вчені XXI століття проблематику грошей закономірно співвідносять із цілісними системами, причому на рівні однієї з ключових категорій, яка, безсумнівно, є універсальним репрезентантом буття, – на рівні "картини світу": "Щодо світоглядної функції, то, як пише сучасний дослідник П.Клюкін, "гроші роблять замах на те, щоб бути матеріалом, з якого створений увесь світ" ... а якщо весь, то, отже, і духовний. Тут ідеться про таку "картину світу", в якій *гроші повинні виконувати функцію тотальної регуляції буття* (курсив наш – О.К.)..." [4, с. 36].

Вербальна, соматична, жестова, емоційна, зрештою, інтонаційна реакція Клавдії Петрівни спершу цілком прогнозована й передбачувана – тут і голосіння, яке стрімко наростає, перетворюючись на "вибух ридань" [3, с. 166], і обурення, яке поєднується з нерозумінням і навіть розпачем ("Як це жорстоко! За віщо?" [3, с. 167], і певна – звич-

на для героїні – театральність поведінки, помічена Кирпатим Мефістофелем ("Я обманула?" – з жахом, театралью, як мені здається, відкидається вона до стіни" [3, с. 167], і навіть самоіронічний пасаж, інтонаційно вміло переадресований ворогу ("Претензії?.. Я претензії?.. Я смію мати якісь претензії? Які? Коли!.. Я претензії? Випадкова любовниця, хвилева примха, викинена, як ганчірка! Я – претензії?!") [3, с. 167].

Неочікуваний фінал цієї драматичної розмови провокує сам Яків Михайлюк, який, прагнучи певної психологічної компенсації за завдані йому Клавдією моральні збитки, до прагматики обміну вирішує додати спроектований на самого себе образ чоловіка-страждальця: "Дитина ця тільки твоя, я не винен за її існування. Я не хотів її. Мене обдурено, обікрадено, знасилувано в ній, і я не хочу, чуєш ти, не хочу признавати цього насильства! *І то вже слабовільність, що я дав тобі грошей* (курсив наш – О.К.). Навіть цього..." [3, с. 167–168].

Стерпівши відверте хамство щодо дитини (глибоко аморальне в своїй суті навіть не відстороненістю, а якоюсь акцентованою гидливістю), останнього зізнання Кирпатого Мефістофеля жінка не витримує. Звідси справжній вибух почуттів: "А-а!!!" – несамовито скрикує Клавдія ... вривається в спальню й миттю вилітає звідти з ковертою у руці ... й з усієї сили кидає нею в мене" [3, с. 168].

Причина такої поведінки Клавдії полягає передусім у тій психологічній аурі, яка оточує гроші. А вони мають не лише "власну етику" (див. про це, зокрема: Katja Girschik: *Celd als Determinante der Moderne in Georgs Simmels "Philosophie des Geldes"*. Режим доступу: http://www.socio.ch/sim/on_simmel/t-girschik.htm), а й, спираючись на закладені в них можливості реалізуватись як одна з "форм насилля" [10, с. 41], сприяють формуванню філософії особливого типу, яку визначають як "хамська філософія" (Кортунов В. *Філософія денег / В.Кортунов. – Режим доступу: <http://artevik.narod.ru/society/phylmoney/-critica.html>*).

Її носій сприймає навколишній світ "як свою абсолютну власність" (В.Кортунов), де дозволено все.

І в цьому відверто хамському світі, який, не вагаючись, намагається свою нещадну філософію життя утвердити на принципово іншому, ніж дотепер, сприятливому для нього – не християнізованому, а, позбавленому ідеалів, відверто прагматизованому – обширі буття, де торжествує голий розрахунок, де з особливою силою відкривається до певного часу прихований об'єктивними потребами економічного розвитку "цінізм грошей" [10, с. 41], де зміщуються звичні вектори культури і зазнають переоцінки всі морально-етичні цінності ("... вимірювання грошима етичних цінностей таких, як совість, доброта,

співчуття, жалість до ближнього, – це означає відректися від традиційних християнських цінностей, що лежать в основі європейської і вітчизняної культур" [4, с. 36]), "під претекстом раціоналістичного світорозуміння" відмітаються "всі духовні основи людини" (В.Кортунов).

Очевидно, саме це – глибоку і водночас неприховану зневагу до всього людського, так відверто виражену за допомогою грошової подачки, яка виглядає як милостиня (у переказі для Шапочки це, щоправда, подається як глибоко вистражданий героєм добродійний акт: "Звичайно, матеріально допомагатиму. Але не через те, що почуваю себе обов'язаним. Коли б я в цьому вважав себе обов'язаним, тоді й усе інше інакше було б. *Просто з особистого чуття, співчуття до неї* (курсив наш – О.К.) [3, с. 179]), відчула своїм жіночим еством Клавдія.

Звідси вибуховість, явна спонтанність, а не продуманість рішення (очевидно, саме цим можна пояснити інтонації каяття, що звучать у словах Клавдії вже наступного дня: "Якове Васильовичу, я дуже винна перед вами за вчорашнє..." [3, с. 172]), і гострота реакції.

Надалі мотив грошей (як універсального засобу вирішення проблеми) втрачає свою актуальність. Усі операції з грішми з розряду "ідеологічних", світотворчих у стосунках майбутніх членів подружжя переходять на рівень однієї з багатьох буденних справ: "Ось ваші гроші..." – винувато, з ніяковістю простягає вона мені коверту ... "Добре, давайте! Це питання все одно треба ґрунтовніше обміркувати" [3, с. 172].

Натомість (під впливом раціонального вирішення Варварою Федорівною не менш гострого, а, може, й ще гострішого конфлікту) приходить бажання реалізувати іншу стратегію, яка ґрунтується на логіці, на раціональному доведенні очевидних істин: "Гей, а чому б мені (роздумує Кирпатий Мефістофель) не спробувати так само погодитися з Клавдією? Коли їй так само добре дати зрозуміти становище, вона так само мусить згодитись" [3, с. 192].

Однак логіка, як і намагання просторово дистанціюватись від "дами в чорному" ("... Клавдію негайно треба випроводити з цього міста" [3, с. 197]), виявляються аж ніяк не ефективними. За цієї ситуації й актуалізується "остання" стратегія – стратегія відчаю, в основу якої закладається свідомо орієнтація на танатологічне.

Примару танатологічного актуалізує ніким і нічим не контрольований, "одноколієно" спрямований розум, здатний бачити перед собою лише завдання. Тому, здавалось би, жодних перешкод у реалізації гарно викресленого плану бути не може.

Та все ж таки розум не може до кінця контролювати примхливу течію емоцій. Звідси непевність і навіть невпевненість при виконанні цього нелюдського завдання.

Розум однозначно робить свідомий вибір і свідомо виносить нещадний присуд – дитина має померти. Однак, навіть потужно стимульований аргументами розуму, герой побоюється майбутнього дійства. Звідси, зокрема, хворобливе прагнення підігнати час: "І мені хочеться, щоби вони (Клавдія та її син – О.К.) вже швидше йшли" [3, с. 204].

Звідси ж і необхідність самоорганізації. Вона ґрунтується на відвертій жорсткості по відношенню до самого себе, яка не виключає моменту провокації по відношенню до генератора ідеї: "І тут же виразно кажу собі: "Це момент, коли ти (Яків Михайлюк – О.К.) виносиш собі той чи інший присуд. Вибирай!" [3, с. 204].

Збожеволілий розум ще утримує рештки алогічної за таких умов раціональної застережливості: "тепле і мокре ... тільце" дитини [3, с. 205] Кирпатий Мефістофель несе до відчиненої квартирки, з якої йде "морозна течія, що прожогом суне в хату" [3, с. 205], несе на невідворотню й раціонально сплановану, таку бажану смерть і водночас думає про те, щоб під час ходи не травмувати маля ("Воно перегинається в моїх руках, і мені страшно, щоби голівка не вдарилась о бильце коліски" [3, с. 205]. Однак попри дрібні застереження (швидше – інстинктивного, вітального плану), які принципово не змінюють самої суті справи, попри жах і "п'яну лють муки" [3, с. 205] герой йде до кінця: "Не знаю, скільки стою так. Рукам моїм холодно. Тільце слабне. Крик стає сипкий. Я стою з заплющеними очима і сказано-заціпленими щелепами" [3, с. 205].

Осуд самого себе (під час повторної спроби звести з світу Міку): "Бийте мене, топчіть, плюйте на мене" [3, с. 205] – і навіть співчуття та жалість до мордованого ним самим дитяти ("Я хапаю задубілі покірні рученята, дмухаю на них, розтираю, цілую..." [3, с. 206]) знову ж таки не зупиняють Кирпатого Мефістофеля. Констатація факту ("У Мопассана (звіряється Кирпатий Мефістофель Шапочці – О.К.) в оповіданні це легше виходило..." – кажу я з усміхом" – [3, с. 210] і складність самого завдання лише змушують внести необхідні корективи у процес гарантованого знищення Міки: "... треба "його" дуже розігріти й тоді підставити під квартиру. Коли вони мають гарячу воду, це добре. Спочатку кинути в гарячу воду, потім під кран водопроводу, а тоді вже під квартиру. Тримати треба довго й, коли можна, зробити протяг" [3, с. 211].

Однак сценарій дійства, у якому скрупульозно враховані попередні базові помилки, які не дали можливості довести задумане до

кінця, і деталізовано "прописано" кожен етап результативного здійснення злочину, так і не втілюється Яковом Михайлюком у життя. Торжествує інстинкт, який виграє у боротьбі з розумом, з раціонально-послідовним планування життя. Про це гарно пише Р.Багрій: "Попри погорду, яку Яків відчуває до Клавдії за її підвладність цим ірраціональним звірячим інстинктам, він сам наприкінці стає жертвою тих самих інстинктів, і сильніший з них, батьківський зв'язок, тріумфує над його статевим потягом до Шапочки. Істерично бігаючи туди й назад, від своєї коханої Шапочки до Клавдії та її синка-немовляти, Яків поступово починає відчувати ірраціональний зв'язок з немовлям ... а через немовля – з матір'ю своєї дитини, Клавдією ... "І раптом я чую, що ніколи не зможу піти від нього, що він мій до самої смерті, що де б і з ким би я не жив, він завсігди буде в мене. І Клавдія буде моєю, І Костя, й Ольга, й усе їхнє життя" [1, с. 223].

Певна річ, на ці рядки якоюсь мірою відкидає свою тінь війна статей – звідси перебільшення сексуального потягу до Шапочки (до речі, це стосується й деяких інших гендерно маркованих текстів, присвячених вивченню творчості В.Виниченка: яскравий зразок саме такого – жіночого – прочитання можна віднайти у цікавій, зокрема, в цьому аспекті, статті І.Кошової "Роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" у світлі фрейдівської теорії сексуальності", де – не без підстав – "поставлено" з ніг на голову ролі головних персонажів: "Коли читаєш "Записки ...", складається враження, що не Мефістофель Михайлюк є спокусником жінок, а саме жінки виявляють ініціативу у справі спокуси" [6, с. 248]). Однак ключовий "сюжет" тут прокреслено точно й цікаво, що вимагає "серії" додаткових досліджень: приміром, окремого розгляду вимагає лінія ірраціонального зв'язку, що тягнеться від героя до дитини, а далі й до матері, інтегрування у світ Кирпатого Мефістофеля не лише дитини, а й усього топосу буття Міки, зрештою, природа постійного конфлікту "між розумом і ... підсвідомими інстинктами" [1, с. 216].

Однак полишимо поза увагою природу конфлікту. У нашій ситуації принципово важливо інше: треба зрозуміти – і тим самим з'ясувати – як і чому інстинкту батьківства вдається зупинити розум, що (із запеклістю маніяка) наполегливо і невідворотно наближає смерть дитини.

Можна зробити припущення про те, що йдеться про один із найсильніших інстинктів – інстинкт батьківства (Панас Павлович навіть наділяє його рисами сили інфернальної: "Ах, голубе, ви (Кирпатий Мефістофель – О.К.) щасливий чоловік ... ви не знаєте, що таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не

піддається ніякому контролю, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила!" [3, с. 38–39]).

А оскільки це так, то, здавалось би, результат має бути закономірним і прогнозованим: у боротьбі з розумом інстинкт мусить за будь-яких умов перемагати.

Однак навіть настільки могутньому інстинктові, як інстинкт батьківства, нерідко не вдається "достукатися" до свідомості. А тут відверта і беззастережна капітуляція відмобілізованого, непогано підготовленого до життєвих ігор і водночас завжди готового до боротьби, вишколеного дуже складною адвокатською практикою розуму.

Відповідь, на нашу думку, логічніш усього шукати у зоні танатологічного: смерть – занадто великий подразник для підсвідомого. Тим більше, що за своєю семантикою це смерть подвійна: вбиваючи Міку, Кирпатий Мефістофель вбиває не тільки себе (а тим самим і власне майбутнє), а й ілюзорну надію на безсмертя.

Людина смертна (ілюзій щодо цього у Якова Михайлюка нема), дитина ж, точніше – батьківство, – "це можливість ... повторитися в іншій живій матерії і перемогти імператив смерті" [12, с. 93].

Вбивство дитини закриває шлях до безсмертя. Така ситуація не може бути не екстремальною, саме тому у найвідповідальніший, найстрашніший момент "енергія несвідомого прориває захист свідомості і переходить в її простір" [12, с. 92].

Та справа не лише у фізіологічному продовженні. З Мікою, за Кирпатим Мефістофелем, вже на новому життєвому витку має продовжитись пошук (а в підсумку і формування) простору ідеального буття: "Вечорами я рідко буваю дома. А коли буваю, то сиджу з Мікою в кабінеті. Ми замикаємось, щоби нам не перешкоджали. Я оповідаю йому казки, з яких він особливо любить одну: про маленьку любу дівчинку "Білу Шапочку" [3, с. 214].

Тим самим виникає ілюзія "гарантованого" повернення до однієї й тієї ж моделі життя, в якій (мов у коконі) закладена і "туга за створенням себе" [3, с. 31], і мрія про щастя, що в усій повноті (хай і опосередковано) має колись торкнутися існування й самого Якова Михайлюка.

Література

1. Багрій Р. "Записки Кирпатого Мефістофеля", або Секс, подружжя і ще деякі проблеми / Р. Багрій // Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. – Черкаси, 2005.

2. Бушанський В. Розум і влада. Патріархальні риси політичної свідомості / В. Бушанський // Віче. – 2008. – № 2.

3. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. – Черкаси, 2005.
4. Гончаров В. Гроші в контексті аксіологічного аналізу / В. Гончаров // Мандрівець. – 2008. – № 4.
5. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер. – К., 2006.
6. Кошова І. Роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" у світлі фрейдівської теорії сексуальності / І. Кошова // Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. – Черкаси, 2005.
7. Култаєва М. Макс Горкгаймер – патріарх Франкфуртської школи / М. Култаєва // Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер. – К., 2006.
8. Малиновська Т. Концепт "ГРОШ" в українській мовній картині світу / Т. Малиновська // Українська мова. – 2010. – № 4.
9. Марсель Г. Homo viator / Г. Марсель. – К., 1999.
10. Михальчук Н. Мала проза Володимира Винниченка: метафізичні та естетичні інтенції / Н. Михальчук. – Ніжин, 2007.
11. Тейлор Ч. Джерела себе / Ч. Тейлор. – К., 2005.
12. Штупун О. Функціональне оприявлення категорій танатосу та еросу в художній практиці В.Винниченка / О. Штупун // Винниченкознавчі зошити. – Ніжин, 2007.
Вип. 3. – 2007.

УДК 821.161.2.09

О.О.Дацько

До проблеми присутності гоголівського оповідача у художньому просторі української "химерної" прози

Метою статті є спроба визначити та узагальнити особливості гоголівської оповідної манери, що знайшла реалізацію у художньо-му просторі української "химерної" прози.

Ключові слова: оповідач, оповідь, оповідна манера.

Целью данной статьи является попытка определить и обобщить особенности гоголевского сказа в художественном пространстве украинской "химерической" прозы.

Ключевые слова: рассказчик, сказ, повествовательная манера.

The purpose of this article is an attempt to define and generalize the features of Gogol's narrative manner which is realized in creative space of Ukrainian "khymerma" prose.

Key words: narrator, "khymerma" prose, narrative manner.

"Вечори на хуторі біля Диканьки" вийшли з друку у вересні 1831 р. Невеличка книжечка з не зовсім звичайним заголовком відразу зробила відомим і популярним ім'я справжнього їх автора – Миколи Гоголя. Образ "видавця" пасічника Рудого Панька Гоголю підказав П.О.Плетньов, так було видано дві частини цього збірника під псевдонімом наївного та лукавого оповідача [15, с. 67]. Псевдонім "Рудий Панько", на думку А.І.Маркевича, Гоголь вибрав не випадково, адже він повинен був легко вказувати на справжнього автора повістей. Так, прізвисько "Рудий" наголошувало на рудуватому відлискові волосся, що було у Гоголя в молодості, а "Панько" дісталось від діда Панаса Дем'яновича, у якого сина звали Василем Панасовичем, а онук був таким собі Панасенком чи скорочено Паньком. Отже, псевдонім "Рудий Панько" аналогічний прізвиську "рудий панасенків" [13, с. 1270]. Так з'явився "видавець" та оповідач двох книжок з повістями "Вечорів на хуторі біля Диканьки".

До проблеми дослідження гоголівської оповідної манери зверталися відомі літературознавці. Одні розглядали оповідь як основу гоголівського тексту та вказували на можливість її еволюціонування (Б.Ейхенбаум [20, с. 48]), а інші основну увагу у своїх дослідженнях зводили на типи оповіді (В. Гіппіус [2, с. 36–37], Г.Гуковський [5, с. 41, 49, 52], С.Машинський, Н.Марченко [14, с. 147–149]). На думку В.Виноградова цікавою у "Вечорах" виявилась оповідна манера та оповідні прийоми Рудого Панька, що поступово піднімалися до рівня норм літературно-художньої прози завдяки авторському своєрідному деформуванню та об'єднанню з іншими стилістичними елементами [1, с. 53–54]. У літературознавстві існує концепція, згідно з якою у "Вечорах на хуторі біля Диканьки" Микола Гоголь замість традиційного оповідача ввів постать наратора (фіктивно створений оповідач), де автор передоручав свій кут зору, свою роль оповідачу твору, при цьому оповідач наділявся властивостями всевідання і налаштував свою оповіддю на той лад, що немовби сприймався за необхідність [11, с. 157–158].

Проблемі присутності гоголівської оповіді в українській "химерній" прозі присвячували свої дослідження А.Горнятко-Шумилович [4], Ю.Покальчук [16], П.Майдаченко [12], О.Січкач [17]. Вчені розглядали традиції барокової оповіді у творах Є.Гуцала та В.Шевчука, де фантастика поєднувалася із суворо реалістичною оповіддю. Цикл фольклорних оповідань "Голос трави", на думку дослідників, виростав із гоголівської традиції, яка глибоко вкорінена в українському фольклорі. Крім того, в "Іррю" окреслювали присутність зразків гіперболізації оповіді в дусі М.Гоголя, а головного героя Хому Прищепу з "Позиченого чоловіка" називали прями́сіньким нащадком пасічника

Рудого Панька. Можна припустити, що проблема присутності гоголівського оповідача у художньому просторі української "хімерної" прози досі не має системного уявлення. Таким чином, актуальність дослідження визначається спробою більш конкретно розглянути структуру гоголівської оповідної манери у творах "Дім на горі" та "На полі смиренному" В.Шевчука, "Позичений чоловік" Є.Гуцала, "Ірій" В.Дрозда, "Оглянься з осені" В.Яворівського. Для дослідження поставленого завдання звернімося для початку до романів В.Шевчука "Дім на горі" та "На полі смиренному", з'ясуємо можливість функціонування гоголівської оповідної традиції у цих творах.

Як зазначає М.Жулинський, "Дім на горі" – це своєрідна преамбула до творчості одного з героїв повісті козопаса Івана Шевчука. У Миколи Гоголя перша і друга частини "Вечорів на хуторі біля Диканьки" мають своєрідну вступну частину "Предисловие", де оповідач пояснює предмет обговорення. Микола Гоголь приписував свої "Вечори на хуторі біля Диканьки" пасічнику Рудому Паньку [10, с. 239–240]. Валерій Шевчук другу частину роману-балади, що має назву "Голос трави", віддає козопасу Івану Шевчуку, який, на думку Ю.Покальчука, є прямим перегуком із Рудим Паньком, пасічником з "Вечорів на хуторі біля Диканьки", а оповідання Івана Шевчука приладжені до літературного вжитку його правнуком у перших [18]. У історичному романі "На полі смиренному" В.Шевчук доручає Семену-затворнику Печерського монастиря скласти синаксар, чи ж бо патерик, "не задля прославлення чи огудження святих отців, а з'явити всі почуті історії найдокладніше й найправдивіше... для слави людської, чи, як вважають, божої, служити" [19, с. 7]. Подібність цих "визначених осіб" саме в тому, що автори передоручали свої повноваження у створенні оповіді, яка пізніше повинна мати письмовий варіант. Так, читач дізнається про повісті тільки за бажанням Рудого Панька, за його ініціативою світ почув про "столько диковин", з оповіданнями, записаними в зошит для правнука, ознайомив Іван Шевчук, про історії, які трапилися у стінах монастиря, а пізніше стали апокрифами на пергаменті, – від Семена-затворника.

Всі повісті у "Вечорах на хуторі біля Диканьки", на думку С.Машинського, розміщені у певній послідовності та недовільно розділені на дві частини, кожну з яких "попереджує" передмова оповідача. Ця єдність повістей підсилена образом пасічника Рудого Панька, з вуст якого читач дізнається про чудернацькі історії та без якого порушувалася б цілісність і єдність всієї книги. Оповідання, написані Іваном Шевчуком, також розміщувались у послідовності та мали конкретне авторське призначення, адже Іван їх писав один за одним протягом життя у зошиті в шкіряній оправі, а призначались вони правнуку, і саме

його доля примусить розшифрувати ті полишені незрозумілі знаки. Семен-затворник із роману "На полі смиренному" постає перед читачами як ініціатор, оповідач та видавець Нового синаксару Київського, що складається, за задумом творця, із 12 розділів, кожен із яких належав конкретному служителю монастиря та розказував про події, в яких він брав участь. Всі розділи йдуть по черзі, один за одним, у першому розділі Семен пояснює читачу причину появи синаксару, а в останньому – 12 розділі – завершальний етап роботи.

Звернімо увагу на завершальний етап творчої роботи оповідача "Вечорів на хуторі біля Диканьки" Рудого Панька. Так, в останніх рядках він вибачається за наполегливість і за свою видавничу діяльність, наголошуючи на другій та останній книгах повістей: "Вот вам и другая книжка, а лучше сказать, последняя! Не хотелось, крепко не хотелось выдавать и этой. Право, пора знать честь" [3, с. 195]. У романі-баладі "Дім на горі" старий козопас Іван Шевчук на останньому етапі роботи переживає особисту трагедію, сил творити у нього більше немає, він дописав свій п'ятий і вже останній зошит. Останньою крапкою була сльоза, яку зронив на свій зошит і "більше після того не написав ні рядка". На цьому етапі роботи Семен-затворник пояснює причину писання після Полікарпа, не тому що хоче "огудити працю", а через "промисел вишній – адже була вона, та сила, що штовхнула мене до писання" [19, с. 180]. І далі говорить: "Але надійшла така пора, що мушу завершувати своє писання". В цих рядках відчутний трагізм у тому, що, ознайомившись із повіданими історіями, які відбувалися в монастирі і з святими людьми, Семен розуміє чорноту святих, тому хоче вийти із затвору, бо вже не може "більше ховатися у цій темені" [19, с. 188].

На думку Б.Ейхенбаума, у "Вечорах на хуторі біля Диканьки" присутній каламбур, в основі якого розглядається використання різних дотепних прізвищ [20, с. 50]. Із вуст пасічника Рудого Панька читач знайомиться із такими прізвищами, як Чухолупенко, Курочка, Смаченький, Хлоста. У Є.Гуцала – ще одного представника української "химерної" прози – у романі "Позичений чоловік" [6] представлені на розгляд читачів від головного героя Хоми Прищепи всякі чудернацькі, химерні, дивовижні, подібні до гоголівських прізвищ із "Вечорів на хуторі біля Диканьки": Півторакожуха, Панібудьласка, Чортийгобатька.

Оповідна словесна тканина диканського оповідача Рудого Панька представлена потоком емоційних коментарів [1, с. 48], а яблунівського Хоми Прищепи подібна своєрідному парафразу, переказу українських народних гумористичних оповідок, своїми словами, що являє собою експеримент, спробу організації народних байок і приповідок у романну форму [16]. Так, Рудий Панько пояснює читачу: "Это что за

невидаль: Вечера на хуторе близ Диканьки? Что это за вечера? И швырнул в свет какой-то пасичник!" [3, с. 103]. Хома Прищепа своїм виразним мовленням показує ставлення до всяких прізвищ: "Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища. Чия буйна і щира фантазія посадила цю квітку-ім'я, щоб вона росла і цвіла в народній мові, у людських поколіннях і ніколи не переводилась?" [6, с. 5].

Наступна позиція, що може показати подібність оповідних манер Миколи Гоголя та Євгена Гуцала, – це пояснення оповідачами походження свого імені. Гоголівський оповідач, на думку С.Машинського, простий і безпосередній, простодушний хуторянин, сміливий, з іронічною посмішкою, при цьому, знаючи ціну слову, з гордістю пояснює читачам: "За что меня миряне прозвали Рудым Паньком – ей богу, не умею сказать" [3, с. 104]. Подібна до гоголівського оповідача мова Хоми Прищепи, який також прагне пояснити, чому він має таке ім'я. При цьому він використовує переважно слова розмовно-просторічного ряду з емоційно-оцінним та характеризуючим відтінком [7, с. 40–41]: "А балачка вся ця до того, що моє прізвище нічим не вирізняється з-поміж інших, якими таке славне село наше, сусідні села, вся Україна. Я – Хома Прищепа. Тепер вам буде цікаво знати, звідки я родом. Так і кажуть: Хома Прищепа з Яблунівки".

В одному з розділів від імені Хоми проголошений панегірик народній мові: "Хочу належно пошанувати язика – свого владику й повелителя, бо то ж він розповідав, що хотів, а рука моя тільки пером водила, та й годі". У фіналі цього панегірика автор намагається навіть одягнути язика з голочки в новеньку одіж та й пустити серед людей. Такий прийом П.Майдаченко називає гротесковим. І далі зазначає, що "все це використовується автором не для повчань хитромудрих, а просто так, для душі". Ясна річ, що оповідач, як і Хома, – невірний і лукавий, прямисінький нащадок пасичника Рудого Панька.

Близьким до пасичника Рудого Панька є дев'ятикласник Михайло Решето – головний герой веселої лірично-химерної повісті В.Дрозда "Ірій" [8]. Він розповідає про переїзд із села Пакуль, де він виріс, у "казкову країну" Ірій до родичів. Михайло Решето та його друзі Славко Пасичник та Андрій Політайло, "благородні гуїгнгни", стають учасниками різних подій, про які розповідає герой [8, с. 77]. В оповіді, що ведеться Михайлом, відчутний романтичний присмак, який створюється завдяки органічному переплетенню високого і смішного стилю та завдяки доповненню гумору і сатири. Все це народжує особливий фантастичний сплав і нагадує традиції М.Гоголя та стиль пасичника Рудого Панька [9, с. 25]. Оповідь сама по собі, за своєю внутрішньою структурою не розділяється на синтаксичні схеми усного мовлення, тому виникає необхідність сигналів, за допомогою яких читач

сприймає мовлення як створене в умовах не письма, а вимови [1, с. 49]. Так, і Михайло Решето, і Рудий Панько ведуть оповідь про те, що вони бачить і як вони бачать, вони вільно володіють багатством народних діалектів, жаргонів, різних жанрів писемного мовлення, прислів'ями та приказками. Наприклад, із вуст Рудого Панька звучать наступні народні багатства: "не мечите бисера перед свиньями", "одурел старый дед", "рассказывал таким вычурным языком". Із вуст Михайла Решета також вимовляють "багатства української народної творчості", наприклад: "на нозі сап'ян рипить, а у борщі тряся кипить", "гарний півень жирним не буває", "чи святим духом житимеш, наче ота яга за стіною", "нашим людям тільки попади на язика", "скільки людей, стільки і правд". Увесь цей оповідний матеріал сприяє створенню структури монологів, що дають загальне уявлення про соціальну та психологічну характеристику оповідача [1, с. 52].

Українська "химерна" проза, в свою чергу, демонструє сільсько-романтичну символіку українського, подібно до гоголівського говорити "запросто" [15, с. 79], завдяки багатству живих та мертвих слів, саме це допомагає читачам зрозуміти народне життя, де обов'язково буде пасіка та старий пасічник, що "крутив напівпорожню медогонку, лаштуючи вулики до зимівлі" [21, с. 24].

Попередником оповідної ("сказової") манери, широко властивої ще "низовому" бароко, стала традиція творчості М.Гоголя [12, с. 85–87]. У художньому просторі української "химерної" прози знайшла своє місце легка, жартівлива, весела оповідь пасічника Рудого Панька. Так, поетика творів В.Шевчука, В.Дрозда, Є.Гуцала та В.Яворівського ґрунтується на активному використанні оповідних прийомів Миколи Гоголя.

Література

1. Виноградов В. В. Проблема сказа в стилистике / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. – М. : Наука, 1980. – С. 42–54.
2. Гиппиус В. Гоголь / В. Гиппиус. – Л. : Мысль, 1924. – 239 с.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) ; гл. ред. Н. Л. Мещеряков ; ред. : В. В. Гиппиус (зам. гл. ред.), В. А. Десницкий, В. Я. Кирпотин, Н. Л. Мещеряков, Н. К. Пиксанов, Б. М. Эйхенбаум. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
Т. 1 : Ганц Кюхельgarten ; Вечера на хуторе близ Диканьки / [ред. М. К. Клеман]. – 1940. – 556 с.
4. Горнятко-Шумилович А. Український химерний роман у контексті латиноамериканського магічного реалізму / Анна Горнятко-Шумилович // Вісник Львів. ун-ту. Серія "Філологія". – Львів, 2004.

Вип. 33. – Ч. 2. – 2004. – С. 227–233.

5. Гуковский Г. А. Реализм Гоголя / Г. А. Гуковский. – М. ; Л. : Худ. лит., 1959. – 531 с.

6. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : роман-диалогія / Є. П. Гуцало ; іл. художника Р. Багаутдінова. – К. : Радянський письменник, 1982. – 711 с.

7. Давиденко Л. Б. Традиції М. В. Гоголя в українській радянській прозі (на матеріалі твору Є. П. Гуцала "Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий" / Л. Б. Давиденко // Творчество Н. В. Гоголя и современность. – Нежин, 1989.

Ч. 2. – 1989. – С. 40–41.

8. Дрозд В. Г. Вибрані твори : у 2 т. / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1989.

Т. 2. Повісті, романи. – 1989. – 552 с.

9. Дрозд В. Г. Мої духовні мандрівки: від Пакуля до Мрина і знову – до Пакуля... Начерки літературного автопортрета / В. Г. Дрозд // Дрозд В. Г. Вибрані твори : у 2 т. – К. : Рад. письменник, 1989.

Т. 1. Оповідання. Романи. – 1989. – С. 5–32.

10. Жулинський М. Г. Наближення : літературні діалоги / М. Г. Жулинський. – К. : Дніпро, 1986. – 278 с.

11. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ "Академія", 2007.

Т. 2. – 2007. – 624 с.

12. Майданченко П. І. Комічне в сучасній українській прозі : літ.-критич. нарис / П. І. Майданченко. – К. : Дніпро, 1991. – 190 с.

13. Маркевич А. И. Заметки о псевдониме Н.В.Гоголя "Рудый Панько" / А. И. Маркевич // Известия Отдельного русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб. : Типогр. Императорской Академии Наук, 1898.

Т. III. – 1898. – С. 1269–1272.

14. Марченко Н. Г. "Сказковость" как стилиобразующий элемент в поэтике Н.В.Гоголя / Н. Г. Марченко // П'яті Гоголівські читання : збірник наукових статей. – Полтава : ПДПІ, 1999. – С. 147–149.

15. Машинский С. И. Пасичник Рудый Панько / С. И. Машинский // Машинский С. И. Художественный мир Гоголя. – М. : Просвещение, 1971. – С. 52–99.

16. Покальчук Ю. Традиції Гоголя і "магічний реалізм" [творів письменників Латинської Америки] / Ю. Покальчук // Вітчизна. – 1984. – № 4. – С. 187–192.

17. Січкач О. М. Проза В.Дрозда: психологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. : 10.01.01 / Січкач О. М. ; Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2008. – 20 с.

18. Шевчук В. О. Вибрані твори : роман-балада, оповідання / В. О. Шевчук ; передмова М. Жулинського. – К. : Дніпро, 1989. – 526 с.

19. Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова : роман, повісті / В. О. Шевчук. – К. : Радянський письменник, 1990. – 470 с.

20. Эйхенбаум Б. Как сделана "Шинель" Гоголя / Б. Эйхенбаум // О прозе. О поэзии : сб. статей / [сост. О. Эйхенбаум ; вступ. ст. Г. Бялого]. – Л. : Худож. лит., 1986. – С. 45–63.

21. Яворівський В. О. Оглянься з осені. Автопортрет з уяви : романи / В. О. Яворівський. – К. : Дніпро, 1984. – 431 с.

УДК 820.160

К.П.Ісаєнко

Наративні особливості новели Б.Лепкого "Милостиня"

Стаття присвячена аналізу особливостей наративних структур малої прози Богдана Лепкого, зокрема новели притчового характеру "Милостиня".

Ключові слова: притча, наративна позиція, автор-текст.

Статья посвящена анализу особенностей наративных структур прозы Богдана Лепкого, а именно – новеллы притчевого характера "Милостыня".

Ключевые слова: притча, наративная позиция, автор-текст.

The article is dedicated to the analysis of narrative structure peculiarities of Bogdan Lepkyi's prose, in particular novelette of parable character "Charity".

Key words: parable, narrative attitude, author-text.

Багатий і розмаїтий творчий спадок Б.Лепкого простіше означати і відповідно характеризувати за магістральними напрямками роботи, оскільки діяльність і, відповідно, креативні результати творчої активності письменника не вкладаються у жодне прокрустове ложе чи то типологій, чи то означальних понятійних класифікацій. Хто він є більшою мірою: прозаїк-романіст, прозаїк-новеліст, поет-пісняр, дослідник-видавець, теоретик-експериментатор на ниві літератури, провокатор-молодомузівець, історик, мемуарист, перекладач, соціолог, філософ? Його геній багатогранний і тим самодостатній. Відповідно, коло дослідників і зацікавлених творчістю письменника має нагоду багатовекторності вивчення і рецепції спадку письменника.

Творча спадщина Б.Лепкого ніколи не належала до "зручної", "продуктивної" чи "благодатної" щодо критики і літературознавчих студіювань, табуованість його слова, відсутність повного видання

творів тривалий час не дозволяла (почасти – не дозволяє і сьогодні) повноцінно побачити постать письменника у контексті розвитку української літератури зокрема і культури загалом. Відтак – розбіжність у поглядах і оцінках критиків, суперечки щодо його належності до певної школи, напрямку, течії.

Якої б думки не тримались дослідники творчості письменника, незаперечним є факт множинності оповідних структур окремих творів Б.Лепкого, що формує наратологічне поле, загальний смисловий вимір, в межах якого автор-текст-тексти постають у ємкій єдності, формуючи метанаратив усього спадку письменника.

Наративне коло творів Б.Лепкого окреслюється від казок та оповідань для дітей до романів-тетралогій, враховуючи і своєрідні експериментальні наративи (зокрема: "Казка мого життя" (автобіографія), "Три портрети" (мемуаристика), видання творів П.Куліша, численні поетичні збірки, твори для дітей у періодичних виданнях).

У сучасному літературознавстві поняття наративу трактується як "розповідання" однієї чи більше дійсних або фіктивних подій, які повідомляються одним, двома чи кількома (більш чи менш явними) нараторами одному, двом або кільком нарахованим [11, с. 73]. Тексти, що представляють історію, подію у розвитку, утворюють наративи, оскільки вони подають будь-яку подію, картини буття. Але, наприклад, драматичне виконання, що презентує багато подій, вже не утворює наративу, оскільки ці події безпосередньо відбуваються на сцені. Для того щоб відрізнити наратив від простого опису подій, деякі дослідники цієї проблематики (Ч.Прінс, Ш.Ріммон-Кенан) визначили його як сповідання щонайменше двох дійсних або фіктивних подій (чи однієї ситуації і однієї події), жодна з яких логічно не передбачає й не тягне за собою іншу. Для розрізнення наративу від розповідання довільних послідовностей подій або ситуацій наратологи (А.Данто, А.Греймас, Ц.Тодоров) вказували, що наратив повинен мати тривалу тему й утворювати ціле. Середовища представлення наративу бувають різними (усне, письмове мовлення, знакова мова). Різними є форми, які можуть набувати наративи (в царині словесних наративів знаходимо романи, новели і короткі оповідання, історію, біографію й автобіографію, епоси, міфи, казки повідомлення новин тощо).

Спробу дослідити наратологічне поле малої прози Б.Лепкого презентуємо на матеріалі аналізу новели "Милостиня", у якій опозиція "автор – текст" представлена відповідно до концепції "втручального" наратора і саме на прикладі цієї новели яскраво презентується художня реалізація письменника у жанрі малої прози.

Сюжет новели, на перший погляд, досить простий: у його основі – нібито реальний факт з життя письменника. Автор від власного імені

розказує історію, у якій сам постає як головний персонаж: маючи звичку "не відтручувати руки, котра мене о поміч просить", автор-оповідач (наратор) віддає останні п'ять крон прохачеві милостині на вокзалі і тим самим рятує себе від вірної загибелі, оскільки наступного дня дізнається, що поїзд, яким він мав їхати, в разі, якщо б не віддав гроші жебракові, розбивається. Головний герой вирушає на вокзал і там знову зустрічає вчорашнього жебрака, хоче йому подякувати, але той дякує йому навзаєм, оскільки вчорашні п'ять крон, виявляється, були доленосними для порятунку хворої дитини чоловіка. Таким чином, автор дізнається, що мимоволі став учасником долі ще кількох людей у позитивному сенсі. Теоретично, історія врятованого жебраком автора-розповідача ніби провокує до розкриття паралельний сюжет – сюжет життя бідного чоловіка, вимушеного жебракувати.

Безперечно, новела має яскраво виражену мораль: "Так, ми не маємо права відтручувати руки ближнього, котра нас просить о поміч. Відтручена рука стулюється у кулак, а уста, що о поміч прохали, мечуть проклін і кличуть о пімсту..." [3, с. 420].

Оповідна манера новели відрізняється лаконічністю. Автор уникає деталізованих описів, яскраво і влучно передає думки героя, котрий дізнається про свою, вже минулу, можливість наглої смерті: "То зимно робилося, то гаряче. Чи цього чоловіка щось поставило на вулиці і казало йому забрати в мене тих п'ять крон, за котрі я мав купити собі білет на другий світ, чи це тільки такий собі випадок, таке цікаве зіставлення камінчиків у калейдоскопі, котрим крутить судьба? А може, це не був живий чоловік, тільки привид, щось в роді фантому прочуття у Метерлінка?" [3, с. 419]. Такі поняття, як "доля", "фатум", "судьба", відіграють у сюжеті неабияку роль, завдяки цим поняттям автор намагається презентувати ще і потойбічний, сакралізований вимір подій, які розгорталися. Окрім того, згадка Метерлінка не є випадковою: маємо ще і яскраво виражений інтертекстуальний дискурс, означений іменем іншого письменника.

Як структура або продукт наратив представляє комплікативну акцію, коли він "завершений" чи "повністю розвинутий" і має щонайменше шість основних макроструктурних елементів: абстракт, орієнтація, комплікативна акція, еволюція, результат чи резолютивна розв'язка і кода" [11, с. 56].

У новелі Б.Лепкого "Милостиня" маємо справу саме із завершеним, розвинутим наративом, який у досить стислому тексті презентує всі шість означених складників: початок новели, ситуація з життя героя-автора (абстракт), план подорожі залізницею (орієнтація), зустріч поглядом із жебраком і контакт із ним, що зумовлює зміну планів і, власне, заданої на початку ситуації (комплікативна акція),

відомості про аварію і прагнення знайти жебрака і подякувати (еволюція), зустріч із рятівником і сюжет іншого оповідача – жебрака (резолютивна розв'язка), підсумок, мораль, котру висловлює наратор і в якій суть сюжету (код). Така структура є досить складною для настільки стислого сюжету, але, тим не менш, Б.Лепкий чітко означив структуру новели.

Окрему увагу варто звернути на досить модерністську, як для новели, інтенцію "автор – текст", точніше – присутність цього автора у самому тексті, адже роль автора у цьому тексті і те, яким чином він впливає на читача своєю життєвою позицією, є визначальними. Автор-наратор у тексті не приховує своєї присутності, він її все більше підкреслює, щоразу з'являючись у тексті і виявляючи свій вплив на розкриття сюжетної лінії. Мабуть, правильніше буде назвати даного автора "втручальним наратором". За словником О.Ткачука, втручальний наратор – наратор, який коментує представлені події і ситуації, їхні представлення чи його контекст, і наратор, у викладовій формі якого є характерне роз'яснення подій, або він покладається на коментарні екскурси чи втручання [10, с. 12]. Оскільки у новелі, текст котрої аналізуємо, автор = наратор = головний герой, логічно, що він відверто виступає у творі єдиною активною постаттю. Він же у тексті є і коментатором усього, що відбувається, а точніше – подій, про які іде мова. Втручальний наратор з'являється з самого початку і бере на себе функцію тлумача зображуваних подій. Саме присутність такого втручального наратора і моделює притчевість новели "Милостиня". Це є ще одним складним аспектом у даному аналізі новели Б.Лепкого.

Оскільки притча – це оповідь із обов'язковим повчальним висновком, спрямована на доведення певної тези, у структурі художнього тексту притча має презентувати як мінімум проблему світоглядного, буттєвого звучання, тому її важливими прикметами є універсальність, позачасовий характер. Але треба, безперечно, враховувати, що специфіка функціонування канонічного жанру полягає у тому, що він завжди, за словами С.Аверинцева, "виступає у деякому контексті" [1], на основі конкретних життєвих ситуацій у традиційних притчах пояснюються складні поняття. Саме з цим пов'язані афористичність та експресивність притчі. У тексті, який містить кілька смислових рівнів (а новела "Милостиня" і є таким текстом), адресат інформації, зазвичай, орієнтований на потенційного читача і всі кроки виважує згідно із бажаною перспективою його обізнаності. Отримувачем закодованого імпліцитним автором "повідомлення", котре після декодування перетворюється на повноцінний художній твір, є "імпліцитний читач", який наділяється рисами ідеального реципієнта, здатного конкретизувати загальний зміст літературного твору у процесі активного

прочитання. Тому адресована автором інформація про милостиню, яка стала порятунком життя для героя-наратора, має сприйматись як повчання, як настанова, навіть як заклик "... не відтручувати руки, ближнього, котра нас просить о поміч" [3, с. 420]. Підтверджується цей авторський задум констатацією власної позиції на початку твору: "Маю звичай не відтручувати руки, котра мене о поміч просить" [3, с. 418]. Тож підтекстом такого зачину може бути: "Я маю такий звичай і ось що розкажу – і ви матимете".

Надалі автор не стільки акцентує увагу на своїй присутності, як на тих подіях, про які оповідає. Таке втручання детально описує хід сюжету і сприяє тому, що читач ніби стає героєм твору і крок за кроком слідує подіями за героями. Проте наратор не дозволяє читачеві наблизитися до героїв, підкреслюючи свою перевагу.

Мала проза Б.Лепкого відображає "характерну стильову манеру, що поєднала виразність художньої деталі опису, зображення нюансів внутрішнього світу персонажів з філософськими узагальненнями, думкою про зв'язок всіх доль і явищ світу в єдину закономірність" [12]. Але можна стверджувати, що новелістика Б.Лепкого сьогодні має досліджуватися крізь призму нових методологій, оскільки письменник саме у новелістиці постає як модерніст-експериментатор, який навіть на генологічному рівні був поза традиційним каноном. У дискурсі літературного доробку виразно простежується культурологічна проблематика, твори розкривають підсвідомі імпульси, архетипні, гуманістичні образи, завдяки чому, на думку Б.Лепкого, краще можна осягнути світ.

Література

1. Аверинцев С. С. Притча / С. С. Аверинцев // Краткая литературная энциклопедия : в 9 т. – М., 1971. Т. 6. – 1971. – С. 20.
2. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001.
3. Лепкий Б. Вибрані твори : у 2 т. / Б. Лепкий ; [упорядкув. і передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик]. – К. : Смолоскип, 2007. Т. 1. – 2007. – 604 с. – ("Розстріляне Відродження").
4. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : Академія, 1997.
5. Лотман Ю. Структура художественного текста: семиотические исследования по теории искусства / Ю. Лотман. – М. : Искусство, 1970.
6. Лоцинська Н. Дискусія 20-х років про форму і зміст (За "Червоним шляхом") / Н. Лоцинська // Слово і час. – 1999. – № 3.
7. Пеленський Є. Ю. Богдан Лепкий. 1872–1914. Творчий шлях. Бібліографія творів / Є. Ю. Пеленський. – [2-ге вид.]. – Краків ; Львів, 1943.

8. Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства : [колективна монографія] / відп. ред. Г. М. Сивокінь. – К., 1999.
9. Сірук В. Наративні структури в українській новелістиці 80–90-х років ХХ ст. (Типологія та внутрішньотекстові моделі) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Сірук В. – К., 2003.
10. Шмид В. Наратология / В. Шмид. – Москва, 2003.
11. Ткачук О. Наратологічний словник / В. Ткачук. – Тернопіль : Астон, 2002.
12. Ткачук М. Модерністський дискурс лірики та новел Б.Лепкого / М. Ткачук. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – С. 98–99.

УДК 821.161.1.09

Ю.В.Якубіна

Грецьке середовище в етнокультурному просторі Ніжина (до проблеми формування творчого профілю Гоголя)

Розглядається важливий складник етнокультурного простору Ніжина – грецьке середовище і його можливий вплив на формування художньо-образного світу Гоголя.

Ключові слова: сатира "Нечто о Нежине...", топос, грецьке братство, художній образ.

Рассматривается важная составляющая этнокультурного пространства Нежина – греческая среда и ее возможное влияние на формирование художественно-образного мира Гоголя.

Ключевые слова: сатира "Нечто о Нежине...", топос, греческое братство, художественный образ.

This article deals with greek environment, the important component of ethnocultural space of Nezhyn and its influence on forming the artistically vivid world of Gogol.

Key words: satire "Something about Nezhyn...", greek fraternity, image.

Дослідники творчості М.Гоголя приділяють значну увагу вивченню етнокультурних чинників, під впливом яких відбувався його духовний розвиток у період навчання в Ніжинській гімназії вищих наук [1]. На переконання Ю.Барабаша, Ніжин разом з Полтавою, Миргородом, Киби́нцями й Харковом складає "просторий і єдиний гоголівський етнокультурний простір" [2, с. 44].

У творчій свідомості Гоголя ніжинський світ знайшов своє відображення, що підтверджується його творами. Відома лише назвами

розділів сатира "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан" створена письменником у гімназичні роки і має українську природу. Зрозуміло, що основою цього твору стало життя провінційного міста, у якому гімназист Гоголь пробув сім нелегких років. Походження своїх перших художніх студій Гоголь згодом пов'язував зі складними внутрішніми відчуттями й переживаннями: "На меня находили припадки тоски, мне самому необъяснимой, которая происходила, может быть, от моего болезненного состояния. Чтобы развлекать себя самого, я придумывал себе всё смешное, что только мог выдумать. Выдумывал целиком смешные лица и характеры, поставлял их мысленно в самые смешные положения, вовсе не заботясь о том, зачем это, для чего, и кому от этого выйдет какая польза. Молодость, во время которой не приходят на ум никакие вопросы, подталкивала. Вот происхождение тех первых моих произведений, которые одних заставили смеяться так же беззаботно и безотчетно, как и меня самого, а других приводили в недоумение решить, как могли человеку умному приходиться в голову такие глупости" [3, т. VIII, с. 439].

Розділи Гоголевої сатири ("Освящение церкви на греческом кладбище", "Выбор в греческий магистрат", "Всеядная ярмарка", "Обед у предводителя П****", "Роспуск и съезд студентов") визначені топосами, які у наступних творах окреслюватимуть обриси провінційного міста, його "реально-житейське тло". Назва двох розділів вказує на специфіку етнокультурного простору Ніжина, увиразненого об'єднаннями у братство вихідцями з грецьких земель. Серед назв ніжинських вулиць, які склалися історично і доводять вигідне розташування Ніжина на перетині торговельних шляхів – "московська", "роменська", "чернігівська", "прилуцька", "шосткіна", "грецька", – назва останньої вказує ще й на етнічні особливості міста. На це звертав увагу І.Долгорукий під час відвідин Ніжина у 1810 р.: Ніжин "можна назвати... грецьким містом" [4, с. 308]. Відомості про Ніжин як торговельне місто, заселене греками, містяться в навчальній літературі, яка була у гімназичній бібліотеці: "Ніжин, при річці Остер, заселене греками місто, яке здійснює торги з іноземними землями" [5, с. 85].

Як зазначають дослідники, загальна кількість членів грецького братства наприк. XVIII – на поч. XIX ст. складала менше 10% від усіх мешканців Ніжина, проте воно відігравало помітну роль у місті завдяки своїй торговельній, господарській та фінансовій діяльності. В межах своєї общини греки займалися будівництвом споруд світського та церковного призначення, переймалися доброчинністю й освітою. Греки вважали шкільну освіту важливим складником свого духовного і культурного світу, тому 1809 р. при Ніжинському повітовому училищі відкрився клас грецької мови, вчителя якої утримувала грецька

грумада. 1817 року в Ніжині було відкрите Олександрівське грецьке училище, його книжкові фонди поповнювалися завдяки меценатству заможних греків [6, с. 74–75].

Назва розділу сатири Гоголя-гімназиста "Вибори в греческий магистрат" вказує на особливу сторону життя грецької колонії. Греки в Ніжині представляли ментально інший світ, а специфічним правлінням додавали місту оригінальності: "Містом управляє поліцеймейстер й магистрат, поділений на два присутствія: один для громадян російських, інший для греків" [7, с. 20]. Тож не дивно, що Гоголя цікавили греки не тільки тим, як по-східному азартно вони займалися торгівлею, але й ставленням до виборів – "до радісного дня громадських виборів – дня, в який тільки вони прокидаються від свого пасивного стану" [8, с. 18–19]. Назва цього розділу є промовистою й присвячена дуже важливій для греків справі – виборам до магістрату. Вони підходили до них відповідально, якщо більшість була відсутня через торгівельні справи, вибори не проводилися. Саме своїми "тяжбами", боротьбою за владу запам'яталися Гоголю ніжинські греки. Повідомляючи 1827 р. Г.Висоцького про місцеві новини, Гоголь у листі називає відомих у Ніжині греків, які брали участь у виборах. Гумористичний ефект викладу досягається уподібненням місця голови магістрату до вищої виборної посади у стародавніх Афінах. А оперування назвами і вищими посадами з римської історії, що засвідчувало б серйозність і важливість події, нівелюється спотворенням грецького прізвища Афендулі (Афендуло): "В Нежине теперь беспрестанные движения между греками; шумят, спорят в магистрате, хотят нового образа правления и прошедшую субботу мятежные сенаторы самовольно свергли архонта Бафу, а на его место и в сенаторское достоинство возвели до того неизвестного Афендулю" [3, т. X, с. 86–87]. Цікавість до міського управління Гоголь зберігав і надалі. У записних книжках 1841–1844 рр. міститься запис: "Магистраты в больших городах: часть судебная, разбор тяжб" [3, т. VII, с. 351].

Про те, як греки сприйняли звістку про "укладання миру", 23 жовтня 1829 р. у листі писав гімназист Є.Гребінка, вражений тим, як змінилося місто. Ніжинські "греки святкували свободу своєї батьківщини: з 25 церков дзвони гриміли не змовкаючи, і 101 постріл з мортир коливав повітря. Надвечір місто було ілюміноване; дзвіниці виблискували площками від підвалин до хрестів, вулиці були також прикрашені ними і створювали прекрасну вогняну перспективу: сині червоні, малинові й інші різнокольорові ліхтарі сяяли перед очима подібно дорогоцінному камінню; на другому поверсі магістрату кружляли вогняні райдуги й прекрасно сяяв променистий вензель Миколи I" [9, т. III, с. 547].

Своєрідним діловим центром греків у Ніжині була кав'ярня: "Рухливому греку, який звик виявляти цікавість майже до усіх питань громадського життя, кав'ярня давала рясну поживу для його розуму, вона давала довідки з цікавих йому комерційних питань, тут же він дізнавався й про попит на товар і його ціну, а також про кредитну спроможність своїх покупців, й нарешті, облаштовував свої торгівельні обладки. Греку кав'ярня замінювала наш клуб, нашу будь-яку довідкову контору" [10, с. 266–267]. На цю особливість вказував невідомий кореспондент А.Ч. у листі до гімназичного викладача латини І.Г.Кулжинського. На нього справила враження ніжинська кав'ярня, до якої "стікаються новини з різних кінців Росії, з Мореї, Трієста й інших країн. Греки жадібні до новин і з цього боку не поступляться своїм предками афінянам, котрих так красномовно сварив за це Демосфен". Кілька греків "у капелюхах, з поважним задумливим виглядом сиділи й курили люльки в цілковитому мовчанні" [11, с. 126]. У 1817 р. кав'ярню відвідав І.Долгорукий, про що зробив запис у щоденнику. Він побачив у невеликій кімнаті декілька греків і росіян, що грали в карти й курили люльки, чим нагадували "московський англійський клуб, диму тут ще більше, ніж там, бо затісно". Мандрівник, посидівши поміж гравців, залишив приміщення, заповнене запахами кави й тютюну [12, с. 57].

Прикметно, що значна частина ніжинських греків асимілювалася в українське життя, при цьому прізвища багатьох з них зрусифікувалися завдяки закінченню -ов. Тому поширення набули прізвища Манцов від Манцо, Артинов від Артино, Прихов від Прихо та ін. До сатиричного викладу картинок ніжинської дійсності з колоритними персонажами Гоголь вдається у гімназичних листах, застосовуючи суфікси, характерні для прізвищ слов'янського походження. Згадане ним прізвисько "Кончотиха", дружини грека Кончоті, вже втратило специфічне грецьке забарвлення. Подібний, заснований на алогізмі, комічний прийом зустрічається в "Мертвых душах", зокрема "магазин с картузами, фуражками и надписью: "Иностранец Василий Федоров" [3, т. VI, с. 11].

Цікавістю до життя греків у ніжинських гімназистів була настільки сильною, що у подальшому це відбилося на літературних заняттях. Персонажі майбутніх творів мають східний колорит, трапляються греки – вихідці з Ніжина. Вони зображуються за своїми звичними справами – торгівлею або лихварством – у знайомому ще з ніжинських часів побутовому середовищі. У романі Є.Гребінки "Чайковський" на базарі "ніжинський грек розхвалював свої східні товари: то виблискував на сонці вістрям кинджалу, то повертав довгу гвинтівку, оздоблену сріблом" [9, т. II, с. 276].

Грекам у Ніжині належало багато кам'яних будівель, які за своєю архітектурою були схожі на "маленькі фортеці" із заґратованими

вікнами й міцними засувами на дверях. Так, наприклад, лихвар в "азиатском наряде", невідомо якої нації – "индеец, грек, персиянин", із "Портрета" Гоголя мешкав у схожому на цитадель "каменном строении в роде тех, которых когда-то настроили вдоволь генуэзские купцы, с неправильными, неравной величины окнами, с железными ставнями и засовами [3, т. III, с. 121].

У ніжинських будинках східних торговців зводилися "величезні із вигадливими виїмками й фігурами печі вікової міцності, обкладені кахлями", облаштовувалися схованки для золота та дорогоцінностей [8, с. 31]. Такий будинок, який можна було бачити у Ніжині до середини XIX ст., нагадував оселю ніжинського грека Бакизаки, героя Є.Гребінки з "Водевиля из частной жизни": "кам'яний двоповерховий будинок, у два віконця на вулицю, будинок у вигляді вузької башточки стародавніх замків, вкритих залізом, із залізними ґратами на вікнах, з важкими залізними ставнями" [9, т. II, с. 89].

Знання особливостей побуту ніжинських греків підтверджується листом Гребінки-гімназиста, який ділився "секретом, до котрого греки вдаються для того, щоб був борщ чи суп скоромний вельми смачним, він полягає у наступному: взяти білих грибів, висушити і потовкти на найдрібніший порошок і, коли страва перекипить, так, що не буде піни, тоді кинути до неї частину цього порошку, від чого буде смак відмінний" [9, т. III, с. 512]. Використання таких деталей додавало правдивості в розробці образів, як, наприклад, Зоя Марковича Бакизаки, "одного з перших капиталистів Ніжина: "О першій години зазвичай Бакизаки обідав або юшкою з маслин, або огірками під медовим соусом з лавровим листям і перцем " [9, т. II, с. 89–90]. Подібну цікавість до цієї грані грецького світу зберігав надалі й Гоголь, що підтверджується рубрикою "греческие кушанья" в "Малороссийском лексиконе" з назвами страв "кебаб", "камама" [3, т. IX, с. 497].

Щодо Гімназії, то греки своєю присутністю відкривали учням відомі лише з книг обриси далекої країни, славетної своїм класичним мистецтвом. Про викладача грецької мови Х.М.Ієропеса, який читав гімназістам Гомера, Гоголь згадував через багато років. Відомо також, що співучнями гімназистів стали діти грецьких патріотів, серед яких був К.Базилі, товариш Гоголя, активний учасник історичного гуртка, редактор рукописного журналу та актор учнівського театру. Саме від нього, очевидця драматичних подій поневолення Греції турками, багато довідалися гімназисти. Разом з родиною він ризикував життям і дивом врятувався від турків, із численними подробицями розповідав гімназістам "про втечу з Константинополя" до Одеси [14, с. 6]. Красномовною є назва поезії зарахованого до Гімназії одночасно з К.Базилі Стефана Гютена – "Від'їзд із Константинополя".

Тому увага Гоголя до розробки популярної у гімназичному середовищі грецької теми не видається випадковою. Своєрідне вирішення вона отримала в ідилії "Ганц Кюхельгартен", грецький мотив уведений до роману "Мертві душі". Особливого колориту оселі Собакевича додає інтер'єр кімнати, стіни якої були увішані картинами могутніх "греческих полководцев, гравированных во весь рост" і "героинею греческой Бобелиной" [3, т. VI, с. 95].

Прізвище героя другого тому "Мертвих душ" Костанжогло співзвучне прізвищам ніжинських греків – Бостанжогло, Ханджогло, Чердбатжогло [8, с. 19–20]. Він вразив Чичикова "смуглостью лица, жесткостью черных волос, местами до времени поседевших, живым выраженьем глаз и каким-то желчным отпечатком пылкого южного происхождения. Он был не совсем русский. Он сам не знал, откуда вышли его предки. Он не занимался своим родословием ..., даже был совершенно уверен, что он русский, да и не знал другого языка, кроме русского" [3, т. VII, с. 61]. На думку В.Данилова, таке "звучання грецького прізвища Гоголь виніс, звичайно, з ніжинського періоду життя" [14, с. 89]. П.Анненков бачив у Костанжогло тип ідеального поміщика, в якому поєднувалась "грецька винахідливість з російською розсудливістю, і примирення двох національностей, рідних за вірою і легендами" [15, с. 310]. Реальними прототипами цього героя вважали полтавського поміщика В.Я.Ломиковського (І.Золотуський), мецената і комерсанта Д.Є.Бенардаки [3, т. VII, с. 431].

Греки надавали місту неповторного колориту – від архітектури до звичаїв. Виїжджаючи з Ніжина, оселяючись у інших містах, вони продовжували називатися ніжинськими греками. Так, на могильній плиті похованого у Москві іноземця "греческого звання" Д.М.Баффи (родича згадуваного Гоголем у листі до Г.Висоцького "архонта Бафы") зазначено: "ніжинський грек". Він був настільки колоритною фігурою, що став прототипом грека-кандитера Харлампія Димби з п'єси Чехова "Свадьба". Вислів цього героя "У Греції все є" став крилатим.

Розділ Гоголевої сатири "Освящение церкви на греческом кладбище" може слугувати підтвердженням того, що ніжинські греки залишали по собі слід, дбаючи й про духовні цінності. Стараннями братів Зосима на грецькому кладовищі почали зводити кам'яну церкву на честь Костянтина та Олени. Про патріотичну й благодійницьку діяльність цих вихідців із Яніни було відомо і у Греції, і у Ніжині.

Греки були пов'язані з одеською громадою, яка успішно інкорпоровалася в соціально-економічну систему Російської імперії. До того ж 1814 р. на національно-визвольній хвилі була утворена політична організація "Філіка Етерія", яка за своєю структурою та принципами мала багато спільного з масонськими гуртками, запозичені були й окремі символи та ритуали [6, с. 73–74]. Ніжинські греки жертвували

на її потреби значні суми. Братам Зосимам висловлювали подяку за фінансову підтримку і просили надіслати зброю (рушниці, гармати, порох та кулі) для боротьби проти турків-поневолювачів. Керівники організації Є.Ксантос, О.Іпсіланті відвідували Ніжин у 1819, 1820 рр. [16, с. 58–59].

За сприяння братів Зосима на батьківщині утримувалися богоугодні заклади, облаштовувалися школи, лікарні, бібліотеки, будувалися церкви. На культурне відродження свого народу ніжинські греки Зосима спрямували й видавничу діяльність. Здійснене ними 1805 р. фінансування видання "Еллінської бібліотеки" стало першим кроком до розвитку літературної новогрецької мови. Класичні зразки грецьких авторів: Гомера, Езопа, Сократа, Фукидіда, Плутарха ін. – склали 26 томів бібліотеки. Широке коло культурних зв'язків цих відомих меценатів і просвітників дозволяло здійснювати серйозні проекти у різних країнах. Крім видання книг з різних галузей знань, на особливу увагу заслуговує друкування грецькою, російською, латиною у кращих друкарнях світу релігійної канонічної літератури (Старий і Новий Заповіт) та творів вчителів церкви. Такі книги безкоштовно отримували навчальні заклади. Зусиллям братів Зосима було надруковано книгу відомого вченого і богослова архієпископа Астраханського й Ставропольського Никифора (Феотоки) "Толкование вокресных Евангелий с нравоучительными беседами" (М., 1804), яка витримала декілька видань, у тому числі й російських [16, с. 50–51]. Ця книга, відповідно до запропонованого першим директором Гімназії вищих наук В.Г.Кукольником розкладу занять, мала вивчатися у шостому класі. У спогадах про законовчителя П.Волинського Н.Кукольник згадує книгу, яку той використовував у викладанні богословських дисциплін. На думку І.Виноградова, йдеться про названу працю Н.Феотоки [17, с. 185, 492]. Саме про неї так схвально відгукнувся колишній вихованець, згадуючи Волинського, який знайомив зі священними книгами і "... понад те, читав з нами чудову книжку, котру, на жаль, зараз не зустрічаю. Це тлумачення Євангелій" [18, с. 100]. Відомості П.Волинського з архіву Гімназії містять вказівку, в який спосіб читалась ця книга: "протягом усього річного періоду в неділі й святкові дні прочитані й розтлумачені Євангелія, відповідно до Статуту Східної нашої церкви" [19]. Власним коштом братів Зосима була видана грецька Біблія, екземпляр якої мав В.Г.Кукольник [16, с. 56].

З огляду на історію зведення грецької церкви Костянтина і Олени за участю відомих благодійників, її освячення 1821–1822 р. було велелюдним і могло лягти в основу окремого розділу сатири, назва якого вказує на увагу Гоголя-гімназиста до образів матеріальної й духовної культури і проблем релігійного характеру. Як нам здається, художній виклад, здійснений Гоголем за декілька років по тому, ймовірно, не

був простою фіксацією події, а слугував джерелом для зображення соціального середовища – "существователей, всех, населивших Нежин. Они задавили корою своей земности, ничтожного самодоволия высокое назначение человека" [3, т. X, с. 98] – чи ілюстрацією до якоїсь типової картини з життя провінційного міста. У "Мертвих душах" Гоголь, згадував юнацькі роки, коли допитливо вивчав світ, прагнув новизни вражень в "деревушке" чи "бедном уездном городишке": "Всякое строение, всё, что носило только на себе напечатленье какой-нибудь заметной особенности, всё останавливало меня и поражало. Каменный ли, казенный дом, известной архитектуры с половиною фальшивых окон, один-одинешенек торчавший среди бревенчатой тесаной кучи одноэтажных мещанских, обывательских домиков, круглый ли, правильный купол, весь обитый листовым белым железом, вознесенный над выбеленною, как снег, новою церковью, рынок ли, франт ли уездный, попавшийся среди города, – ничто не ускользало от свежего, тонкого вниманья... Уездный чиновник пройди мимо – я уже и задумывался: куда он идет, на вечер ли к какому-нибудь своему брату или прямо к себе домой, чтобы, посидевши с полчаса на крыльце, пока не совсем еще сгустились сумерки, сесть за ранний ужин с матушкой, с женой, с сестрой жены и всей семьей, и о чем будет вестись разговор у них в то время, когда дворовая девка в мантиях или мальчик в толстой куртке принесет, уже после супа, сальную свечу в долговечном домашнем подсвечнике" [3, т. VI, с. 110–111]. Вміння Гоголя побачити у буденному щось особливе, характерне саме для тієї чи іншої місцевості, чи людини, засвоєне ще у Ніжині, збагачувало його художньо-образний світ.

Література

1. Див. праці: Пляшко Л. А. Город, писатель, время. Нежинский период жизни Н.В.Гоголя / Л. А. Пляшко. – К. : Наукова думка, 1985. – 113 с. ; Самойленко Г. В. Ніжин – місто юності Гоголя / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2002. – 262 с. ; Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Нежин : Аспект-Полиграф, 2008. – 316 с. ; Киченко А. С. Нежинская гимназия высших наук и культурные традиции начала века / А. С. Киченко // Література і культура Полісся. – Ніжин : НДПИ, 1995.

Вип. 6 : Ніжинська вища школа і проблеми розвитку освіти, науки і літератури. – 1995. – С. 33–35.

2. Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков / Ю. Барабаш. – М. : Наследие, 1995. – 224 с.

3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

4. Долгорукий И. М. Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда / И. М. Долгорукий // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1869.

Кн. 3 : Гл. I. XXIX. Нежин. – 1869. – С. 306–312.

5. Зябловский Е. Ф. Землеописание Российской империи для всех сословий : в 6 ч. Санктпетербургскаго пед. ин-та ординарнаго проф. Евдокима Зябловскаго / Е. Ф. Зябловский. – СПб. : Тип. Ф. Дрехслера, 1810.

Ч. 6. – 1810. – 636 с.

6. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь ; вступ ст. В. Смолія. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.

7. Бережков М. Н. М.Е.Марков и его рукописный сборник о черниговской старине / М. Н. Бережков. – Нежин : Типо-Лит. М. В. Глезера, 1902.

8. Сторожевский Н. К. Нежинские греки / Н. К. Сторожевский. – К. : В универс. тип., 1863. – 32 с.

9. Гребінка Є. П. Твори : у 3 т. / Є. П. Гребінка. – К. : Наукова думка, 1981.

Т. 2 : Прозові твори 1841–1845 / [ред. тому С. Д. Зубков]. – 1981. – 744 с.

Т. 3 : Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи / [ред. тому Б. А. Деркач]. – 1981. – 704 с.

10. Плохинский М. М. Иноземцы в Старой Малороссии. Часть первая. Греки, цыгане, грузины / М. М. Плохинский // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове. – М., 1905.

Т. II. – 1905. – С. 175–409.

11. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні: Грецька колонія в Ніжині XVII–XVIII ст. Нарис V : Ніжинські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – С. 87–176.

12. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / И. М. Долгорукий // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870.

Кн. 2. – Отд. 2. – 1870. – С. 1–208.

13. Халчинский И. К.М.Базили / И. Халчинский // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. – СПб. : Тип. ИАН, 1859.

Отд. II. – 1859. – С. 5–13.

14. Данилов В. В. Украинские реминисценции в "Мертвых душах" Гоголя / В. В. Данилов // Наукові записки / відп. ред. І. М. Гречко ; Ніжинський держ. пед. ін-т ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1940.

Т. I. – 1940. – С. 77–91.

15. Анненков П. В. Н.В.Гоголь в Риме летом 1841 года / П. В. Анненков // Н.В.Гоголь в воспоминаниях современников / [ред., предисл. и коммент. С. И. Машинского]. – М. : Гос. издат. худож. лит., 1952. – С. 230–316.

16. Морозов О. Брати Зосима – видатні діячі грецької громади в Ніжині / О. Морозов // Греки в Ніжині : збірник документів та матеріалів / [ред. і упор. прот. О. Морозов]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2003.

Вип. III. – 2003. – С. 44–64. – (Серія "Ніжинська старовина").

17. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии / И. Виноградов // Н.В.Гоголь и Православие. – М. : Отчий дом, 2004. – С. 154–306, 485–512.

18. Кукольник Н. П.И.Волынский / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. – СПб. : Тип. ИАН, 1859. – С. 100–101.

19. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, арк. 87.

УДК 82.091

Н.М.Сквіра

**"Влияние женщины может быть очень велико..."
(поняття жіночої "краси" й еволюція жіночого образу
у творчості пізнього Гоголя)**

У статті на прикладі творів Миколи Гоголя 1830–40-х років визначається роль жіночих образів і параметри жіночої "краси" з точки зору письменника.

Ключові слова: жіночий образ, біблійний мотив, жіноча "краса".

В статье на примере произведений Николая Гоголя 1830–40-х годов определяется роль женских образов и параметры женской "красоты".

Ключевые слова: женский образ, библейский мотив, женская "красота".

The role of women characters and parameters of woman "beauty" by the example of Gogol's works of 1830–40th of the 19th century are determined in the article.

Key words: woman character, Bible motive, woman's "beauty".

У "Вибраних місцях з листування з друзями" Гоголь так означає важливість жіночої місії для суспільства: "Влияние женщины может быть очень велико, именно теперь, в нынешнем порядке или беспорядке общества, в котором, с одной стороны, представляется утомленная образованность гражданская, а с другой – какое-то охлаждение душевное, какая-то нравственная усталость, требующая

оживотворення. Чотобы произвести это оживотворение, необходимо содействие женщины. Эта истина в виде какого-то темного предчувствия пронеслась вдруг по всем углам мира, и все чего-то теперь ждет от женщины" [7, т. 8, с. 224]. Інтерес до життя односельчан та, зокрема, їх дружин спостерігаємо і в епістолярії письменника. Наприклад, у листі до сестер від 1844 р. Гоголь, проявляючи цікавість до жінок, просить надати йому якомога повнішу їх характеристику: "Какова у него жена, какие ее качества? И какие ее занятия? И держит ли она в руках своего мужа или муж ее? Как отзывается о ней муж, как отзываются о ней соседи, как отзывается о ней приказчик" [7, т. 12, с. 314]. Як зазначає Ю.Барабаш: "Жіноче питання пов'язане з глибинними суспільними процесами, з найбільш корінними та злободенними проблемами російського життя – якими вони йому [Гоголю – Н.С.] бачились і як він їх розумів" [3, с. 68].

Про вплив епохи на формування жіночого характеру говорить також Ю.Лотман, при цьому поділяючи жіночі образи на стереотипні групи. "Характер жінки дуже своєрідно співвідноситься з культурою епохи ... жінка з її напруженою емоційністю живо та безпосередньо всотує особливості свого часу, значною мірою обганяючи його. В цьому сенсі характер жінки можна назвати одним з найчутливіших барометрів суспільного життя. Жіночий характер парадоксально реалізує й прямо протилежні властивості. Жінка – дружина й мати – найбільшою мірою пов'язана з надісторичними властивостями людини, з тим, що глибше і ширше відбитків епохи", – зазначає дослідник [11, с. 46]. На думку Ю.Лотмана, XVIII століття створило три стереотипи жіночих образів. Перший – "образ ніжно люблячої жінки, життя й почуття якої розбиті. Героїня наділена ідеальним почуттям, поетичністю натури, ніжністю, душевною тонкістю. Її душа, здоров'я та життя зруйновані жорстокістю суспільства" [11, с. 65]. Другий – демонічний характер, що асоціюється, наприклад, "з героїчним образом "беззаконної комети", яка сміливо руйнує всі умовності створеного чоловіками світу" [11, с. 65]. Третій – жінка-героїня, характерна риса якої – "включеність до ситуації протиставлення героїзму жінки та духовної слабкості чоловіка". Узагальнений жіночий образ у творчості пізнього Гоголя можна віднести до останнього типу з класифікації Ю.Лотмана, але героїзм жінки у письменника є принципово відмінним. Це передусім героїзм духовний, який базується на дотриманні жінкою біблійних настанов, на її прагненні до вдосконалення та спонуканні інших до нового життя.

Аналізуючи попередні здобутки гоголезнавства на тему "Гоголь і жінки" та "Жіночі образи у творах Гоголя", зауважимо, що дослідники посилалися здебільшого на біографічні факти про знайомства та

стосунки Гоголя з жінками (наприклад, з Г.Вієльгорською та О.Смирновою-Россет) [9] або ж акцентували на його ранніх творах, де жіночий образ інтерпретувався як втілення підлоти чи нечисті [2], символ сліпої пристрасті (приміром, любов Андрія до полячки у повісті "Тарас Бульба"), символ смерті (панночка з повісті "Вій") тощо. Значної уваги у розробці цього питання заслуговують сучасні дослідження Ю.Барабаша [3] та С.Бочарова [5], де акцент робиться передусім на творчості пізнього Гоголя. Так, Ю.Барабаш у своїй книзі "Гоголь. Загадка "Прощальної повісті" ("Вибрані місця з листування з друзями". Досвід неупередженого прочитання)" аналізує листи з "Вибраних місць"; у статті "Красавица мира". Женская красота у Гоголя" С.Бочарова розкрито "енергетичну" характеристику жіночих образів; на прикладі "Жінки у світі" стверджується не тільки ідея утилітарної сили та вищої користі краси, а й її "богоподібність", про яку вперше, на думку дослідника, заговорив Гоголь.

Повніше розкрити уявлення Гоголя про образ жінки, прослідкувати еволюцію у його створенні, визначити параметри жіночої краси допоможе, на наш погляд, аналіз жіночих образів на прикладі творчості письменника 1830–40-х років (нарис "Жінка", уривок "Рим", статті "Жінка у світі", "Чим може бути дружина для чоловіка у простому домашньому побуті, при нинішньому порядку речей у Росії", "Що таке губернаторша" з "Вибраних місць", другий том "Мертвих душ").

У "Літературній газеті" за 1831 рік виходить стаття Гоголя "Жінка". У перших її рядках Телеклес підкреслює порочність жіночої природи: "Адское порождение!" [7, т. 8, с. 143]. Натомість Платон, його учитель, даючи оцінку "творенню богів" – жінці, характеризує її сутність таким чином: "Вот что люди называют любовью! Вот какая участь готовится для этого кроткого существа, в котором боги захотели отразить красоту, подарить миру благо и в нем показать свое присутствие на земле!" [7, т. 8, с. 144]. За словами філософа, місія жінки – прикрасити світ, дарувати добро, реалізуватися в ньому. Гоголь намагається переконати, що жінка повинна позитивно впливати на людство. Її завдання – дарувати любов, допомогти розкритися, удосконалитися кожному члену суспільства: "Устреми на себя испытующее око: чем был ты прежде и чем стал ныне, с тех пор, как прочитал вечность в божественных чертах Алкиной; сколько новых тайн, сколько новых откровений постиг и разгадал ты своею бесконечною душою и во сколько придвинулся ближе к верховному благу!" [7, т. 8, с. 145] – або: "Что б были высокие добродетели мужа, когда бы они не осеялись, не преображались нежными, кроткими добродетелями женщины?" [7, т. 8, с. 146]. Присутність у жінці божого начала, її посередництво між небесним і земним світом неодноразово підкреслюється письменни-

ком у статті: "Что женщина? – Язык богов! Мы дивимся кроткому, светлому челу мужа; но не подобие богов созерцаем в нем: мы видим в нем женщину, мы дивимся в нем женщине, и в ней только уже дивимся богам" [7, т. 8, с. 145]. Гоголь, показуючи різницю між чоловіком та жінкою, вдається до оперування філософськими категоріями ідеї та метафоричного образу картини. Так, жінка прирівнюється до ідеї, що виникає перед створенням об'єкта, а чоловік керується реалізацією цієї ідеї, втіленої у створеному об'єкті: "Пока картина еще в голове художника, и бесплотно округляется, и создается, – она женщина; когда переходит в вещество и облекается в осязаемость – она мужчина" [7, т. 8, с. 145].

Характерною рисою Алкіної є її краса: "Мраморная рука, сквозь которую светились голубые жилы... Небрежно откиннутые назад, темные, как вдохновенная ночь, локоны надвигались на лилейное чело ее и лились сумрачным каскадом на блистательные плеча...." [7, т. 8, с. 146–147]. Як зазначає Ю.Манн, красуня з цього твору є "втіленням Божественного начала, нагадуванням про небесну батьківщину людської душі" [12, с. 128]. Риси героїні здаються вкрай ідеалізованими, майже фантастичними. Ось чому А.Белий означає уривок Гоголя "Жінка" "переказом містики, який підносить жінку до обличчя божества, як "Софію" [4, с. 314], а В.Брюсов, аналізуючи опис героїні, акцентує на гіперболізації у змалюванні Гоголем жіночих образів: "Але яскравіше за все, мабуть, виявилась схильність Гоголя до гіперболи в спробах змалювати жіночу красу. Героїня юнацького уривку "Жінка" була такою прекрасною, що "казалось, тонкий, светлый эфир, в котором купаются небожители, по которому стремится розовое и голубое пламя, разливаясь и переливаясь в бесчисленных лучах, коим и имени нет на земле, облекся в видимость; никогда сама Царица любви не была так прекрасна!" [6]. Доповнимо, що в основі використання Гоголем гіперболи лежить не тільки акцентування уваги читача, а й елемент натяку, певного посилання до відомого асоціативного об'єкта за допомогою своєрідних знаків-асоціонімів: "эфир, в котором купаются небожители... облекся в видимость" (перевтілення божественного), "лучи, коим и имени нет на земле" (акцентування на метафізичному), "Царица любви не была так прекрасна!" (зображення жінки як результату дії вищої сили).

Слушною є думка С.Бочарова стосовно "енергетичного заряду" реальності гоголівських творів, яка й насичує подібним запалом самих героїнь: "Гоголівська красуня – це сильна, високовольтна ... фігура в гоголівському енергетичному полі, фігура під струмом, і одноманітні описи її краси дуже й дуже заряджені цим полем – це ніколи не спокійні, нейтральні описи, але завжди потримані напругою гоголівсь-

кої реальності в цілому. І атрибути й навіть шаблони гоголівських красунь теж заряджені цим полем" [5, с. 16].

Жіноча тема розкривається Гоголем також у "Римі". Своєрідний гімн жіночій красі звучить на його сторінках: "Все в ней – венец создания, от плеч до античной дышащей ноги и до последнего пальчика на ее ноге" [7, т. 3, с. 217]. Відомо, що спочатку Гоголь планував написати цілий римський роман під назвою "Аннунциата", яка потім змінювалася на "Мадонну del fiore" ("Мадонна з квіткою"), і лише через рік з'явився "Рим", у якому смисловим стержнем є все ж таки місто, а не жінка. У творі жіноча краса як своєрідний прояв вічності в людині, на думку В.Кривоноса, переживається героєм: "Красуня Аннунциата сприймається юним князем як втілення ідеї вічності: "... перед ним стояла неслыханная красавица. <...> Это было чудо в высшей степени. <...> Это была красота полная, созданная для того, чтобы всех равно ослепить!.. и верующий и неверующий упали бы пред ней как пред внезапным появлением божества" [10]. Разом із цим саме Рим – "вічне місто", за дослідником, породжує красу Аннунциати. Підтвердженням цього є слова Гоголя: "Такая женщина могла только родиться в Риме" [7, т. 3, с. 250]. Змальовуючи красу героїні, письменник акцентує на значенні для світу поняття "краса": "Полная красота дана для того в мир, чтобы всякий ее увидал, чтобы идею о ней сохранял навечно в своем сердце" [7, т. 3, с. 250]. Як зауважує Ю.Манн: "Аннунциата не просто красуня. В ній є дещо від краси ідеальної, вищої" [12, с. 333].

"Жінка у світі" продовжує задану тему. Значення цієї статті, вдаючись до релігійних тлумачень стосовно прийняття і подолання гріха жінкою, обґрунтовує В.Томачинський: "За вченням Святих Отців, гріх як прийшов у світ за допомогою жінки (*жены*) Єви, так і переможений був за допомогою Діви (також *жены*) Божої Матері... Єва перша серед живих почула прокляття й заголосила; Пресвята Богородиця перша почула Благовіщення й зраділа. Саме цьому Гоголь і надає такого великого значення "Жінці у світі" [14, с. 350]. Подібними є і відгуки С.Бочарова, який зауважує, що "гоголівська жінка чи то раннього уривку 1831, чи "жінка у в світі" 1846 р. – звичайно, не Богоматір прямо, але все ж якась "мова богів" у напів'язичницькому ранньому уривку, або Бога, який звелів їй бути красунею і послав у світ як свою красу, в християнській фінальній книзі" [5, с. 33].

Гоголь починає "Вибрані місця" саме розділом "Жінка у світі". Аналізуючи цей факт, дослідник вдається до міркувань психологічного характеру: "Жіноче оточення, спілкування з жінками, особливо в пізній період, в 40-ві роки, були надзвичайно важливим фактором його духовного розвитку й душевного життя" [3, с. 65]. Крім такого

важливого аргументу, не менш прийнятним, на наш погляд, може бути ще один: еволюцію гоголівського світогляду в 40-ві роки багато в чому визначав вплив Святого Письма, творів отців Церкви, з яких він, безумовно, черпав відомості про жінку, про її місію та роль.

У статті "Жінка у світі" Гоголь говорить про сенс жіночого буття, про її призначення в світі. Образ жінки у статті можна вважати "збірним" – ("Письмо к...ой"), адже конкретного адресата самим Гоголем не вказано. Як зазначає Ю.Барабаш: "Героїня гоголівського листа – не визначений адресат, це узагальнений образ світської жінки, який увібрав у себе риси декількох знайомих Гоголя, мабуть, найбільшою мірою – С.Сологуб, однак не тільки її. Мета автора далеко виходить за рамки відповіді не відомої нам "...ой", ця мета в тому, щоб донести до читача книги свої думки про важливі, на його погляд, сторони сучасного йому життя й ширше – духовного життя людини загалом" [3, с. 77]. У примітках до академічного видання творів письменника читаємо: "Адресата не встановлено. В листі використані почасти листи Гоголя до О.Смирнової (від 16 травня 1844 р. і від 28 липня 1845 р.). У той же час в ньому знайшли відображення стосунки Гоголя з С.Сологуб (вродж. Вієльгорської). Можливо, що лист не був адресований визначеній особі й Гоголь лише надав своїй публіцистичній статті форму приватного листа" [7, т. 8, с. 788].

У статті Гоголь відзначає головну місію жінки – "оживотворение", яке потрібне, щоб вилікувати суспільство від "охладження душевного", "нравственной усталости". Незважаючи на такі благодійні наміри, жінки, за Гоголем, не є ідеальними створіннями, а відзначаються й негативними рисами, бо можуть, наприклад, провокувати чоловіків на службові зловживання: "Окажется, что большая часть взяток, несправедливостей по службе и тому подобного, в чем обвиняют наших чиновников и нечиновников всех классов, произошла или от расточительности их жен, которые так жадничают блистать в свете большом и малом и требуют на то денег от мужей, или же от пустоты их домашней жизни, преданной каким-то идеальным мечтам, а не существу их обязанностей..." [7, т. 8, с. 224]. Жінка, на думку Гоголя, повинна першою спонукати людей до пізнання сутності Бога. Наприклад, у листі "Що таке губернаторша" письменник зазначає: "Клянусь, женщины гораздо лучше нас, мужчин. В них больше великодушия, больше отважности на все благородное... если только сколько-нибудь сумеете очертить перед женщиной ее высокое поприще, которого ждет теперь от нее мир, – ее небесное поприще быть воздвижницей нас на все прямое, благородное и честное, кликнуть клич человеку на благородное стремление, то та же самая женщина, которую вы

считали пустою, благородно вспыхнет вся вдруг... подвинет себя самую на все чистое, подвинет своего мужа на исполнение честного долга и, швырнувши далеко в сторону свои тряпки, всех поворотит к делу" [7, т. 8, с. 319].

Немало свідчень про бачення Гоголем ролі жінки, її призначення, поглядів на родинні стосунки можна почерпнути і з листування письменника з Ганною Михайлівною Вієльгорською – "здається, єдиною жінкою, в яку був закоханий Гоголь" (В.Соллогуб). За словами І.Аксакова, саме її намагався Гоголь змалювати в образі Уліньки у другому томі "Мертвих душ".

Вищезазначене дозволяє окреслити поняття жіночої краси як:

- зовнішню ознаку: ("Красота женщины еще тайна. Бог недаром повелел иным из женщин быть красавицами; недаром определено, чтобы всех равно поражала красота..." [7, т. 8, с. 226]);

- якість характеру (наприклад, лист до Г.Вієльгорської від 29 жовтня 1848 р.: "Ведь вы нехороши собой. Знаете ли вы это достоверно? Вы бываете хороши только тогда, когда в лице вашем появляется благородное движение; видно, черты лица вашего затем уже устроены, чтобы выражать благородство душевное..." [7, т. 14, с. 92]);

- вияв божественності ("Но вы имеете еще высшую красоту, чистую прелесть какой-то особенной, одной вам свойственной невинности, которую я не умею определить словом, но в которой так и светится всем ваша голубиная душа" [7, т. 8, с. 226]);

- милосердя ("Но тем не менее свет все же населен; в нем люди, и притом такие же, как и везде. Они и болеют, и страждут, и нуждаются, и без слов вопиют о помощи, – и, увы! даже не знают, как попросить о ней" [7, т. 8, с. 225]);

- запоруку очищення ("Знаете ли, что мне признавались наиразвратнейшие из нашей молодежи, что перед вами ничто дурное не приходило им в голову..." [7, т. 8, с. 226]). Ось чому Ю.Барабаш, інтерпретуючи слова Гоголя "Красота женщины еще тайна", пише так: "Очевидно, що йдеться не про бездушну привабливість, а про велику миротворчу силу, яка таїться в красі і перевтілює людину, несе їй добро та очищення, силу, яка "випрямляє" [3, с. 73];

- добро, любов до ближнього ("В прибавление ко всему вы имеете уже самим богом водворенное в вашу душу стремление, или, как называете вы, жажду добра" [7, т. 8, с. 226]; "Ваше дело только приносит страждущему вашу улыбку да тот голос, в котором слышится человеку прилетевшая с небес его сестра..." [7, т. 8, с. 227]).

Теми обов'язків жінки Гоголь торкається у листах "Що таке губернаторша" та "Чим може бути дружина для чоловіка у простому домашньому побуті, при нинішньому порядку речей у Росії". Як

зазначено в академічному виданні творів Гоголя стосовно першого: "Лист являє собою дещо перероблений лист до О.Смирнової від 6 червня 1846 року... Гоголь дає Смирновій поради стосовно того, як впливати на калузьке суспільство, при цьому пояснює свої думки прикладами з діяльності "попередниць" Смирнової, які були губернаторшами в Калузі (К***) і Оболенської (О***)" [7, т. 8, с. 795]. На думку С.Аксакова, Гоголь у О.Смирнової "вбачав... Магдалину, яка каїться, і вважав себе спасителем її душі" [1, с. 282]. У листі "Чим може бути дружина для чоловіка у простому домашньому побуті, при нинішньому порядку речей у Росії" адресат автором також не зазначається. Аналізуючи його, Ю.Барабаш пише: "Трагікомізм ситуації, гіркий парадокс заключається в тому, що мудрощам подружнього життя навчає закоренілий і безнадійний холостяк, бобиль, "байбак", як сказав би про нього його ж персонаж Кошкарьов. Той, хто сам ніколи не мав ні кола, ні двора – нічого, крім убогої валізи..." [3, с. 99]. Дослідник відзначає, що й "моральноповчальна, суворорегламентуюча спрямованість, і риси описаного в ньому (у листі – Н.С.) ідеального укладу сімейного життя" запозичені Гоголем із "Домострою" [3, с. 103]. Хоча сама ідея покладання на жінку, на думку автора, суперечить "Домострою", "який визнає лише повне верховенство чоловіка завжди й у всьому" [3, с. 104].

Розглянуті листи, на думку Ю.Барабаша, "складають єдиний тематичний вузол, деяку цілісність, підсистему, яка дає підстави виділити в "Листуванні" – нехай з відомою долею умовності – так звану жіночу тему, або жіноче питання, що непокоїло в тогочасній Росії, не без впливу ідей Жорж Санд, багато умів, причому в обох половинах людства" [3, с. 68]. Дослідник приходиться до висновку щодо вибудування Гоголем "стрункої й логічної ієрархії смислових рівнів: спочатку – жінка в "свєте", в суспільстві, трактуємо широко, як свого роду синонім життя взагалі; потім – жінка в конкретних умовах губернії, міста і в чітко визначеній функції "первой дамы", нарешті – жінка в "домашнем быту" [3, с. 99]. У "Мертвих душ", зокрема у другому томі, картина дещо узагальнюється: на прикладі другорядних жіночих образів ми спостерігаємо жінок у домашньому побуті, в образі Уліньки – спробу змалювання жіночого ідеалу, обмеженого чуттєвою сферою, добродійними намірами.

На нашу думку, не варто жіночі образи, вималювані Гоголем у пізніх творах, ставити в один ряд. Кожен з них має свою варіацію, що залежить від мети письменника – подати узагальнюючий образ ("Жінка"), підкреслити значення краси для світу як прояву вічності ("Рим"), торкнутися головних обов'язків жінки ("Жінка у світі") тощо.

Хоча еволюція у створенні жіночих образів, їх взаємодоповнення очевидні.

Аналізуючи еволюцію жіночого образу у пізніх творах Гоголя, неважко помітити риси, які повторюються при описі зовнішності, характеру, обов'язків. Так звані атрибути "гоголівської красуні", за С.Бочаровим: "снежная белизна лица и членов красавицы", "ресницы и усмешка", "обнаженная женская нога" [5, с. 16]. У змалюванні героїнь Гоголь вдається до метафори світла, сяйва, блиску (порівняймо: "Казалось, тонкий, светлый эфир... разливаясь и переливаясь в бесчисленных лучах... облекся в видимость и стоял перед ними, освятив и обоготворив прекрасную форму человека" [7, т. 8, с. 147]; "Как ни поворотит она сияющий снег своего лица – образ ее весь отпечатлелся в сердце" [7, т. 3, с. 217]; "С нею вместе, казалось, влетел солнечный луч, как будто рассмеялся нахмурившийся кабинет генерала" [7, т. 7, с. 40]. С.Бочаров резюмує: "... світло краси у Гоголя містить у собі дуже сильну тенденцію переходу в іншу якість, яка означається як *блиск*. Це немов сильний струмінь світла, яке перетворилася вже на матеріальну властивість предмета й перейшло на його поверхню, вже перевтілене, немовби ущільнене і різною мірою в різних випадках агресивне світло; і ця динаміка перевтілень світла в світі Гоголя вбирає в себе динаміку перевтілень самої краси" [5, с. 27].

Дослідник визначає два шляхи "превращений низменных или зловещих прекрасной телесности" жінок: перший – на *телесность вульгарную*; другий – на *фантастично-призрачную*. Саме останній, на його думку, реалізується через "блиск": "Від ноги Алкіної в сліпучому блиску шлях іде до ноги русалки у "Вії", яка створена вся "из блеска и трепета". Властивість блиску сама по собі перетворюється на демонічно-привидну тілесність" [5, с. 28]. Можливим нам видається і третій шлях, що реалізується за рахунок іншого функціонально-семантичного заряду жіночого образу Уліньки у другому томі "Мертвих душ". Це – перевтілення в *божественну* тілесність. Доказами цього вважаємо: номінативні асоціації Уліньки зі святою Юлією, аналогії з образом Богоматері: зовнішня та внутрішня краса, живість природи, що підкреслена манерою мовлення, виразом обличчя, рухами [13].

Проаналізувавши окремі твори Гоголя 40-х років, у яких постає образ жінки, доцільно говорити про його еволюцію, що зумовлена не лише впливом жіночого оточення на письменника в цей період, а передусім різким інтересом Гоголя до Святого Письма (наприклад, записи поряд із біблійними віршами, де йдеться про жінок; настанови О.Смирновій, Г.Віельгорській, сестрам, запозичені з Біблії тощо). Поняття ж "жіноча краса" у Гоголя багатоаспектне і постає у двох вимірах: *зовнішньому* (атрибутами якого є білизна, вії, посмішка,

оголена нога (за С.Бочаровим)) та *внутрішньому* (атрибутами якого можна вважати красу як прояв Божої сутності, вічності, добра, любові, милосердя, запоруку "оживотворення", очищення та переродження).

Література

1. Аксаков С. Т. Собрание сочинений : в 4 т. / С. Т. Аксаков. – М. : Гослитиздат, 1956.

Т. 3. – 1956. – 810 с.

2. Амфитеатров А. Женщины Гоголя (К 80-й годовщине кончины Гоголя) / А. Амфитеатров // Трудный путь. Зарубежная Россия и Гоголь. – М. : Руській Міръ, 2002. – С. 60–67.

3. Барабаш Ю. Гоголь. Загадка "Прощальной повести" ("Выбранные места из переписки с друзьями". Опыт непредвзятого прочтения) / Ю. Барабаш. – М. : Худ. литература, 1993. – 270 с.

4. Белый А. Мастерство Гоголя : исследование / А. Белый. – М. : МАЛП, 1996. – 351 с.

5. Бочаров С. "Красавица мира". Женская красота у Гоголя / С. Бочаров // Гоголь как явление мировой литературы : сб. ст. по материалам международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н.В.Гоголя / [под ред. Ю. В. Манна]. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – С. 15–35.

6. Брюсов В. Я. Гипербола и фантастика у Гоголя. Из доклада "Испепеленный", прочитанного на торжественном заседании общества любителей русской словесности 27 апреля 1909 года [Электронный ресурс] / В. Я. Брюсов. – Режим доступа:

<http://gogol.niv.ru/text/text.pl?30>. – Заглавие с экрана.

7. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1940–1952.

Т. I–XIV. – 1940–1952.

8. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Русская книга, 1994.

Т. 6: Духовная проза; Критика; Публицистика. – 1994. – 557 с.

9. Див., наприклад: ст. Воропаев В. В. Гоголь и женщины; Почему Гоголь не был женат [Электронный ресурс] / В. В. Воропаев. – Режим доступа:

<http://revizor.net>. – Заглавие с экрана.

10. Кривонос В. Время и вечность в "Риме" Гоголя : доклад на конференции "Пространство и время в языке", Самара, 6–8 февраля [Электронный ресурс] / В. Кривонос. – Режим доступа:

<http://vestnik.rsuh.ru/56/st56.htm>. – Заглавие с экрана.

11. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – нач. XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 1999. – 415 с.

12. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме / Ю. В. Манн. – М. : Coda, 1996. – 474 с.

13. Сквіра Н. М. Поетологія жіночих образів у другому томі "Мертвих душ" Миколи Гоголя / Н. М. Сквіра // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2007.

Вип. 9. – 2007. – Т. IX (97). – С. 92–100.

14. Томачинский В. "Выбранные места из переписки с друзьями" Гоголя: Путь христианской души / В. Томачинский // Альфа и Омега. Ученые записки Общества для распространения Священного Писания в России. – М., 1999. – № 4 (22). – С. 347–369.

УДК 821.161.1.09

А.В.Ролик

Мотив Ухода-и-Возврата в жизни и творчестве Гоголя

Стаття присвячена дослідженню природи й специфіки дії мотиву Відходу-і-Повернення в житті й творчості М.Гоголя.

Ключові слова: мотив, дія, поняття, Відхід-і-Повернення, творча особистість, літературна діяльність.

Статья посвящена исследованию природы и специфики действия мотива Ухода-и-Возврата в жизни и творчестве Н.Гоголя.

Ключевые слова: мотив, действие, понятие, Уход-и-Возврат, творческая личность, литературная деятельность.

The article is dedicated to the investigation of nature and peculiarity of functioning of the motive of Leaving-and-Return in Gogol's life and works.

Key words: motive, functioning, conception, Leaving-and-Return, creative personality, literary work.

Интерес к данной проблеме возник у нас во время работы над переводом статьи немецкого профессора Рольфа Кайля "Гоголь и апостол Павел" [1]. Не останавливаясь подробно на ее содержании, укажем лишь на то, что в произведениях и письмах Гоголя неоднократно встречаются цитаты и ссылки на апостола Павла, первая из которых датируется 1832 годом ("Страшная месть"). Р.Кайль анализирует также вопрос о том, какие следы мыслей ап. Павла можно обнаружить в творчестве Гоголя и приходит, в частности, к выводу, что столь значимой фигуру ап. Павла для Гоголя делало то, что в нем он видел пример принципиальной возможности человека к перевоплощению.

Как известно, в начале своего жизненного пути Павел преследовал сторонников Иисуса, повинных, по его мнению, в расколе еврейской общины. После того как по дороге в Дамаск Павел неожиданно обрел прозрение, он удалился в пустыню, подобно Иисусу, ушедшему в пустыню после просвещения через крещение. В Аравийской пустыне Павел продумал и прочувствовал новое философское и эмоциональное толкование христианства. Возвратившись к людям, Павел направил весь свой творческий дар и все свои обновленные силы на главное дело своей жизни, которым стала проповедь христианства. Надежда на подобное изменение, подчеркивает Р.Кайль, сопровождала Гоголя на протяжении всей его жизни.

По мнению английского историка Арнольда Тойнби, большинство биографий общепризнанных творческих личностей дает яркие свидетельства действия мотива Ухода-и-Возврата. Он пишет также, что творческая личность, уходя, выпадая из своего социального окружения, преображенная, возвращается затем в то же самое окружение; возвращается, наделенная новыми способностями и новыми силами. Уход позволяет личности реализовать свои индивидуальные потенции, которые не могли бы найти выражения, подавленные прессом социальных обязательств. Уход дает возможность, и может быть, и является необходимым условием духовного преображения; но в то же время преображение лишено цели и смысла, если оно не становится прелюдией к возвращению преображенной личности в общество, из которого она удалась. Возвращение есть сущность всего движения, равно как и его окончательная цель [2, с. 262–267].

А.Тойнби подчеркивает, что движение Ухода-и-Возврата – это не только свойство жизни человеческой, но и жизни вообще. "... мотив Ухода-и-Возврата можно заметить и в духовном опыте мистицизма, и в жизни растительного царства, и в размышлениях человеческого ума о смерти и бессмертии, и в сотворении одних форм из других, высших видов из низших. Очевидно, это мотив космического масштаба, и неудивительно, что он представляет собой один из изначальных образов мифологии, представляющей собой интуитивную форму понимания и выражения универсальных истин" [3, с. 271].

Предприняв попытку в общих чертах представить смысл и содержание понятия "Уход-и-Возврат" в трактовке А.Тойнби, перейдем теперь к непосредственному рассмотрению его действия по отношению к биографии Н.В.Гоголя, оговорив в самом начале, что мы не будем касаться проблемы "двоедушия" Гоголя, которая является предметом отдельных специальных исследований [4].

Со своими литературными занятиями, которые относятся еще ко времени учебы в Нежинской гимназии, Гоголь, по-видимому, еще не

связывал никаких далеко идущих планов и не видел в писательстве своего призвания. Вот что пишет он сам об этом в конце 40-х годов: "Первые мои опыты, первые упражнения в сочинениях, к которым я получил навыки в последнее время пребывания моего в школе, были почти все в лирическом и сурьезном виде. ... Выдумывал целиком смешные лица и характеры, поставлял их мысленно в самые смешные положения, вовсе не заботясь о том, зачем это, для чего и кому от этого выйдет какая польза" [5, с. 57, 96].

Главные устремления юного Гоголя связаны с государственной службой: "Я перебирал в уме все состояния, все должности в государстве и остановился на одном. На юстиции. Я видел, что здесь работы будет более всего, что здесь только я могу быть благодеем, здесь только буду истинно полезен для человечества" [6, с. 58].

В декабре 1828 года Гоголь направляется в Петербург, однако, несмотря на рекомендательное письмо бывшего министра юстиции Д.П.Трошинского, поступить на службу никак не удавалось. Лишь через год он устроился в Департамент государственного хозяйства и публичных зданий. В апреле 1830 года Гоголь поступил в Департамент уделов, где вначале исполнял обязанности писца, а затем получил должность столоначальника. Однако государственная служба Гоголя продолжалась менее полутора лет. В марте 1831 года он уволился из департамента, быстро освободившись от иллюзии полезной деятельности на государственной службе.

После этого интересы Гоголя перемещаются в сферу литературных и научных занятий. После выхода "Вечеров на хуторе близ Диканьки" к Гоголю приходит успех и его положение упрочивается. Он получает место учителя истории в Патриотическом институте благородных девиц и дает частные уроки в аристократических домах, однако Гоголь еще не определил для себя главного направления своей деятельности: быть ли ему писателем или ученым-историком. *"Какой ужасный для меня этот 1833-й год! Боже, сколько кризисов... – писал он из Петербурга в Москву М.П.Погодину. – Понимаешь ли ты ужасное чувство: быть недовольну самим собою"* [7, с. 61].

В 1834 году Гоголь загорается идеей получить кафедру всеобщей истории в Киевском университете, но этим планам не суждено было сбыться. Правда, с помощью Пушкина ему удалось выхлопотать место адъюнкт-профессора по кафедре всеобщей истории при Петербургском университете.

Путь профессионального историка привлекал Гоголя возможностью сделать свою жизнь нужной для соотечественников, решительно повлиять на их существование. Однако новые литературные сочинения, и в первую очередь "Ревизор", повлияли на все мироощу-

щение Гоголя и в 1835 году он сделал для себя кардинальный вывод, определивший всю его дальнейшую судьбу: общественной пользы не следует искать где-то в стороне от писательской дороги – в чиновничьей карьере или даже на поприще ученого. Именно так объясняет Гоголь свой отъезд за границу в "Авторской исповеди": *"Как только я почувствовал, что на поприще писателя могу сослужить также службу государственную, я бросил все: и прежние свои должности, и Петербург, и общество близких душе моей людей, и самую Россию – затем, чтобы вдали и в уединенье от всех обсудить, как это сделать, как произвести таким образом свое творенье, чтобы доказало оно, что я был также гражданин земли своей и хотел служить ей"* [8, с. 182].

В письмах к М.П.Погодину и В.А.Жуковскому Гоголь сообщает, что отсутствие его, вероятно, продолжится на несколько лет и что он возвратится освеженный и обновленный.

В изменении душевного состояния Гоголя, по мнению Ю.Манна, узнается что-то знакомое, звучат ноты, возникшие в юношеские годы. Гоголь словно возвращается на круги своя, только на другом поприще [9, с. 183].

Убедиться в этом достаточно легко, сравнив сказанное Гоголем за год до окончания Гимназии: *"Неправосудие, величайшее в свете несчастье, более всего, разрывает мое сердце"* со следующим отрывком из "Выбранных мест из переписки с друзьями": *"Очень знаю, что теперь трудно начальствовать внутри России – гораздо труднее, чем когда-либо прежде... Завелись такие лихоимства, которых истребить нет никаких средств человеческих... Образовался другой, незаконный ход действий мимо законов государства и уже обратился почти в законный, так что законы остаются только для вида"*, а также со словами из "Авторской исповеди": *"В "Ревизоре" я решился собрать в одну кучу все дурное, что есть в России, какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем"* [10, с. 147, 250].

А.Тойнби подчеркивает, что мотив Ухода-и-Возврата может проявляться в разных формах. В самой простой из них разрыв, которым заканчивается глава практической деятельности, совершается раз и навсегда, после чего вся жизнь творческой личности наполняется литературной деятельностью [11, с. 278]. В жизни Гоголя эта модель более сложна. Вместо одного разрыва там наблюдаются несколько, и периоды практической и литературной деятельности переплетаются.

В начале своей биографии Гоголь намеревался повлиять на своих соотечественников через прямое воздействие на них своей волей. Вынужденный уход заставлял его искать новую форму активности, иной канал для своей энергии. Лишенный возможности непосредственно воздействовать на своих соотечественников, он нашел путь для опосредованного влияния на людей других поколений через литературные произведения. Творчество Гоголя живо и по сей день и именно в этом, по мнению А.Тойнби, и состоит духовное значение ритма Ухода-и-Возврата.

На наш взгляд, вопрос о действии мотива Ухода-и-Возврата в творческом пространстве произведений Николая Гоголя может оказаться весьма продуктивным, что, естественно, требует дальнейших, более детальных исследований.

Литература

1. Keil R.-D. Gogol und Paulus / R.-D. Keil // Die Welt der Slawen. – Jahrgang XXXI. – München : Verlag Otto Sagner, 1986. – S. 86–99.
2. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
3. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби.
4. Луцький Ю. О. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь / Ю. О. Луцький. – К. : Знання України, 2002. – 114 с.
5. Манн Ю. В. Николай Гоголь. Жизнь и творчество / Ю. В. Манн. – М. : Русский язык, 1988. – 288 с.
6. Манн Ю. В. Николай Гоголь. Жизнь и творчество / Ю. В. Манн.
7. Keil R.-D. Gogol. – Hamburg : Rowohlt, 1985. – 158 s.
8. Манн Ю. В. Николай Гоголь. Жизнь и творчество / Ю. В. Манн.
9. Там же.
10. Там же.
11. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби.

УДК 821.161.2.09 "18"

Г.В.Самойленко

Вірний друг Г.Глібова О.Тищинський

У статті розкриваються життєві та творчі взаємини письменника Л.Глібова та відомого громадсько-культурного діяча Чернігівщини О.Тищинського у 60–90-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Л.Глібов, О.Тищинський, письменник, діяч, Чернігів, XIX ст.

В статье освещаются жизненные и творческие связи писателя Л.Глебова и известного общественного и культурного деятеля Черниговщины А.Тищинского в 60–90-х гг. XIX века.

Ключевые слова: Л.Глебов, А.Тищинский, писатель, деятель, Чернигов, XIX век.

Vital and creative ties of the writer Z.Glibov and the prominent public and cultural figure of Chernigiv region A.Tyschinskyi in the 60th–90th y. of the 19th c. are elucidated in the article.

Key words: Z.Glibov, A. Tyschinskyi, writer, public figure, Chernigiv, 19th century.

У критичній літературі про Л.Глібова уже зачіпалася проблема життєвих та творчих взаємин письменника з громадськими та культурними діячами Чернігівщини. Проте вона так і залишилася недостатньо розкритою до сьогоднішнього часу. Тому цикл наших статей допоможе певною мірою збагатити уявлення читачів про коло тих представників, які близько стояли до байкаря.

Майже все чернігівське життя Л.Глібова перетинається з Олександром Амфіяновичем Тищинським (5 липня 1835 – 28 січня 1896), видатним громадським діячем Чернігівщини. Він народився в с.Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії у дворянській родині, деякий час навчався у губернській гімназії, але в 6 класі О.Тищинський залишив її, щоб підготуватися до вступу в Харківський університет. Проте 21-річного юнака чекала невдача, до університету його не прийняли. Провчившись рік у Харківському ветеринарному інституті, О.Тищинський все ж 1857 р. перевівся до університету на медичний факультет. Навчаючись там і проживаючи на квартирі разом з П.Завадським та П.Єфименком, він поступово втягувався в студентське товариство "для распространения либеральных идей к достижению в России конституционного образа правления" [1].

У листі до свого товариша по Чернігівській гімназії М.Рашевського він писав 21 січня 1858 р.: "Со времени моего приезда в Харьков я сошелся с некоторыми студентами с современным взглядом на вещи, вообще, как выражается Щедрин, людьми "с направлениями". Этот-то круг моего знакомства много помог в умственном отношении, так как мои убеждения социальные и религиозные во многом не сходны с прежними (гимназическими)..." [2].

Діяльність членів цього товариства обмежилася розповсюдженням ліберальних ідей та поширенням творів російських авторів, зокрема О.Герцена [3].

О.Тищинський у цей час не поривав своїх зв'язків із Чернігівщиною. Листувався не лише з товаришами по гімназії, а й редактором

"Черниговских губернских ведомостей", її неофіційної частини О.Шишацьким-Іллічем. Він проаналізував його збірку поезій "Українська квітка" (1856) і не погодився з соціальною спрямованістю його творів. О.Тищинський рекомендував чернігівському поету орієнтуватися на поезію літераторів-демократів: "... рекомендую Вам г. Некрасова как учителя... Дай Бог, чтобы и у нас на малороссийском [языке] появилось что-нибудь подобное его сочинениям, и избави Бог от таких, как Ваши" [4].

Громадська діяльність О.Тищинського, як і інших його товаришів, зокрема Я.Бекмана, П.Єфименка, М.Муравського та інших, не залишилася непоміченою, і деяких із них у квітні 1858 р. перевели до Київського університету Св. Володимира, де Олександр Амфіянович продовжив навчатися на медичному, а потім юридичному факультеті [5]. Проте жандармське управління у січні 1860 р. повернулося до справи харківських студентів. Було заарештовано і О.Тищинського та відправлено до Петропавлівської фортеці, де він просидів до червня 1860 р. Після суду деяких студентів, зокрема Я.Бекмана, П.Єфименка та ін., відправили на заслання, а його звільнили, бо не знайшли звинувачувальних доказів і після попередження дозволили продовжити навчання у Дерптському університеті. Проте через конфлікт з проректором університету, який змушував О.Тищинського збрити бороду, на що незалежний за своїм характером студент відмовився, його відрахували з університету. Міністр народної освіти Є.Путятин, зі свого боку, визнав також за необхідне "исключить Тищинского за дерзкие поступки из университета с тем, чтобы его не принимают ни в один из университетов в империи" [6].

Таким чином, О.Тищинський змушений був повернутися під нагляд поліції на Чернігівщину. 30 серпня 1861 р. він виїхав з Дерпта. По дорозі у Москві він взяв у Євгена Андрущенко примірники заборонених у Росії періодичних видань О.Герцена і М.Огарьова "Колокол" та "Полярная звезда", які зберігалися у студентів Московського університету Івана Дриги та Миколи Данського, щоб передати їх члену таємної організації "Земля і воля" Івану Андрущенко, який проживав у Чернігові і працював на посаді землеміра. Так зав'язуються відносини О.Тищинського ще з одним демократично-революційним напрямком Росії на Чернігівщині на поч. 60-х рр. XIX ст. До Чернігова він дістався 21 жовтня 1861 р., деякий час жив у рідних у с.Голубичі, а потім влаштувався домашнім учителем у поміщика П.Чичеріна.

Під час перебування О.Тищинського у різних університетах він не припиняв своїх зв'язків з Черніговом і підтримував їх шляхом публікації деяких своїх матеріалів у газеті "Черниговские губернские ведомости". Після смерті 18 лютого 1859 р. О.Шишацького-Ілліча

редактором газети був призначений Г.Паливода. Редактор продовжував укріплювати традиції попередника і друкував матеріали фольклору, етнографії, українські художні твори. Тут були опубліковані байки Л.Глібова, фольклорні матеріали П.Єсфименка "Украинские пословицы и поговорки" (1859. – № 6–14) та інші. О.Тищинський відгукнувся на останню працю товариша своєю рецензією "Об украинских пословицах и поговорках" (1859. – № 29). В газеті були також опубліковані його оповідання "Рассказы про "Полісуна" (1859. – № 38. – С. 287–289), 34 прислів'я і приказки [7]. В газеті була опублікована також його рецензія на "Либретто малороссийских, польских, чешских, молдавских, болгарских, сербских и червонорусских – песен и романсов репертуара малороссийского певца С.Д.Паливоды-Карпенко" (СПб., 1858) (1860. – № 4. – С. 24–27), в якій він полемізував відносно діалектів у мові жителів Городнянського та сусідніх повітів.

О.Тищинський підтримував зв'язки не лише з редактором газети "Черниговские губернские ведомости", а й Л.Глібовим, видавцем газети "Черниговский листок", яка виходила з 1860 до 1863 р. Саме тут він надрукував свою статтю "Несколько слов о школе в с.Голубичах". (1863. – № 11. – С. 81–82, підпис А.Т-ській), у якій розповів про неефективність навчання, а також "Седневская Ильинская ярмарка" (1862. – № 19), "З понадснивьянского села" (1863. – № 2), "Мысль об устройстве сельских почт" (1863. – № 4). До речі, матеріал про школу в Голубичах та декілька інших статей, пов'язаних з Городнянським повітом, зокрема "Защитнику Голубичской школы", "З Городницького повіту Черніг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)", "З Городнянського повіту", "Из Городнецкого уезда Черниг[овской] губернии (25 июля 1862)", у яких ставилися на той час актуальні питання про мову навчання в школах, а в зв'язку з цим і про місцеві говірки, а також про експлуатацію селян після реформи 1861 р., побачили світ у петербурзькому журналі "Основа", редакторами якого були П.Куліш та В.Білозерський.

О.Тищинський, хоча і жив у сільській поміщицькій садибі в Макишині Городнянського повіту, але бував у Чернігові, підтримував добрі відносини з І.Андрущенком, С.Носом, М.Костянтиновичем, Г.Глібовим, О.Марковичем, І.Дорошенком та ін. Він брав активну участь у театральних постановках, які здійснювали названі вище діячі культури Чернігова. Сам О.Тищинський не грав на сцені, а допомагав Л.Глібову підбирати акторів, бути помічником режисера під час постановки п'єси тощо [9]. Знайомство О.Тищинського з Л.Глібовим поступово переросло у міцну дружбу.

Улітку 1863 р. О.Тищинський приїхав у справах до Чернігова і зупинився у свого приятеля хлібосольного С.Носа у його знаменитому "курени" і потрапив у халепу. 9 та 10 липня 1863 р. відбулася вечірка на квартирі командира роти внутрішньої охорони Олександра Білозерського (рідного брата Ганни Барвінок) та в будинку С.Носа, у яких зберігалася заборонена література, привезена із Москви Іваном Андрущенко. Останній проводив агітацію серед знайомих відповідно до програми організації "Земля і воля". За доносом одного з офіцерів, якому О.Білозерський похвалився про зібрання, всі четверо були заарештовані. У О.Тищинського знайшли заборонені відозви, які дав йому І.Андрущенко.

12 жовтня 1863 р. О.Тищинського перевели до С.-Петербурга і 16 жовтня відправили на утримання до Олексіївського ревеліну Петропавлівської фортеці. Справа завершилася тим, що І.Андрущенко помер у фортеці, а С.Носа відправили на Чернігівщину під нагляд поліції, а потім заслали до Новгородської губернії. О.Білозерського звільнили з посади командира і відправили до Чернігова під нагляд поліції. 10 лютого 1864 р. звільнили від ув'язнення і О.Тищинського, який повернувся до Чернігова у квітні місяці [10].

20 вересня 1864 р. губернатор С.Голіцин узяв О.Тищинського на службу до своєї канцелярії. Але згідно з постановою Урядового Сенату і наказу Олександра II від 6 квітня 1866 р. О.Тищинський мав ще відсидіти два місяці у Чернігівській тюрмі за те, що він у 1861 р. привіз до Чернігова для І.Андрущенка заборонені "Колокол" і "Полярную звезду". Як зазначив Б.Грінченко, "в той час було часто так, що уряд таких опозиційних людей, як Тищинський, силкувався брати до себе на службу, здебільшого в канцелярію губернатора, і пильнувати там легше було чоловіка, і скористуватися з його розуму й хисту можна було" [11].

Л.Глібов, який теж постраждав через справу І.Андрущенка, бо за зв'язки з ним байкаря звільнили з посади вчителя Чернігівської гімназії, заборонили видавати "Черниговский листок" і відправили під нагляд поліції до Ніжина, де він прожив у свого тестя з II пол. 1863 і до червня 1865 р., коли йому дозволили повернутися до Чернігова і зарахували у штат канцелярії чернігівського губернатора без платні. Л.Глібов змушений був підробляти протягом 1866 та 1867 рр. у Чернігівському губернському статистичному комітеті, у якому секретарем працював знайомий байкаря О.Лазаревський. І лише після призначення Л.Глібова восени 1867 р. на посаду завідувача друкарні Чернігівського губернського земства його матеріальне становище покращилося. Моральний же стан байкаря був складним. 4 листопада 1867 р. у Ніжині померла дружина Параска Федорівна. Та й нагляд

поліції зняли лише 1 липня 1868 року. Л.Глібову треба було влаштувати своє особисте життя. Поет одружився вдруге з простою жінкою Параскою Василівною Барановою і усиновив її сина Олександра, хрещеним батьком якого став О.Тищинський.

Саме в час роботи Л.Глібова і О.Тищинського в канцелярії губернатора їх взаємини зміцнилися настільки, що байкар взяв свого товариша в куми.

70–80-ті рр. XIX ст. були більш-менш стабільними і творчими у житті Л.Глібова та О.Тищинського. Поет працював у друкарні, писав свої літературні твори, в основному було налагоджено й особисте життя (хоча у Л.Глібова на поч. 1882 р. помер рідний шестилітній син Сергій). Таким чином, вказані вище роки для обох діячів були відносно спокійними і спонукали до теплих творчих та особистих відносин.

У 1870 р. чернігівського губернатора С.П.Голіцина змінив Олексій Олександрович Панчулідзев, який дотримувався ліберальних поглядів, а тому О.Тищинський обійняв посаду старшого помічника правителя канцелярії губернатора, а також редактора "Особых прибавлений к Черниговским губернским ведомостям". Можливо, перебування О.Тищинського на цих посадах і продовжувалося б довше, якби не одна важлива подія.

У 1872 р. у прогресивно настроєної інтелігенції з'явилася ідея поновити в місті газету "Черниговский листок". Л.Глібов підтримав цю ідею, бо йому хотілося, щоб знову з'явилася його газета, до видання якої у свій час він доклав багато зусиль. У жовтні 1872 р. учитель Чернігівської гімназії Микола Костянтинович та Олександр Тищинський звернулися до губернатора з проханням підтримати їх ідею і посприяти виданню газети. На відміну від глібівської ця газета повинна була бути політичною і висвітлювати ті процеси в регіоні, які відбувалися після реформи 1861 р. Передбачалося, що редактором "Черниговского листка" мав бути М.Костянтинович, а О.Тищинський – його заступником. Губернатор, якому сподобалася програма засновників періодичного видання, 10 жовтня 1872 р. звернувся за дозволом до міністра внутрішніх справ. Проте 8 листопада 1872 р. О.О.Панчулідзев отримав відповідь не від міністра, а від III жандармського відділення, в якому сповіщалося, що "... надворный советник Николай Константинович и коллежский секретарь Александр Тищинский представляются такими личностями, которым не может быть дозволено издание и редактирование каких бы то ни было журналов и газет" [12].

Крім цього, губернатор отримав згодом від міністра внутрішніх справ наказ звільнити О.Тищинського з посади редактора "Особых прибавлений к Черниговским губернским ведомостям". Більше того, його звільнили і з канцелярії губернатора.

Не вдалося добитися видання газети в Чернігові й іншим особам, яких підтримував губернатор, зокрема лікареві Івану Лагоді. І все ж О.Панчулідзев домогся того, що 3 липня 1875 р. знову почало виходити "Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям", редактором яких був призначений викладач історії Чернігівської семінарії і її бібліотекар Михайло Іванович Лілеєв. 19 грудня 1875 р. О.Панчулідзев залишив свою губернаторську посаду в Чернігові.

Таким чином, намагання М.Костантиновича, О.Тищинського, І.Лагоди, які близько стояли до Л.Глібова і були пов'язані зі справою про видання газети, не увінчалися успіхом.

Після звільнення з посади в канцелярії губернатора О.Тищинський відкрив у себе 1872 р. на квартирі приватну бібліотеку, яка базувалася на книгах, зібраних ним. Як стверджує П.Грищенко, він був першою особою, ініціатором і першим бібліотекарем громадської бібліотеки. Згодом О.Тищинський усе своє зібрання передав новоствореній громадській бібліотеці Чернігова [13]. На квартирі Русових у Чернігові виникла ідея створити громадську бібліотеку, яку підтримало багато представників інтелігенції. На їх зібранні головою правління бібліотеки обрали Петра Червінського, секретарем – Софію Русову, скарбником – Олександра Тищинського. Офіційно Чернігівська бібліотека згідно з наказом міністра народної освіти Росії і за підтримки нового губернатора Миколи Петровича Дарагана була відкрита 28 березня 1877 р. Вона завжди була в центрі уваги голови Чернігівської повітової земської управи О.Тищинського. Як свідчать М.Грінченко та А.Верзилів, він "велику вагу надавав книгам і хотів їх ширити. І багато людей у Чернігові виховувалося на книгах з бібліотеки Тищинського" [14].

Олександра Амфіяновича високо цінувало земство як щирю, невідкупну і самовіддану людину. Тому він 9 років обіймав посаду голови Чернігівської повітової земської управи, приділяючи велику увагу справедливому розкладу земських податків, розвитку освіти та медицини.

Коли у земстві почалися зіткнення між консерваторами і радикалами і перші взяли гору, О.Тищинський пішов із земства. І тут же його обрали заступником директора міського банку, де він працював до самої смерті.

"У Чернігові Тищинський, або "кум", як його звичайно звали, був після Шрага найпопулярнішою людиною. Мабуть, не було ніякої справи громадської, де б він не був діяльним робітником" [15], наголошувала активна учасниця громадського руху у Чернігові, письменниця М.Грінченко.

Спілкування О.Тищинського з Л.Глібовим було постійним, але воно особливо активізувалося у 80–90-х рр. Михайло Федорович Шевелів, добрий товариш письменника, згадував: "Для єднання з своїми приятелями Л.І.Глібов завів у себе вдома щотижневі збори-четверги. Ці "четверги" збирали до квартири Глібова його приятелів і шанувальників. Вони звичайно заставляли Глібова в його кімнаті, де він сидів у фотелі й дрімав: це був його пообідній відпочинок, що тривав декілька хвилин. За довгим жвавим чаєм, який тривав далеко за північ, гості розмовляли про театр, про літературні новини, розмовляли на злободенні теми та ін. І всі ці розмови оживлялися образними, оригінальними думками й повідомленнями самого хазяїна й так захоплювали гостей, що останні часто й не чули бою стінного годинника, що висів тут же у вітальні, й тільки два або три голосні удари примушували гостей розходитись додому" [16].

А В.Науменко додавав: "Нельзя было без умиления глядеть на то, как почтенный слепой старик, подкрепивши себя послеобеденным сном, в небольшом кружке ближайших приятелей своих начнет бывало вечером читать свои изустно сложенные басни и другие пиески – и невольно каждый из присутствующих всецело проникнется и художественными образами, мелькающими один за другим и в особенности превосходным, метким, украинским языком, которым в совершенстве владел" Л.Глебов [17].

Часто на цих "четвергах" бував і О.Тищинський. У кін. 80-х рр. у Л.Глібова ослаб зір і йому дуже важко було працювати над літературними творами. Писати він не міг і шліфував свої вірші лише в думці. А коли приходили товариші, він читав їх і вони записували на папір. Найчастіше це робив О.Тищинський, який бував у Л.Глібова не лише по четвергах, а й у інші дні. І саме завдячуючи О.Тищинському стали відомими твори письменника кінця 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст.

О.Тищинський займався не лише письмовою фіксацією текстів Л.Глібова, а й їх популяризацією. Він підтримував зв'язки Л.Глібова з західноукраїнськими періодичними виданнями, зокрема з львівськими журналами "Зоря" і "Дзвінок", і посилав туди байки, дитячі пісеньки та загадки і жарти.

Коли у 1891 р. громадськість Чернігова відзначала 50-річчя літературної діяльності Л.Глібова, О.Тищинський опублікував у дитячому ілюстрованому журналі "Дзвінок" ювілейну статтю про його життя і творчість і цим самим її автор наблизив до малят улюбленого дідуся Кенира (псевдонім Л.Глібова), твори якого так любила дитвора. Майже всі дитячі загадки й відгадки, а також акровірші й казки були опубліковані в журналі "Дзвінок".

Коло О.Тищинського не обмежувалося друзями і знайомими Л.Глібова, хоча і серед них знаходилося чимало спільних товаришів, а було набагато ширшим, бо діяльність його торкалася багатьох сфер громадського і суспільного життя. О.Тищинського глибоко поважали і громадівці, і значна частина земства. Л.Глібов про це знав і про все це нагадав у своїй присвяті "любимому, верному другу", написаній 10 листопада 1890 р. Вірш був переписаний рукою сина поета Олександра Глібова:

"Свой век прожить – не поле перейти", –
Так говорит пословица родная,
А меж людьми симпатию найти,
Добавлю я, заслуга не простая.
И, как на ниве яркие цветы
Встречаются в житейской перспективе...
Мой милый друг! Достоин чести ты
Затем, что не помял цветов на ниве [18].

О.Тищинський був молодшим від Л.Глібова на 8 років. Проте це не заважало їм дружити, довіряти сокровенне, підтримувати один одного. У Олександра Амфіяновича було особливо тепле ставлення до Л.Глібова, яке супроводжувалося намаганням підтримати письменника у складний час, коли той зовсім осліп і був обмежений у сприйнятті навколишнього світу, творчій праці. І свою вдячність Л.Глібов висловив іще в одній присвяті.

У 1893 р., незадовго до смерті, Л.Глібов продиктував ліричний вірш "У степу" з присвятою О.А.Тищинському. До останніх днів друг не покидав поета. "Ще 24-го числа [жовтня 1893 р. – Г.С.], у неділю, – згадував Олександр Амфіянович, – він сидів на ліжку і навіть проказав мені нову байку "Огонь і Гай", котру я тоді ж і записав і зроду не подумав би, що через 5 днів [29 жовтня 1893 р. – Г.С.] його не стане" [19]. У некролозі О.Тищинський писав: "З невимовною тугою у серці берусь я за перо, щоб обвистити про смерть нашого славетного поета-байкаря Леоніда Івановича Глібова, котрий сконав 29 жовтня 1893 р. о другій з половиною години вранці, проживши на світі 66 літ і 8 місяців з днем..." Пережив О.Тищинський свого друга лише на 3 роки, це сталося у 1896 р.

Б.Грінченко у некролозі на цю смерть відзначив велику громадську діяльність О.Тищинського протягом 30 років, його палку любов до України, до українського слова і до славетної історії. Таким був кум і щирий друг Л.Глібова.

Література

1. Цит.: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине: вторая половина 50-х – начало 60-х годов XIX века / Ф. Ястребов. – К., 1960. – С. 149.
2. Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. – К., 1963. – С. 11.
3. Козьмин Б. П. Харьковские заговорщики 1856–1858 гг. / Б. П. Козьмин. – Х., 1930. – С. 49.
4. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 63, спр. 108, арк. 3 ; Див. також: Дудко В. "Ранній" Олександр Тишинський: Сторінки життя і творчості / В. Дудко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 77.
5. Дудко В. Вказ. джерело. – С. 77.
6. Цит. за: Рейфман П. С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манасеина: (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века) / П. С. Рейфман // Ученые записки Тартусского университета. – Тарту, 1959. Вып. 78. – 1959. – С. 163.
7. Дудко В. "Ранній Олександр Тишинський": Сторінки життя і творчості / В. Дудко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 81.
8. Защитнику Голубичской школы // Основа. – 1862. – № 10. – С. 8–81 ; "З Городницького повіту Черніг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)" // Основа. – 1862. – № 1. – С. 59–62 ; "З Городнянського повіту" // Основа. – 1862. – № 2. – С. 5–58 ; "Из Городнецкого уезда Черниг[овской] губернии (25 июля 1862)" // Основа. – 1862. – № 8. – С. 46–51.
9. Самойленко Г. В. Чернігівська театральна трупа "Товариство кохачучих рідну мову" / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. Вип. 60. – 2010. – С. 204–211.
10. Дело И. Андрущенко // Колокол. – 1866. – Лист 214, 15 февраля. – С. 1750–1751 ; Грінченко Б. Олександр Тишинський / Б. Грінченко // Зоря. – 1896. – № 17. – С. 338–340 ; Шевелів Б. Л. І. Глібов і тижневик "Чернігівський листок" у процесі С. Носа, І. Андрущенка та ін. 1863–1868 / Б. Шевелів // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України і початків XX століття. – К., 1929. Кн. 4. – 1929. – С. 29 ; Сиваченко М. Є. Леонід Глібов : дослідження і матеріали / М. Є. Сиваченко, О. А. Деко. – К., 1969 ; Сиваченко М. Є. Леонід Глібов і землеволець Іван Андрущенко / М. Є. Сиваченко // Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К., 1974. – С. 187–221.
11. Грінченко Б. Олександр Тишинський / Б. Грінченко. – С. 339.
12. Чернігівська губернія. Губернатори. Панчулідзев Олексій Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siver-info.com/pul/52-1-0-138>. – Назва з екрану.

13. Грищенко П. В. Головна книгозбірня області: історія, розвиток, перспективи / П. В. Грищенко // Невичерпне джерело знань. – Чернігів, 2004. – С. 16.
14. Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 464.
15. Там само. – С. 465.
16. Шевелів М. Ф. Поет-байкар Л.І.Глібов. Особисті спомини / М. Ф. Шевелів // ІР НБУ ім. В.Вернадського, ф. XXVII, № 846, арк. 29.
17. Науменко В. Леонид Иванович Глебов : [некролог] / В. Науменко // Киев. старина. – К., 1893.
Кн. 12. – 1893. – С. 487.
18. Глібов Л. І. Твори : у 2 т. / Л. І. Глібов. – К., 1974.
Т. 2. – 1974. – С. 136.
19. Тищинський О. А. Про смерть Л.І.Глібова / О. А. Тищинський // ІР НБУВ, ф. XXVII, № 85.

УДК 821.161

Е.С.Анненкова

"Поэт для немногих": продолжение традиции лирической прозы И.С.Тургенева в творчестве Б.Зайцева

У статті розглядаються особливості художньої поетики творів Б.К.Зайцева, що проявились у властивім літературній епосі Срібного століття синтезі поезії і прози; простежуються спадкові зв'язки ліризму російського прозаїка ХХ ст. з принципами ліричної прози І.С.Тургенева.

Ключові слова: ліризм, імпресіонізм, синтез, Срібне століття.

В статье рассматриваются особенности художественной поэтики произведений Б.К. Зайцева, проявившиеся в свойственном литературной эпохе Серебряного века синтезе поэзии и прозы; прослеживаются преемственные связи лиризма русского прозаика ХХ века с принципами лирической прозы И.С.Тургенева.

Ключевые слова: лиризм, импрессионизм, синтез, Серебряный век.

The article reviews specifics of B.K.Zaitsev's artistic poetic manner expressed through synthesis of poetry and prose, so typical for Silver age literary epoch. The author traces successive relations of XX century Russian prosaist's lyricism with principles of I.S.Turgenev's lyrical prose.

Key words: lyricism, impressionism, synthesis, Silver age.

Серебряный век русской культуры представляется явлением многогранным, противоречивым и сложным. Это обуславливается многими причинами социально-исторического и культурно-духовного характера. Новое искусство, зреющее в недрах просвещенной элиты страны, должно было вывести русское общество и культуру из состояния "упадка" (как определял положение в искусстве конца века Д.С.Мережковский). И одним из важнейших качеств зарождающейся новой литературы, с ее "созидательным стремлением и созидательной программой", была готовность "продолжать традиции великой русской литературы XIX века" [3, с. 27], впитать духовное наследие великого золотого века русской культуры. В творчестве многочисленных представителей русского культурного ренессанса (Н.Бердяев) можно проследить разные пути наследования и трансформации традиции классической русской литературы в рамках модернистских течений. Но нас интересуют писатели, которые программно не разделяли ни символистские, ни какие-либо другие новые эстетические концепции, оставаясь преимущественно писателями, принадлежащими к реалистическому направлению и продолжающими традиции классической русской литературы XIX века. В то же время, будучи современниками эпохи Серебряного века, они не прошли мимо ведущих художественных исканий и идей этого периода, которые ярко проявились в их художественном творчестве, в том числе и в виде художественного синтеза. По мнению И.Минераловой, "такой синтез не предполагает постановки мистических "сверхзадач" и ориентирован именно на обогащение палитры изобразительных средств художника, представляя собой факт литературной стилистики. В то же время он возник на фоне символистских исканий, как реакция на них, и в этом смысле неразрывно с ними связан" [7, с. 177].

Наиболее органичным для писателей-прозаиков, продолжавших традиции русской литературы XIX века, И.Шмелева, Б.Зайцева, И.Бунина, А.Ремизова, М.Осоргина, был внутрилитературный синтез, который выразился в их творчестве в качестве проникновения в прозаический текст поэтической стихии. Но происходило это у них на несколько ином качественном уровне, чем это наблюдается в прозе писателей XIX века, вследствие насыщенности их творческого сознания художественным опытом модернистской природы. Как пишет И.Минералова, "поэзия и проза в литературе конца XIX – начала XX веков заимствуют друг у друга, переиначивают по-своему, в соответствии со своими специфическими художественными задачами, не только те или иные формальные особенности, но и то, что следовало бы назвать принципами развертывания содержания,

принципами смыслопередачи" [7, с. 179]. Разделяя в принципе мнение исследовательницы о том, что в творчестве названных писателей явно присутствуют черты синтеза прозы и поэзии, которые были услышаны и восприняты ими от А.П.Чехова, "мастера малой прозы", необходимо указать и на то, что предшественником А.Чехова в русской литературе был И.Тургенев, и что многое в поэтике их произведений генетически восходит именно к нему. Это вызывает необходимость анализа аспектов преемственных связей русских писателей с творчеством русского "поэта в прозе" Тургенева и возможных трансформаций тургеневской традиции лирической прозы у авторов, рассматриваемых как продолжателей тургеневской линии в русской литературе.

Борис Зайцев был писателем, оставившим большое количество теоретических заявлений и автобиографических заметок, позволяющих с достаточной мерой достоверности судить о природе его художественного дарования. Прежде всего, следует указать на синтетический характер его творчества, впитавшего в себя разнообразные проявления реалистического, романтического и модернистского направлений в искусстве, в чем уже прослеживается связь с творческим диапазоном Тургенева. В конце жизни Б.Зайцев в письме к известному искусствоведу О.П.Вороновой сказал об этом так: "В Советской Литературной Энциклопедии 30-х гг. есть статья (если не ошибаюсь, Михайловского): "Импрессионизм". Автор считает первым по времени импрессионистом в русской литературе (в прозе) Чехова, а затем меня – как бы продолжателем, еще утончившим чеховский импрессионизм. Самому судить трудно, но что все мое – раннее в особенности – относится к импрессионизму, это для меня бесспорно. Считали меня "поэтом прозы". Несомненно также, что лирический оттенок есть во всех моих писаниях. Думаю, что черты реализма, сквозь которые проглядывает и мистическое ощущение жизни, с годами усилились. В общем же сейчас, *на склоне лет, я очень бы затруднился ответить на вопрос точно: к какому литературному направлению принадлежу. Сам по себе. И в молодости был одиночка, таким и остался*" [5, с. 203] (курсив – Е.А.). Это высказывание многозначно. С одной стороны, всплывает в памяти тургеневская попытка отнести свое творчество к определенному направлению ("Я преимущественно реалист"), с другой, здесь имеет место признание самобытности собственного творческого пути, некий протест против однозначного соотнесения его произведений с жесткими рамками какого-то одного направления. Важным представляется также и то, что писатель активно пользуется термином "импрессионизм" и одновременно соглашается с определением "поэт в прозе". Попробуем

разобраться в таком интересном переплетении свойств писательского облика Зайцева.

В независимости от того, в какое художественное направление попытаться вложить творчество Зайцева, безоговорочно принимается и самим писателем, и его современниками, и литературными критиками, и литературоведами прошлого века и настоящего определение Зайцева как "поэта в прозе". В автобиографической заметке "О себе" писатель говорит: "... Я начал с импрессионизма. Именно тогда, когда впервые ощутил новый для себя тип писания: "бессюжетный рассказ-поэму", с тех пор, считаю, и стал писателем" [4, с. 587]. Таким образом, понятно, что импрессионизм воспринимается им как новое письмо, смысл которого он расшифровывает дальше: "Теперь, издали, так могу определить раннее свое писание: чисто поэтическая стихия, избравшая формой не стихи, а прозу. (Поэтому проза и проникнута духом музыки. В то время меня нередко называли в печати "поэтом прозы".) Это основное, "природное", свое. Оно оправлено влияниями литературными – вырастаешь в известном воздухе. Воздух тогдашний наш был – появление символизма в России (собственного) и усиление влияния западного символизма – преимущественно французского" [4, с. 588]. Здесь уже прослеживается прямое указание на проникновение поэзии в прозу ("чисто поэтическая стихия, избравшая формой не стихи, а прозу"), лирическая доминанта писания, которая стала "тем эстетическим качеством, которое получило мощное и всеохватное развитие в литературе Серебряного века и определило собой весь новый облик словесности двадцатого столетия" [10, с. 3]. В приведенном отрывке указывается также и источник лирического – новые явления в литературе, впрочем, без упоминания влияния Тургенева и, что в данном контексте выглядело бы очень уместным, Чехова.

Уже первые рассказы Б.Зайцева сразу привлекли внимание его современников, и, что показательно, первыми откликнулись на них русские поэты-символисты. В.Брюсов в короткой заметке-рецензии, написанной на опубликованные в "Шиповнике" рассказы Зайцева, отметил специфическое свойство прозы писателя: "Идея", "сюжет", "характеры" – эти три элемента, которые часто считаются самыми существенными для рассказов, совершенно отсутствуют у г. Зайцева. <...> Отдельные рассказы объединяются вовсе не тем, что в них выступают одни и те же лица или разворачивается единое действие, но исключительно общностью настроения. Рассказы г. Зайцева – это *лирика в прозе и, как всегда в лирике, вся их жизненная сила – в верности выражений, в яркости образов*" [2, с. 586] (курсив – Е.А.). Так, Брюсов с лаконичной выразительностью указал на те свойства

зайцевских бессюжетных рассказов-миниатюр, которые позволяют воспринимать их как явление синтетического характера. Большая работа над словом, яркость и запоминаемость образов, в минимуме формы максимальная концентрация смысла, улавливаемого не логически, а образно-ассоциативным восприятием, что придает бессюжетному рассказу философско-символический смысл. А.Блок в своей известной статье 1907 г. "О реалистах" также упомянул о молодом таланте Зайцева, в котором он увидел перспективы развития большого художника слова, в то же время сразу же отметил самостоятельный почерк прозаика и назвал его высоким поэтом: "Есть среди реалистов молодой писатель, который намеками, еще отдаленными пока, являет живую, весеннюю землю, играющую кровь и летучий воздух. Это Борис Зайцев. Единственную пока книжку его рассказов можно рассматривать как вступление к чему-то большему и яркому. Зайцеву очень полюбили что-то свое, им найденное, и на этом, найденном уже, он медлит пока в какой-то размычивой весенней прелести" [1, с. 55–56].

В современном литературоведении интерес к творчеству писателя достаточно велик, и многие исследователи обращаются к изучению лирического начала его прозы. В диссертационных работах последних лет И.А.Полужковой, А.В.Курочкиной, Е.Ф.Дудиной лиризм рассматривается как основная характеристика прозы Зайцева. Один из авторитетных зайцеведов Т.Ф.Прокопов оценивает лиризм произведений Зайцева как "эстетический феномен". С его точки зрения, Зайцев принадлежит к тем немногочисленным прозаикам, которые с энтузиазмом принялись осваивать опыт стихотворцев, к тем, кто "предпринял отважные попытки разрушить китайскую стену между прозой и поэзией как антиподами (лед и пламень)" [10, с. 8]. И первые бессюжетные маленькие рассказы Зайцева исследователь называет "стихотворениями в прозе" [11, с. 12], считая их лучшим из написанного начинающим прозаиком. Тем самым Т.Прокопов прямо указывает истоки зайцевской поэзии. Эти же произведения ученый определяет как новаторские в области повествовательной формы: "бессюжетный рассказ-впечатление, рассказ-раздумье, рассказ-стихотворение" [11, с. 12]. Но творчество писателя периода революции и гражданской войны и практически все написанное им после эмиграции, включая мемуарную и публицистическую прозу, не утрачивает своей ведущей лирически-музыкальной тональности, идущей от романтического восприятия мира. И генеалогия субъективно-поэтического изображения жизни во всем многообразии ее проявлений восходит, очевидно, через А.П.Чехова к И.С.Тургеневу как писателю, у которого принципы поэтической смыслопередачи и выразитель-

ности являются неповторимой принадлежностью его индивидуального стиля, что свойственно романтическому типу художественного сознания в целом.

Исследователь Ю.М.Прозоров, обращаясь к лирическому качеству прозы Зайцева, отметил верно, что "... лиризм прозаического повествования, открытый Тургеневым, оказался для Зайцева cardinalной ценностью тургеневского художественного опыта" [9, с. 105]. Сам же Зайцев, используя сложившуюся в модернистскую эпоху терминологию, противопоставляет свой новаторский импрессионизм тургеневскому стилю. Он считает, что близок к Тургеневу больше по формальным качествам, хотя и не отрицает тургеневского влияния, учающего З.Гиппиус уже в ранней прозе писателя: "По формам, приемам я начинал с импрессионизма (1901 г.!), это далеко от Тургенева и в то время было новаторством в русск<ой> прозе. – Но повторяю, внутренне Тургенев всегда был мне близок, так что в общем, считаю себя "в линии" его, то есть лириком и не романистом, а скорее по небольшим вещам ходок" [5, с. 196]. Позднее в письмах Зайцев снова выделял лирическое начало творчества Тургенева как то качество, которое он мог хорошо чувствовать: "Писать так, как Тургенев, сейчас невозможно, но ощущать *дыхание* его, весь его склад лирический и духовный – более, чем можно" [5, с. 273]. В автобиографической заметке "О себе" Зайцев в то же время указывал, что, начиная с романа "Дальний край", т.е. с 1912 года, "с ростом спокойной меланхолии", он еще ближе подошел к Тургеневу и Чехову. И если бы не революция, следствием которой стали большие перемены в судьбе писателя, душевные страдания, вынужденная эмиграция и укоренение в православной вере (что, очевидно, привело к проникновению в его художественную стихию "духовного реализма"), то он не смог бы отойти от тургеневско-чеховской стихии [4, с. 589]. Но обращение к "духовному реализму" не только не ослабило лирическую стихию писателя, а лишь придало его произведениям специфический характер. Эту мысль доказывает написанная в эмиграции тетралогия Б.Зайцева "Путешествие Глеба". Сам писатель говорил, что импрессионизм и тургеневско-чеховский оттенок в ней отсутствует, но при этом сохраняется глубинное субъективное поэтическое начало, проявившееся в тетралогии уже и на уровне жанра лирической автобиографии. Таким образом, очевидным является то, что одно другому не только не противоречит, а вытекает одно из другого, будучи связанным одной художественной линией творческого опыта расширения средств художественной выразительности и впечатлительности посредством внутрилитературного синтеза.

Лирическая стихия является преобладающей и самоценной в малой прозе Зайцева. Она проявляется в описаниях природы и душевных состояний человека, всегда чувствующего в унисон с природными явлениями, в описаниях быта и исторических событий. Как верно заметил Т.Прокопов, в Зайцеве "всегда преобладает интимный лирик, поэт-созерцатель, певец уединения" [11, с. 22]. Вот небольшой отрывок из упоительно-певучего рассказа "Тихие зори": "А уж сумерки близки, и белые березы сонны. Подозрительная тишина. Озеро околдовывает, тянет. Взор в нем, в нем далеко, и деревья вокруг как будто слегка заволакиваются нежною паутиной; сладкая боль плывет в сердце из озера, из тех далей в воде, что уводят неизвестно куда; из тех зеркальных туманов; в них растаял облик моего друга, но они видны вон там. Качайтесь, качайтесь, сонные березы, дремли душа сладко, люби..." [6, с. 46]. Пронизанный глубоким субъективным чувством светлой печали, вызванной кончиной близкого друга рассказчика, этот отрывок напоминает суггестивное лирическое стихотворение. С помощью звукописи ("сумерки близки, белые березы сонны"), синтаксических повторов, усиливающих мелодичность речи и имитирующих стиховой ритм, что придает ему тихую напевность колыбельной, передается едва уловимое умиротворенное душевное состояние героя, воспринимаемое и с помощью лирического подтекста, недосказанности, выраженной многоточием. Весь рассказ "Тихие зори" представляет собой небольшую суггестивную поэму о смысле человеческого пребывания на земле, по формальным признакам принадлежащую прозе, но стилизованную под поэзию. Сюжета как такового в нем нет, но весь он, построенный на одном настроении льющейся из сердца печали, омытой "светлыми слезами", впечатляет множественностью ассоциативных связей, переживаний и связанных с ними образов природы и окружающего материального мира. В пределах небольшого рассказа разворачивается картина, "изображающая туманные образы людей не от мира сего" [8, с. 229]. И эта картина полна глубинного религиозно-философского смысла, прочитывающегося в его размытых акварельных строчках, концентрация которого представлена в X главе рассказа. Пейзаж, завершающий его, оказывается тронутым "символическими означенованиями" (Ф.Степун), он незаметно сливается с душевными переживаниями героя, которому открывается смысл человеческой жизни: "Вот он, старый дуб. Он мало изменился с тех пор. Ветер шумит в нем тем же шумом, что и тогда, что и в тех деревьях над Алексеевой могилой. Такою же безбрежной кажется жизнь мира и отсюда, если лежать под дубом, закрыв глаза, слушая шум приречных лесов, созерцая тихий ход реки. Тогда сливаешься снова с этими неповторимыми лесными запахами, что западали в

детстве; снова летят в мозгу небыстрые чайки-рыболовы, которые перевились уже тут. Перламутровая, чуть серебристая, непонятная, ведет откуда-то река свой ход, плетет свои струи, исполняет сердце великим миром. Сердце немеет и лежит распростертое, оно открыто любви; прошлое, настоящее и будущее в нем переплетаются; встает нежная радость о давно минувшем. Ползут сонные пароходы, стучат колесами. Из зеркальных далей, по реке, нисходит благословение горя" [6, с. 47]. Мелодия поэтической речи создается с помощью обычных для лирической прозы средств: нагнетание синтаксической инверсии и синтаксического параллелизма ("ведет откуда-то река свой ход, плетет свои струи, исполняет сердце великим миром"; "слушая шум приречных лесов, созерцая тихий ход реки"), использование стилистической анафоры ("что и..., что и..."; "снова..., снова...") и звукописи ("такою же безбрежной кажется жизнь мира и отсюда, если лежать под дубом, закрыв глаза, слушая шум приречных лесов..."). Этот абзац подернут лирической грустью, идущей от человека, принимающего мир Божий с любовью и во всех его проявлениях, жизни ли, смерти, радости или страдания. Так Зайцеву удается передать "поэзию бытия человека и его ухода" [11, с. 20]. Такое приятие жизни соответствует нетрагическому мироощущению писателя, который старался находить философское и религиозное оправдание жизни, ощущая доверие к ней. Поэтому зайцевская печаль всегда светлая и примирительная.

Большую роль в организации лиризма зайцевской прозы играют воспоминания, используемые писателем и в целях развертывания сюжетно-композиционной линии, и выполняющие смыслообразующие функции. Воспоминания входят в лирический мир Зайцева органично, звучат мелодией человеческого сердца, вмещающего прошлое и настоящее, живущего в любви и сострадании к ушедшему и приходящему. Ведь прошлое отзывается в настоящей жизни людей, питая ее своим светом: "Но из седой были человеческое сердце слышит все тот же привет – чистый и прозрачный. И жизнь идет далее" [6, с. 176]. В рассказе Зайцева "Спокойствие" воспоминания являются неотъемлемой частью внутреннего мира Константина Андреевича, проживающего жизнь в созерцании прошлого и настоящего. Они исходят из лирической меланхоличности его природы, расположенной к элегическим раздумьям. На уровне фабулы Зайцев почти точно воспроизводит ситуацию "Вешних вод" Тургенева, когда Санин в тягостном настроении, бесцельно роясь в ящике стола, обнаруживает там гранатовый крестик, рождающий в нем бурный поток воспоминаний. В рассказе "Спокойствие", "отодвинув ящик стола, Константин Андреевич разбирал карточки: охотничья группа – из детства, брат верхом, мальчиком <...> А вот сразу огромный

перерыв: открытка итальянская; пляж, кабинки, сбоку рыбацкий поселок. Он вздохнул. <...> Это близ Пизы. Там они жили летом, вдвоем, в захолустье. <...> "Неужели не увижу никогда? Неужели..." Под этим чувством прожил он весь день" [6, с. 108–109]. Но если у Тургенева воспоминания героя организуют повествование, развиваясь в целый сюжет повести, то Зайцев заметно сокращает их внешнюю функцию. Такое формальное сжатие способствует повышению интенсивности переживаний, вызванных воспоминаниями, которые вклиниваются в текст рассказа, сплетаясь в клубок образных ассоциаций, становясь его основным лирическим лейтмотивом: "Прошлое, может быть, никогда не умрет, как не умирают волны светлой стихии, раз всколыхнутой" [6, с. 102]. Воспоминания о детстве, об умерших родителях, о бросившей его жене, о днях, проведенных в прекрасной Италии, или в Италии воспоминания о далекой и любимой России заставляют героя жить дальше, искать смысл своих скитаний по свету. Они соединяют его с миром Божьим, с людьми, с родиной и порождают льющияся из сердца новые душевные переживания. Так, например, Константин Андреевич в снежный зимний день идет на кладбище к родителям, его ведет звезда. Погружаясь в зимнее белое безмолвие, он начинает ощущать присутствие какой-то высшей силы, разлитой в окружающей его природе: "... купол неба, раздвигаясь, блистая, был как бы великий голос, гремевший мирами, огнями. "Звезда волхвов", – твердил он, – звезда волхвов". Новая сила гнала его вперед. Вот и кладбище – в светлых снежных волнах; могилы укутаны, кресты как бы лежат главами на снегу. Странно было проходить над усопшими. Точно медленный, зимний хорал восходил от них кверху. Родные могилы рядом, в одной ограде; прошлогодний венок. Крест с блистающей позолотой. Здесь он долго сидел. Молчание вокруг было все золотее. В его чистоте подымалась, омываясь, душа; область, заслонявшаяся прежде мелким, выступала свободней; и в ней, медленно и решительно, стал он понимать связь бывшего час назад с теперешним. "Спите мирно, – думал он, глядя на могилы, – спите, дорогие души; там, где еще блистательней свет, все мы, родные любовью, соединены нерасторжимо". И безмолвно дух его тонул: в далеком, безглагольном; где тишина и беспечалие – эфир вечный. Возвращался с кладбища он ясным" [6, с. 106]. Так, в этом поэтическом отрывке, описывающем зимнее кладбище с посетившим его одиноким человеком, с помощью заимствованных у лирического стихотворения средств художественной выразительности, создающих его речитативную музыкальность, господствует субъективное настроение размягченной печали. Она пронизывает сердце лирического героя, находя эмоциональный отклик и в душе читателя. В этом небольшом

отрывке удивительным образом переплетаются глубинные смысловые ассоциации, складывающиеся в единую картину величественности и целостной гармоничности мироздания. "Великий голос", идущий от купола неба, проникает даже в могилы умерших, которые, откликаясь на могущество его музыки, сливаются с ним в зимнем хорале. Это небесное пение, соединяющее воедино голоса и молчание мира, дано уловить и услышать чуткому человеческому сердцу. Так восстанавливается нарушаемая повседневными делами и заботами связь не только между прошлым и настоящим, но и взаимосвязь всего в едином божественном начале, в котором все и всё "соединены нерасторжимо". Так душа человеческая, пораженная вечной музыкой эфира, претворяется в дух, тонущий в тишине и "беспечалии" вечной жизни. Так образы неба, ведущей звезды волхвов, великого голоса и земного хорала, открывающие этот смысловой период, переходят в образ далекого и вечного, под которым понимается божественное, к чему стремится душа человека и что завершает данный смысловой фрагмент. Но происходит это не на уровне логически объяснимых связей, а на уровне ассоциаций, вызванных складывающимися в триаду образами "небо – зимнее кладбище – человек", несущими универсальное содержание. Этот универсальный смысл не проговаривается полностью, он улавливается на уровне лирической эмоции, которая так же трудно формулируется, как отрывочно, словно слегка касаясь запредельных граней, прописывает его Зайцев. Эта призрачная туманность, зыбкость выражений порождает также своеобразные писательские "неологизмы", волнующие своей неожиданностью (некоторую неприемлемость зайцевских новых речевых сочетаний подметила еще Е. Колтоновская). Здесь в отрывке встречаем: "молчание все золотее"; "родные любовью", "беспечалие". Стилистические инверсии, синтаксический параллелизм и элементы звукописи создают ту неповторимую атмосферу поэзии, которая льется из большинства произведений писателя и которая живет в прозаическом тексте, прививая ему "семантические условия" (И. Минералова) стихотворения.

В заключение необходимо отметить, что внутрилитературный синтез, ставший неотъемлемой художественной чертой литературы рубежа веков и выразившийся так полно в творчестве "поэта в прозе" Бориса Зайцева, берет свое начало в художественной прозе И.С.Тургенева. Будучи писателем огромного творческого диапазона, Тургенев не боялся экспериментировать в области слова, имея в своем распоряжении такое могучее средство как "великий русский язык". Учитывая открытую приверженность Зайцева к творчеству Тургеневу, можно говорить о его преемственных связях в области лирической прозы с великим предшественником. Но наследование

традиции не происходит без ее творческого преобразовательного продолжения, что и отразилось в наследии Зайцева. Если для Зайцева лиризм оставался преобладающим, вернее, основным признаком стилистики писателя, ведущей характеристикой его творческого метода, то у Тургенева лиризм является лишь одним из ярчайших проявлений его многозвучной лиры. Но Зайцев в условиях новой культурно-исторической эпохи с ее бесчисленными экспериментами в области взаимопроникновения поэзии в прозу и прозы в поэзию стал писателем, для которого "таинственный союз" стиха и прозы способствовал качественному переходу его прозы на тот универсальный лирически-философский уровень содержания, который делает произведения Зайцева неотъемлемой частью высокой классической традиции русской литературы.

Литература

1. Блок А. А. О реалистах / А. А. Блок // Блок А. А. Собрание сочинений : в 12 т. / А. А. Блок. – Л. : Изд-во писателей в Ленинграде, 1932–1936.

Т. 10. – 1935. – С. 31–60.

2. Брюсов В. <Это лирика в прозе> / В. Брюсов // Зайцев Б. К. Собрание сочинений : в 5 т. / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 1999.

Т. 1. Тихие зори : Рассказы. Повести. Роман / Б. К. Зайцев. – 1999. – 608 с., 1 л. портр. – С. 586–587.

3. История русской литературы: XX век: Серебряный век / [под ред. Ж. Нива, И. Сермана, В. Страда, Е. Эткинда]. – М. : Прогресс-Литера, 1995. – 704 с.

4. Зайцев Б. К. О себе / Б. К. Зайцев // Зайцев Б. К. Собрание сочинений : в 5 т. – М. : Русская книга, 1999.

Т. 4. Путешествие Глеба : автобиографическая тетралогия. – 1999. – 624 с., 1 л. портр. – С. 587–592.

5. Зайцев Б. К. Собрание сочинений / [сост. Е. К. Дейч и Т. Ф. Прокопов] / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 2001.

Т. 11 (доп.). Письма 1923–1971 гг. Статьи. Воспоминания современников. – 2001. – 512 с., 1 л. портр.

6. Зайцев Б. К. Осенний свет : Повести и рассказы / Б. К. Зайцев ; [сост., вступ. ст. и прим. Т. Ф. Прокопова]. – М. : Советский писатель, 1990. – 544 с.

7. Минералова И. Г. Русская литература Серебряного века. Поэтика символизма : [учебное пособие] / И. Г. Минералова. – [4-е изд.]. – М. : Флинта ; Наука, 2008. – 272 с.

8. Морозов М. В. Старосветский мистик (творчество Бориса Зайцева) / М. В. Морозов // Зайцев Б. К. Собрание сочинений / [сост. Е. К. Дейч и Т. Ф. Прокопов] / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 2001.

Т. 10 (доп.). Письма 1901–1922 гг. Статьи. Рецензии. – 2001. – 384 с., 1 л. портр. – С. 212–243.

9. Прозоров Ю. М. [Предисловие] Борис Зайцев. Жуковский / Ю. М. Прозоров // Русская литература. – 1988. – № 2. – С. 104–106.

10. Прокопов Т. Ф. Легкозвонный стебель. Лиризм Б.К.Зайцева как эстетический феномен / Т. Ф. Прокопов // Зайцев Б. К. Собрание сочинений : в 5 т. / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 1999.

Т. 3 : Звезда над Булонью : Романы. Повести. Рассказы. Книга странствий. – 1999. – 576 с., 1 л. портр. – С. 3–11.

11. Прокопов Т. Ф. Восторги и скорби поэта прозы / Т. Ф. Прокопов // Зайцев Б. К. Собрание сочинений : в 5 т. / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 1999.

Т. 1 : Тихие зори : Рассказы. Повести. Роман – 1999. – 608 с., 1 л. портр. – С. 6–27.

УДК 930.1(44:477)"1647"(092)

Є.М.Луняк

Відображення минулого України в праці Жана Ле Лабурера "Повідомлення про подорож королеви Польщі" (1647)

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в сер. XVII ст. на тлі історичних взаємин України та Франції. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України – праці Жана Ле Лабурера "Повідомлення про подорож королеви Польщі" (1647).

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, Жан Ле Лабурер.

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в середине XVII в. на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции. Сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Жана Ле Лабурера "Сообщение о путешествии королевы Польши" (1647).

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, Жан Ле Лабурер.

The state of the French public acquaintance's with Ukraine in the middle of the XVIIth century is covered against the background of historical mutual relations of Ukraine and France in the article. The complex analysis of one of the important sources of Ukrainian history, the work of Jean Le Laboureur "Report about the voyage of the Queen of Poland" (1647), is made.

Key words: historiography, Ukraine, France, Jean Le Laboureur.

При вивченні минулого нашої держави важливу роль посідають джерела, що мають іноземне походження, зокрема, повідомлення службовців, дипломатів, військових. Роль своєрідного першовідкривача України для широкого європейського загалу прийнято приписувати Гійому Левассеру де Боплану, який своїм "Описом", присвяченим життю, звичаям і побуту "країни козаків", привернув увагу західного суспільства до нашої Батьківщини, де саме в той час відбувалися епохальні зміни внаслідок грандіозного українсько-польського протистояння. Праця Боплана, яка була написана та видана під час

Хмельниччини й швидко стала дуже популярною, досить ґрунтовно вивчена й кількаразово перевидана, зокрема й у перекладах українською та російською мовами. Проте дуже мало звертається уваги на роботи тих іноземних авторів, які залишили свої свідчення про Україну напередодні цих карколомних подій. Одним з таких важливих джерел тієї епохи є праця французького культурного та релігійного діяча Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля (1623–1675) "Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву", видана в Парижі в 1647 р.

Серед науковців, що торкалися розгляду цього твору, можна назвати Дмитра Наливайка [5] та Ярослава Дашкевича [3]. Але, на жаль, цей твір залишається ще недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії, тож варто зупинитися на роботі цього автора більш детально.

Щоб краще зрозуміти історіографічну ситуацію на момент створення праці Жана Ле Лабурера, необхідно розглянути тогочасний рівень знань у Франції про нашу країну. З кінця XVI ст. все більше французів потрапляють на територію сучасної України, де мають змогу безпосередньо ознайомитися з її минулим. Об'єктивно цьому сприяло внутрішньополітичне становище у самій Франції. Розбурхане релігійними війнами, королівство пережило жакхливе соціальне потрясіння, що призвело не лише до політичних змін у державі (згасання династії Валуа та сходження на престол Бурбонів, Нантський едикт про віротерпимість, зміцнення абсолютизму), але й до великих суспільних трансформацій, які проявилися, зокрема, у значних еміграційних процесах. Річ Посполита, що була найбільшою державою у тогочасній Європі, на фоні спустошеної війнами та виснаженої від міжконфесійних кровопролитів Франції, здавалася зразком спокою та стабільності. Саме тому сюди линув потужний потік службовців, професійних військових, а то й відвертих авантюристів з Франції. Ще більше посилювався він в роки Тридцятирічної війни (1618–1648), коли найманці різного гатунку охоче наймалися на службу до польських королів або вельможних магнатів. Французька присутність у Речі Посполитій особливо пошваблюється після короткотривалого правління в цій країні Генріха Валуа (1573–1574). Вже у першій половині XVII ст. бачимо багатьох французів на важливих цивільних або, частіше, військових посадах у Речі Посполитій. Саме до цього середовища належить славнозвісний Боплан. Крім нього, можна згадати також полковника Жана Маріона, першого коменданта Кодака, вбитого запорожцями Івана Сулими в 1635 р. Французькі офіцери – підполковник Ніколе та капітан Ла Крустад – брали участь у битвах з

татарами й навіть потрапили до них у полон, звідки були пізніше звільнені [8, с. 72–73; 11, ч. I, с. 81], а підполковник де Морей і лейтенант Ла Кротад наклали головою в 1637 р. у битві під Кумейками проти повсталих козаків і селян [1, с. 37; 9, с. 52]. Тут треба зауважити, що Ла Крустад (La Croustade), згаданий П'єром Шевальє, та Ла Кротад (La Crotade), названий Бопланом, могли бути однією й тією ж особою, прізвище якої в працях обох французьких авторів було подане відмінно.

Також в 1648 р. 800 французьких найманців вирушили на Україну, щоб битися з повстанцями Хмельницького, під проводом польського полковника Кшиштофа Пшиємського, який довгий час командував полком з підданих Речі Посполитій, що воював у Фландрії [8, с. 91–92; 11, ч. II, с. 29]. При розгромі козацького війська під Берестечком відзначилася кіннота французького полковника Дю Плессі [8, с. 149; 11, ч. II, с. 138].

Цікавими, хоча й не зовсім певними, є свідчення про французького шевальє Анрі де Боа, який на початку Хмельниччини служив польському королю, воюючи з повсталими українськими козаками та селянами, а згодом, очевидно, потрапивши до них у полон, покочався, прийняв православ'я й отримав ім'я Андрія Антоновського. За однією з версій, начебто саме він одружився з овдоволю після смерті Тимоша Хмельницького Розандою Лупул [2].

Слід також відмітити, що у XVII ст. королевами Речі Посполитої були здебільшого саме французькині – Марія де Гонзага (1645–1667) та Марія де Лагранж, більш відома як Марисенька (1674–1696). Природно, що обидві жінки мали в своєму почеті багатьох земляків. У перерві між ними польський престол посідала Елеонора-Марія Австрійська (1670–1673), яка по материнській лінії також належала до французької гілки роду Гонзаг (її матір Елеонора де Гонзага була племінницею польської королеви Марії де Гонзаги, тобто дочкою рідного брата останньої).

Ще одним чинником, що сприяв цікавості французів до земель України, були геополітичні міркування Парижа про активізацію зовнішньої політики у східному регіоні з метою пошуку та використання союзників, які б могли посприяти посиленню позицій Франції у Європі. Саме тому французькі представники з'являються й створюють постійні місії в Османській імперії, Московському царстві, Кримському ханстві, тобто в тих державах, до складу яких входили землі сучасної України.

На рубежі XVI–XVII ст. французьке суспільство вперше з цікавістю дізналося про вмілих східних воїнів-козаків. Це не беручи до уваги більш ранні повідомлення про "бористенських черкасів", які з'являлися у французьких виданнях протягом XVI ст. [14, с. 82; 15,

с. 68; 16, с. 668]. Якщо один з перших французів, що писав на початку XVII ст. про дніпровських козаків, Жак Маржере, використовуючи нове для його земляків визначення "козак", змушений був пояснювати значення цього слова [13, с. 24, 75], то за чверть століття по тому це поняття стало в Європі загальновідомим. Особливо актуалізувалась козацька тематика у сер. XVII ст.

Козацьке військо, слава якого гриміла по всій Європі, здавалося французам вигідною збройною силою, котру можливо було використати в інтересах власного королівства. Про походи та війни козаків з турками, татарами, московитами, поляками постійно повідомляє французька преса, зокрема популярні "Gazette de France", "Mercure de France" та ін.

Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція. В 1633 р. козацькі загони воювали проти французьких військ генерала де Суассона у Люксембурзі [6, с. 65–66]. В 1635–36 рр. 4-тисячний козацький загін воював на боці австрійців проти французів у Люксембурзі, Фландрії та Пікардії [7, с. 65]. Є свідчення також, що в лютому 1636 р. 2000 кавалерійський загін козаків у складі корпусу хорватського генерала Ізолані здійснив напад на Шампань, переправившись через річку Маас поблизу Вердена. Умови контракту австрійський уряд повною мірою не виконував, тому восени 1636 р. більшість козаків залишає театр бойових дій [4].

В 1645–1646 рр., у період завершення Тридцятилітньої війни, великий козацький загін брав участь у бойових діях вже на боці юного французького короля Людовика XIV. Особливо відмітилися козаки при облозі Дюнкерка, добре укріпленої морської фортеці, воюючи пліч-о-пліч з мушкетерами, уславленими два століття по тому Александром Дюма [6, с. 16–17].

До слова, у французькому розділі Вікіпедії в статті, присвяченій Тридцятилітній війні, серед сторін, що брали в ній участь, згадано Запоріжжя ("Zaporogues") [17], а в статті про облогу та штурм Дюнкерка (1646) згадано про 2 тис. козаків на чолі з Богданом Хмельницьким [18].

У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття "Cosaques", "Zaporogues" ("козаки", "запорожці"). Хоча згодом слово "Cosaque" стало для французів також синонімом понять "нахаба", "зухвалець", "грубіян", а вислів "à la cosaque" ("по-козацьки") означає брутально, грубо, безцеремонно. Але це, очевидно, пов'язано з російською окупацією Парижа в 1814 р. та поведінкою тогочасних козачих загонів, що належали передусім до донського козацтва.

Хоча сам твір Жана Ле Лабурера, що складається з трьох частин, є, по суті, докладною реляцією про відправлення французького посольства до Польщі для супроводу Марії де Гонзаги, яка стала

нареченою Владислава IV, його друга частина містить детальний опис історії та географії Речі Посполитої. Лабурер (саме такий варіант прізвища найчастіше зустрічається у вітчизняній історіографії, хоча правильніше б було писати Ле Лабурер) відзначає, що те, що його співвітчизники звикли називати Польщею, насправді є об'єднанням різних держав під егідою польського короля. Важливо, що автор ідентифікує себе саме як історика. "Я залишаю космографам, – пише він, – труд підрахувати межі кожної з цих провінцій, але з погляду історика я обмежуся лише вказівкою, що вся вона [Річ Посполита – Є.Л.] має більше п'ятисот льє вздовж і майже стільки ж вшир" [12, ч. I, с. 2].

Далі Лабурер занотує: "Перші королі володіли колись лише стародавньою Польщею, сьогодні вона втричі більше й складається не тільки з королівської частини, але й з інших земель, які були приєднані завдяки зброї чи шлюбам. Це Велике князівство Литовське, також Великі князівства Руське, Пруське, Мазовецьке, Жемайтійське, Ливонське та Чернігівське, що, в свою чергу, поділяються на інші князівства. Я збираюся показати окремо кожну з цих держав, які, власне кажучи, складають країну сарматів європейських разом з частиною Московії" [12, ч. I, с. 2].

Заслуговує на щирий подив та обставина, що ця книга, створена молодим автором (Лабуреру було лише 24 роки, коли вона вийшла в Парижі), містить таку докладну й деталізовану інформацію про володіння польських королів, яка дозволяє визнати її своєрідною енциклопедією тогочасної Речі Посполитої.

Велику увагу автор приділив у своєму описі землям і населенню України, яку відповідно до усталеної традиції він називає Руссю, визнаючи її однією з найважливіших провінцій польської корони. Географічна локалізація Русі для Лабурера викликала певні труднощі, зважаючи на розмитість уявлення про цю територію в тогочасній літературі та картографії. Намагаючись пояснити, які саме землі він розуміє під цим поняттям, автор зазначає на початку глави "Про Русь" (визначення виділено курсивом, у дужках подано оригінальний текст): "Ягайло приніс у подарунок короні польській Литву, Жемаїтію, Русь, Поділля та Волинь: всі ці князівства об'єднувалися під назвою Литви, тому що вони були підкорені зброєю його попередників і перетворені на провінції. *Я розумію тут під словом "Русь" країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі* (J'entens sous le mot de Russie, le pays proprement appellé alors Roxolanie, qui ne fait

qu'une petite partie de ce Grand pays de Russie qui est le principal Etat du Grand Duc de Moscovie, qui se qualifie ordinairement Grand Seigneur des Russies, & quelquefois Empereur & dominateur de toute Russie) [12, ч. II, с. 221–222].

Отже, Русь-Роксоланію Лабурера можна географічно визначити приблизно територією сучасної України, виключаючи причорноморські землі, що належали туркам і татарам. Хоча французький дослідник і розумів, що його Русь – це лише частина від великого масиву руських земель, левову частку яких він відносив до володінь великого князя московського. Плутанина в географії та назвах цих земель проявляється у Лабурера в тому, що він об'єднує всі руські володіння польської корони під назвою "Чорної Русі": "Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною (Russie Noire, autrement meridionale). Головним серед її міст є Львів (Leopoly)" [12, ч. II, с. 222]. Цікаво, що за два десятиліття по тому інший француз, який писатиме про Україну, П'єр Шевальє, також використає стосовно неї поняття "Чорна Русь" [8, с. 38; 11, ч. I, с. 47].

Відмічаючи провідну роль Львова серед руських міст того часу, Лабурер вказує, що стародавньою столицею Русі є Київ [12, ч. II, с. 224].

Відповідно до адміністративно-територіального поділу Речі Посполитої Лабурер відносить до Русі-Роксоланії територію п'яти воєводств: "Ця країна ділиться на чотири воєводства: Брестське, Київське, Брацлавське (в тексті – Inowladislavie), Руське, до них можна додати також і Подільське. Русь – це, можливо, найкраща та найбагатша країна світу (La Russie est peut etre le pais du monde le meilleur, & le plus fertile)" [12, ч. II, с. 223]. Відзначимо, що в цьому переліку автор чомусь пропустив Волинське воєводство, включення якого було б логічним, зважаючи на те, що воно оточене землями Берестейщини, Київщини, Поділля та Галичини.

Звичайно, сам Лабурер знав про цю територію лише з інших слів, що невігідно відрізняє його від Боплана, який довгий час прожив в Україні особисто й знав про неї не з чуток. Проте Лабурер сумлінно ознайомився з найновішими свідченнями про описувані ним землі й старанно занотував інформацію, отриману ним під час безпосереднього перебування в Польщі. Серед авторів, праці яких найбільше прислужилися французькому історику в описі української минувшини та сучасності, можна назвати в першу чергу його сучасника Павла Пясецького, єпископа кам'янецького, холмського та перемиського, свідченнями з хроніки якого постійно користувався Лабурер, а також раніших польських хроністів, таких як Ян Длугош, Мацей Меховита й Алессандро Гваньїні [12, ч. II, с. 216–218, 225, 229].

Минуле Русі французький дослідник розглядає в контексті історії Польщі, назву якої традиційно виводить від слов'янського слова "поле" [12, ч. II, с. 122]. Історія Польської держави тут подається крізь призму її очільників – князів і королів. Цікаво, що вихідною точкою для початку історичного екскурсу Лабурера стало правління гунського вождя Аттіли, ім'я якого було добре відоме у Франції з античних часів.

Патріотизм автора щодо своєї батьківщини проявився при розгляді діяльності королів Польщі, де Генріху Валуа, що правив тут близько року й майже нічим не відзначився, відведено місця більше, ніж, наприклад, його попереднику Сигізмунду II Августу чи багатьом іншим видатним польським правителям. Щоправда, значна частина нарису про Генріха містить детальний виклад обставин, які привели його на престол Речі Посполитої, а згодом повернули на трон Франції, й не присвячена аналізу його короточасного правління [12, ч. II, с. 176–178].

Сприймаючи на віру погляди польських і західноєвропейських хроністів, Лабурер розглядає Русь як бунтівну та норовливу провінцію Польщі, яка завжди була васальною державою останньої, хоча час від часу відпадала від впливу своєї метрополії. Польські королі, в його викладі, завжди наводять лад на Русі, обкладають її князів даниною. Так, Болеслав Хоробрий "поновив на престолі князя русинів Святополка, якого Ярослав, його брат, позбавив влади (*Il restablit le Duc des Russiens Stopolcus, que Iaroslous son frere avoit despouillé*)", а Болеслав Сміливий повернув трон своєму кузену Ізяславу, князю київському (*Izaslaus prince de Kiovie*), з роду руських князів, якого кияни (*les Kioviens*) вигнали з міста під час повстання [12, ч. II, с. 140, 143].

В окремому розділі, присвяченому Русі, Лабурер знову торкається наведених епізодів, яскраво представлених у польських хроніках: "Королі Польщі часто проводили свої переможні війська через усю Русь, яка їм сплачувала данину, зокрема й князівство Київське, що часто переходило на бік ворога й за це несло покарання. Місто Київ, яке багато разів витримувало облогу, було врешті-решт підкорене, а Ярослав, його князь, був змушений визнати свою залежність. Період міжкоролів'я після Казимира I дав їм [русинам – Є.Л.] можливість отримати свободу, проте Болеслав II підкорив нарешті майже всю Русь в 1074 р. і захопив Київ, Перемишль і Луцьк (*Laski*)" [12, ч. II, с. 222].

Траплялося, що й Русь йшла війною на Польщу, як це було в 1205 р., коли Роман, "князь Володимирії та Галичини" (*Romain Duc de Wlodimirie & de Halicie*), вторгся до володінь Лешка Білого з величезним військом. Але польський король безстрашно зустрів нападника під Завихвостом. Романове військо зазнало нищівної поразки й змушене було рятуватися втечею, а сам князь наклав головою [12, ч. II, с. 152–153]. В подальшому русини стали частими компаньйонами

татар при грабунках Польщі. Лабурер відзначає кілька таких великих набігів у другій половині XIII – на початку XIV ст.: в 1258 р. "татари разом з русинами повернулися, щоб грабувати Польщу", за кілька років – "нове нашестя русинів і татар" і захоплення ними Любліна, походи Лева, сина Данилового, у супроводі татар на Польщу в 1277 і 1285 рр., набіг на Сандомирщину в 1302 р. [12, ч. II, с. 155–157, 223].

Виходячи з логіки викладу, саме захист своєї держави та християн в цілому від руйнівних нападів татар, підтриманих русинами, держава яких майже розвалилась, став одним з головних спонукальних мотивів, що підштовхнули Казимира III Великого перетворити "Русь на провінцію свого королівства" [12, ч. II, с. 158].

Важливо відмітити, що тональність цих нарисів, однак, не є вже такою зневажливо-недбалою щодо Русі, як це можна було бачити в працях багатьох французьких авторів за півстоліття до цього. Лабурер намагається дотримуватися об'єктивних нейтральних позицій стосовно взаємин двох держав, уникаючи возвеличення однієї сторони за рахунок приниження іншої. Хоча, ознайомлений здебільшого з матеріалами польських хроністів, він залежав від їхніх історичних концепцій. До цього треба додати, що, будучи католиком, він, як правило, поділяв позиції єдиновірців.

Лабурер ретельно фіксує всі династичні зв'язки польської корони, зокрема, й укладання шлюбів з Руссю, яка завжди відігравала важливе місце в політиці королівства: одруження Казимира I "з Доброгнівою, дочкою Володимира, князя Русі, та Анни, сестри Василя, імператора Константинопольського, сестрою князя Ярослава (*Dobrogneve, fille d'Vlodimir Duc de Russie & d'Anne soeur de Basile Empereur de Constaninople, soeur du Duc Iaroslus*)", шлюби Болеслава Сміливого, сина Доброгніви, з "руською князівною Вишеславою (*Wisceslave fille d'un prince de Russie*)", Болеслава III Кривоустого із "Збиславою, дочкою Михайла князя чи герцога Київського (*Sbilave fille de Michel Prince ou Duc de Kiovie*)", Лешка Білого з Гремиславою, дочкою князя Ярослава (в тексті – *Primislave fille du Duc Iaroslus*) [12, ч. II, с. 143, 145, 148, 152–153].

Зважаючи на важливість генеалогії для знатних родин у тогочасній Європі, Лабурер наприкінці книги наводить детальні родоводи монархів Польщі та Великого князівства Литовського, а також великих магнатських сімей королівства [12, ч. II, с. 271–280].

Події на Русі XIV–XVI ст., викладені в творі Лабурера, стають ще більш фрагментарними. Він згадує лише про постійні напади татар на ці землі та підкорення їх польськими королями й великими князями литовськими, зупиняючись на правліннях Ольгерда, Ягайла та Вітовта, якого іменує Вітольдом [12, ч. II, с. 210, 212, 223]. Також автор

детально розглядає повстання Михайла Глинського, яке було однією з найрезонансних подій XVI ст. [12, ч. II, с. 172].

Дуже багато уваги Лабурер відводить питанням релігії. Не слід забувати, що сам він не лише був щирим католиком, але й належав до священницького сану й згодом посів місце особистого духовника короля Людовика XIV. Автор відзначає, що русини "дотримуються грецької віри" [12, ч. II, с. 15], тож, хоч вони і є християнами, їхню релігію Лабурер визнає неістинною, хибною: "Християнська релігія сюди була принесена греками, разом з тією оманю, яку продовжують ще сповідувати більшість міст та приватних осель" [12, ч. II, с. 224]. Його тішить, що католицтво поступово поширюється в цій країні й усе більше людей, особливо знатних, навертаються до віри, яку він вважає справжньою: "... Просвітлення мало-помалу надходить. Більша частина їхніх єпископів вже повернулися до лона римської церкви в 1595 р., багато знатних родин зробили те ж саме, тож скоро вся провінція стане римо-католицькою" [12, ч. II, с. 118].

Впродовж усього викладу подій Лабурер неодноразово наголошує на важливій цивілізаторській ролі Ватикану на землях Русі. Це, зокрема, стосується відзначення важливості серед православних культу святого папи Григорія I Діолога (Двоєслова), щодо якого історик наводить слов'янське найменування "Беседник" (Byessednic), коронації Данила Галицького Папою римським, навернення населення Русі до католицтва польськими королями, визнання православними ієрархами верховенства апостольського престолу на Флорентійському соборі в 1439 р. [12, ч. II, с. 222–225, 229]. Останній триумф католицької віри Лабурер вбачає у Берестейській унії, хоча й відзначає, що перемога "істинної" релігії є неповною через несприйняття її більшістю населення Русі: "Року 1595 число прихожан збільшилося через повернення в лоно римської церкви єпископів грецької секти, що підпорядковувались митрополитам Київським, зокрема, Полоцького, Володимирського, Луцького, Холмського та Пинського, але ні населення, ні знать не схвалили цієї унії, що була зроблена без їхньої згоди" [12, ч. II, с. 17].

Головною силою, що чинить найбільший опір покатоличенню Русі, автор небезпідставно вважає козацтво, походження якого виводить від магометанських народів, очевидно, татар. Ідея походження козаків від татар була досить популярною в тогочасній історіографії. Зокрема, відомий французький історик і географ П'єр Бержерон (бл. 1580–1657) у своєму творі "Трактат про татар, їхнє походження, країну, населення, звичаї, релігію, війни, завоювання та простір їхніх володінь. Відповідно до їхніх ханів і володарів. Різноманітні держави та орди до сьогоднішнього дня. Зібрані з різних авторів спогади та повідом-

лення давні та сучасні", виданому в Парижі у 1654 р., щодо козаків зазначає: "Що стосується козаків (Cozaques), народу, який проживає вздовж Бористену чи Дніпра і є підвладним королю Польщі, буде досить правильно вважати їх за одну з орд татар перекопських (une de ces hordes Tartaresques des Precorites) або інших, що осіла тут під час їхніх набігів на Русь чи Польщу, оскільки вони ведуть життя кочовиків, волоцюг і розбійників і це довершує їх подібність" [10, с. 93].

Лабурер з сумом констатує, що козаки є найзапеклішими захисниками православної віри в провінції, яка поступово переходить на католицтво: "Залишаються тільки козаки, які належать до секти магометанської (il n'y a que les Cosaques qui sont de la Secte de Mahomet) та не бажають нічого змінювати через свою дику вдачу, що не дозволяє їм зрозуміти нічого іншого, ніж завзято дотримуватись релігії свого народження" [12, ч. II, с. 118].

В той же час, Лабурер не без гордості відзначає успіхи козаків у боротьбі з турками і татарами та важливість їхнього війська у християнській протидії наступу магометанства під проводом Високої Порти. Він погоджується зі словами Пясецького, що "жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені" [12, ч. II, с. 229].

Саме козаки у Лабурера є головними героями подій на Русі, починаючи з XVI ст. Значення їх у тогочасній Європі відкривається вже з перших рядків присвяченого їм у книзі окремого розділу "Про козаків запорозьких": "Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження" [12, ч. II, с. 225]. Французький історик спростовує поширену на заході думку, "що це якийсь народ". Ідучи за словами Пясецького, Лабурер визначає їхню сутність наступним чином: "Це розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море" [12, ч. II, с. 225]. Походження назви козаків Лабурер пояснює традиційним для польських хроністів чином: "Вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а "коса" польською мовою означає "коза". Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків" [12, ч. II, с. 226].

Головну роль в організації козацького війська, яке відіграло роль щита від турецько-татарської експансії, зважаючи на доступні йому джерела інформації, Лабурер, зрозуміло, відводить польським королям, і насамперед Стефану Баторію. В своєму творі французький історик кілька разів наголошує на провідній ролі цього короля у формуванні козацтва. Історик зазначає, що саме Стефан Баторій "зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави", й "дав їм устрій і закони, якими вони мають керуватися у

випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру", а також надав їм у володіння замок Трахтемирів. Крім того, частину козаків вищезгаданий король розмістив "на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens). Ця ріка, що починається в двохстах німецьких льє шляху в провінціях Московії, тече через Сіверщину (Severie) та Литву, протікає в п'ятдесяти льє нижче Києва через протоку, усяну підводними скелями, які польською та слов'янською мовою називаються "порогами" (porohi). Прохід тут дуже тісний, тому річка поділяється на кілька маленьких рукавів на цій ділянці, які далі зливаються до купи. В цьому місці є сімдесят островів, які зветься Запоріжжям (Zaporohi), тобто місце після цих сходинок, тому що вода тут тече наче по сходах" [12, ч. II, с. 225–226, 229].

Однак, незважаючи на їх низьке походження та "схизматичну" релігію, французький автор не приховує свого щирого захоплення їхньою відвагою та військовою майстерністю. Особливо його вражають зухвалі походи козаків на володіння турецького султана, а також безстрашна рішучість у боротьбі з набігами татар. Лабурер відзначає, що козаки стали головним ворогом турків і татар. Саме вони стали постійним головним болем Високої Порти, яка, загрожуючи всьому християнству, не могла в той же час захистити свої власні землі. Історик згадує про переможні рейди запорозького козацтва в Крим, морські походи на Синоп і Трапезунд, розголос про які прокотився усією Європою. Та найбільше він був вражений "їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Константинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору. Ніколи раніше турки не мали випадку, щоб їх атакували на морі Евксінському та так їх розгромили" [12, ч. II, с. 187, 188, 228–229]. Лабурер детально описує суднобудування та озброєння козаків, тактику ведення ними морського бою, визнаючи її оригінальною та добре продуманою.

Французький автор по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої, відмічаючи активну участь цих степових воїнів у всіх війнах Речі Посполитої з кінця XVI ст. Він зазначає, що козаки успішно воювали на боці польського короля під час походів на Москву на початку XVII ст., відзначилися у битвах з турками та татарами під Цецорою (1620) та Хотиним (1621), а також у Смоленській війні (1632–1634) з військами московського царя [12, ч. II, с. 186–188, 190–194, 200–201].

Щире співчуття проявляє Лабурер до козаків, описуючи дискримінаційне ставлення до них з боку польської адміністрації: "Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав [мається на увазі Річ Посполита

Корони Польської та Великого князівства Литовського – Є.Л.] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетного стану (*dont ils furent rebutez comme ignobles*), хоча ці солдати явно потребують такої речі. Все тут створено для блага шляхти (*en faveur des Nobles*), яка, полишаючи військову службу, отримує чини та посади в своєму воєводстві (*son Palatinat*). Козаки ж просять лише захисту прав грецької релігії, яку дехто з них сповідує (*la Religion Grecque que quelques-uns d'entr'eux suivoient*), а їм тільки відповідають, що врахують це за умов вірної служби" [12, ч. II, с. 229].

Закономірним наслідком цієї недалекоглядної політики шляхти, спрямованої на посилення релігійного та соціального гніту козаків і селян, стали великі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., які всі були жорстко придушені, а їхні лідери страчені. Серед найбільших козацьких ватажків Лабурер називає Підкову (*Podkowa*), "генерала" Наливайка (*General Nalewayko*) та Павлюка (*Paulucus*). Як зазначає історик, особливо нищівною та кровопролитною для козаків виявилася остання каральна акція польського війська на чолі з Миколою Потоцьким (*Nicolas Potoki*) в 1637–1638 рр. Про її руйнівний характер для козацтва свідчать наступні слова Лабурера: "Багато було вбито солдатами з армії [Потоцького – Є.Л.], частина втекла до Московії, інші – до татар, де вони були досить прихильно зустрінуті" [12, ч. II, с. 229].

Висновок, зроблений Лабурером у виданні 1647 р., здавався тоді досить логічним, зважаючи на катастрофічні наслідки польських репресій стосовно козацтва, хоча подальший хід подій повністю довів його неправомірність і передчасність: "Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена (*Ainsi cette force qui donnoit beaucoup de reputation au Royaume, qui ne luy coustoit rien, & qui le gardoit des incurcions des Tartares est presque ruinée*)" [12, ч. II, с. 229].

Загалом, характеризуючи історичні свідчення Лабурера про терени України, треба визнати їх досить велику точність, хоча, водночас, уривчастість, стислість і непослідовність, особливо стосовно давньоруського періоду. Звичайно, автор не зміг уникнути окремих похибок і помилок у викладі подій минулого. Наприклад, він повідомляє про вбивство москвичами митрополита Ісидора після повернення того з Флорентійського собору, що не відповідає дійсності. Сучасного йому турецького султана він називає Сулейманом, тоді як насправді в цей період на чолі Османської імперії був Ібрагім I (1640–1648). Рік страти Івана Підкови позначено як "1587", тоді коли ця подія відбулася

в 1578 р. [12, ч. II, с. 224–226, 229]. Втім, щодо останнього випадку, можливо, йдеться про банальну помилку друку коли цифри "7" і "8" в даті переплутали місцями. Але, по-перше, зазначені хиби є нечисленими, по-друге – несуттєвими. Важливе значення має те, що Лабурер одним з перших розпочав у Франції історичне дослідження українського козацтва й зробив доступними для широкого загалу правдиві свідчення про нього.

Література

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан // Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме ; пер. з фр., прим. та передм. Я. І. Кравця. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.
2. Бравада Олександр. Битва за серце молдавської красуні / О. Бравада // Прес Центр. – 2009. – № 51 (231), 23 грудня.
3. Дашкевич Ярослав. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень / Я. Дашкевич // Боплан і Україна : збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 11–12.
4. Махун Сергей. Казаки-наемники в Тридцатилетней войне 1618–1648 / С. Махун // Зеркало Недели. – 2004. – № 16 (491). – 24–29 апреля, субота.
5. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
6. Січинський Володимир. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.
7. Чухліб Тарас. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. – К. : Видавничий дім "Киево-Могилянська академія", 2010. – 446 с.
8. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє ; пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993. – 224 с., іл.
9. Beauplan Guillaume Le Vasseur de. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P. : L'Harmattan, 2002. – 158 p.
10. Bergeron Pierre-Parisien. Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siecles. Traite des Tartares, de leur origine, país, peuples, moeurs, religion, guerres, conquetes, empire, & son estendue. De la suite de leurs chams et empereurs. Etats & Hordes diverses jusqu'aujourd'hui. Le tout recueilli de divers auteurs, memoires, et relations antiques & modernes. – La Haye : Chez Jean Neaulme, 1735. – 140 p.
11. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, País, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de

la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P. : Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.

12. Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P. : Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.

13. Margeret. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P. : L.Potier Librairie, 1855. – 146 p.

14. Postel Guillaume. La tierce partie des orientales histoires. – Poitiers. : Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p.

15. Thevet André. Cosmographie Moscovite, recueillie et publiée par le prince Augustin Galitzin. – P. : J.Techener, Libraire, 1858. – 190 p.

16. Thou Jacque-August de. Histoire universelle. T. 6. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – 750 p.

17. http://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_de_Trente_Ans 19/01/2011;

http://en.wikipedia.org/wiki/Thirty_Years%27_War 19/01/2011

18. http://fr.wikipedia.org/wiki/Si%C3%A8ge_de_Dunkerque_%281646%29 19/01/2011

Додаток

Уривки з твору Жана Ле Лабурера, присвячені Україні, перекладені українською мовою

(На початку окремих абзаців позначаються номери відповідних сторінок французького оригіналу)

Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P. : Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.

221. –

Про Русь

Ягайло приніс у подарунок короні польській Литву, Жемайтю, Русь, Поділля

222. – та Волинь: всі ці князівства об'єднувалися під назвою Литви, тому що вони були підкорені зброєю його попередників і перетворені на провінції. Я розумію тут під словом "Русь" країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі (J'entens sous le mot de Russie, le pays proprement appellé alors Roxolanie, qui ne fait qu'une petite partie de ce Grand pays de Russie qui est le principal Estat du Grand Duc de Moscovie, qui se qualifie ordinairement Grand Seigneur des Russies, & quelquefois Empereur & dominateur de toute Russie).

Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною (Russie Noire, autrement meridionale). Головним серед її міст є Львів, у якому король Казимир утворив архієпископство, що залишається єдиним в цій провінції, в 1354 р. При папі Урбані V воно було перетворене на Галицьке, а Львову повернуто титулатуру єпископства, та згодом архієпископство було тут відновлено, а єпископія зі Львова перенесена до Кам'янця. Королі Польщі часто проводили свої переможні війська через усю Русь, яка їм сплачувала данину, зокрема й князівство Київське, що часто переходило на бік ворога й за це несло покарання. Місто Київ, яке багато разів витримувало облогу, було врешті-решт підкорене, а Ярослав, його князь, був змушений визнати свою залежність. Період міжкоролів'я після Казимира I дав їм [русинам – Є.Л.] можливість отримати свободу, проте Болеслав II підкорив нарешті майже всю Русь в 1074 р. і захопив Київ, Перемишль і Луцьк (Laski). Болеслав Кривоустий і Лешек Білий мали подібний клопіт. Цей народ не робив більше нічого без допомоги татар, які використовували його під час своїх набігів на Польщу, на чолі з князями Левом і Романом. Данило, син Романа, став згодом володарем усієї Русі, й папа надіслав йому корону та

223. – надав титул короля в 1262 р. В усякому разі його війська були неспроможні чинити лихі справи в Польщі. Лев, його наступник, не був більш вдалим, зазнавши поразки в 1277 р. Тому, щоб помститися, він знову звернувся до татар в 1285 р. Здобич, захоплена ними, була великою. Також успішним був їхній набіг на Сандомирщину в 1302 р., але він не закінчився так само вдало, бо вони були розгромлені поблизу Любліна й це місто було повернуто через 57 років після того, як було втрачене. А рік 1342-й виявився для них

ще менш сприятливим: Казимир Великий відібрав у них Львів, Санок, Перемишль, Галич, які мали своїх князів, і де знаходився король на ім'я Коломан, а також Теревовль і Lubassovie (очевидно, мається на увазі волинське місто Любомль, за яке точилися війни між поляками та литовцями, менш ймовірно Любешів, який з'явився пізніше, хоча за написанням французька назва ближче до останнього). Це одні з найголовніших міст цієї частини Русі, яка була перетворена на провінцію Польського королівства. На них також були поширені права Ягайла, які були поєднанні з тим, чим він володів (тобто Поділлям), після одруження його з Ядвігою в 1386 р. Владислав, його син, в 1435 р. дав знаті цього регіону ті ж привілеї, якими володіла шляхта королівства та якими вони володіють донині. Ця країна ділиться на чотири воєводства: Брестське, Київське, Брацлавське (в тексті – Inowladislavie), Руське, до них можна додати також і Подільське.

Русь – це, можливо, найкраща та найбагатша країна світу (La Russie est peut etre le pais du monde le meilleur, & le plus fertile). Матвій Меховита каже, що, якщо землю тут один раз зорати та засіяти, вона без зусиль родитеме три наступних роки завдяки тим зернам, які залишаться в ній після жнив. За три дні в цій місцевості трава досягає висоти жердин з паркану, що, якщо плуг залишиться на цей час у полі, відшукати його буде не просто. Тут бджіл така кількість,

224. – що не лише вуликів, але й стовбурів дерев не вистачає їм, щоб виробляти свій мед. Тож земля та береги річок слугують їм за склади. Тому ця земля починає мало-помалу поповнюватися "чужинцями", які прилітають з усіх усюд. Між цими тваринами часто вибухає справжня війна за збереження своїх осель. Тут є багато річок і струмків сповнених рибою, а також сила-силенна джерел. Місцеві мешканці кажуть, що вони народжуються тут з роси, дарованої Небом, яке щедро проливає свою благодать на цю провінцію. Як я зрозумів з листів кількох наших французів, котрі побували там цього року разом з королевою Польщі [мається на увазі Марія де Гонзага – французенка – Є.Л.], що повітря там чудове, воно не таке жарке, як в Італії, що ця країна має природні красоти, які можна порівняти хіба що з красотами Франції, яку ми любимо найбільше, що Франція помістилася б тут повністю, якби цей край був заселений французами. Тут є багато озер, де видобувають сіль у великій кількості. Однак торгівля переривається через набіги татар, які руйнують щасливе життя цієї землі на користь іншої, підвладної хану.

Християнська релігія сюди була принесена греками, разом з тією оманю, яку продовжують ще сповідувати більшість міст та приватних осель. Але в усякому разі римо-католицька церква має тут найповажніше місце. Головним її примасом є архієпископ львівський. Схизма-

ти ж продовжують підкорятися архієпископу Києва, стародавньої столиці Русі. Є кілька їхніх єпископів, головним чином у Москві, Молдавії та Валахії. Архієпископ Ісидор, який прибув на Флорентійський собор до папи Євгенія IV з сотнею людей свити,

225. – повернувся до лона святої церкви, але був убитий Московитами, коли почав їх закликати полишити схизму [тут явно помилка, митрополит Ісидор втік з Москви й помер у Римі – Є.Л.]. Вони надають великого значення святому папі Григорію, який їхньою мовою зветься "Беседник" (Byessednic), тобто бесідник, проповідник [мається на увазі папа Григорій I Діолог (Двоеслов) (бл. 540–604) – Є.Л.]. Вони читають його проповіді, що перекладені їхньою слов'янською мовою, якою вони користуються при богослужінні. Також є багато вірменських купців, які розселилися по всій країні, вони використовують вірменську мову у своїй релігії, так само як іудеї єврейську. Останніх тут дуже багато. Їхнім основним заняттям, на відміну від інших, що виконують основну роботу, є торгівля, збирання податків і лихварство.

Кажуть також, що на Холмщині сухі дерева та соснові гілки, які падають на землю, за рік-два перетворюються на камінь. А поблизу Бористену чи Бога [маються на увазі Дніпро та Західний Буг – Є.Л.] сила-силенна комах, яких називають Ефімерами (Ephimeres) [тут йдеться про комах-одноденьок – Є.Л.], що є крилатими червами з двома, чотирма чи шістьома крилами, народження, життя та смерть яких відбуваються протягом одного сонячного дня.

Про козаків запорозьких

Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження. Часто думають, що це якийсь народ. Однак зовсім інше доводиться хронікою Павла Пясецького, єпископа Перемиського (Paul Paiseiki Evesque de Premislie) [тут йдеться про Павла Пясецького (1579–1649), автора латинської хроніки про Польщу (1645) – Є.Л.]. Це розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море. Мудрий король Стефан Баторій дав їм устрій і закони, якими

226. – вони мають керуватися у випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру. Щоб краще пояснити, треба знати, що вся та країна, яка лежить між Данастом [так в тексті названо Дністер – Є.Л.] або Тирою, Гіпанісом і Бористеном [античні назви Південного Бугу та Дніпра – Є.Л.], аж до меж Понту Евксінського [Чорного моря – Є.Л.], належить Польському королівству, решта – Великому турку Сулейману [на час написання цього твору в Османській імперії правив Ібрагим I (1640–1648). Сулейман I Пишний правив за сто років до цього (1520–1566) – Є.Л.], котрий наказав мешканцям Білгорода (Bialogrodie), розташованого на іншому боці Тири, що впадає до

Овідського озера (le lac d'Ovide) [Дністровський лиман – Є.Л.] на Понті Евксінському [Чорному морі – Є.Л.], які перевели худобу на вигони іншого берега, сплачувати йому данину. Існував тут колись польський порт, який називався Качубей (il y avoit autrefois un port des Polonis nommé Caszubeu) [мається на увазі Хаджибей, сучасна Одеса – Є.Л.], де завантажувались товари з внутрішніх районів для Константинополя. Нині цю назву носить маленьке містечко.

Для того, щоб охороняти цю країну, яка простяглася всир на три дні шляху від Бористену до річки Танаїс [Дон – Є.Л.], королі Польщі постановили: четверту частину від зібраних ними податків, за декретом, прийнятим на варшавському сеймі в 1562 р. при Сигізмунді Августі, зберігати в Равському замку [мається на увазі королівська скарбниця в Раві-Мазовецькій, де зберігалися кошти на утримання т.зв. "кварцяного" війська – Є.Л.], й утримувати на ці гроші військо [у тексті – la milice – тобто "міліція" – Є.Л.], до якого включати кожного двадцятого селянина, який ставав би піхотинцем. Король Стефан [Баторій – Є.Л.] додав до них ще дві тисячі кінних пікінерів, котрих розмістив неподалік земель Херсонесу Таврійського [тут мається на увазі вся історична Таврія – Є.Л.] навпроти Білгорода [Дністровського – Є.Л.]. Однак така обмежена кількість виявилася занадто малою для молоді королівства, яка бажала набути військової майстерності через потребу захисту проти татар, що чинили постійні вторгнення. Тепер всі землі, розташовані навколо Києва, Бара та Брацлава, були знову швидко заселені та відбудовані. Багато міцних замків було створено шляхтою цієї країни. Цей же король [Стефан Баторій – Є.Л.] також зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави,

227. – яких називають козаками, бо вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а "kosa" польською мовою означає "коза". Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків. Вони мають відповідну зброю: лук, стріли, шаблю, а зараз також пістолети та карабіни. Він [король – Є.Л.] розмістив їх на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens). Ця ріка, що починається в двохстах німецьких льє шляху в провінціях Московії, тече через Сіверщину (Severie) та Литву, протікає в п'ятидесяти льє нижче Києва через протоку, усіяну підводними скелями, які польською та слов'янською мовою називаються "порогами" (porohi). Прохід тут дуже тісний, тому річка поділяється на кілька маленьких рукавів на цій ділянці, які далі зливаються до купи. В цьому місці є сімдесят островів, які зветься Запоріжжям (Zaporohi), тобто місце після цих сходинок, тому що вода тут тече наче по сходах. Земля цих островів не приносить великої

користі, а ось вода значно вдячніша, тому що дає їм [козакам – Є.Л.] багато риби, яку вони посипають попільом, через брак солі, й висушують на сонці про запас. Вони живуть лише в чотирьох днях шляху від півострова Херсонес Таврійський (la Peninsule de la Kersonesc Taurique). Це злоблива скеляста та усамітнена країна, яка не виробляє нічого, щоб прохарчувати татар, котрі її населяють, і їхню худобу. Вони живуть неподалік від берегів Бористену й кочують разом зі своїми родинами та житлами, які складаються з критих возів, щоб можна було сховатися на випадок дощу. Вони зупиняються на одному місці доти, доки мають тут фураж, а потім переходять на інше, ведучи, таким чином, життя

228. – кочове й переходячи з місця на місце. Коли вони мають сприятливу нагоду, то роблять набіги на Польщу чи Московію, але рідко при цьому їм вдається уникнути нападу козаків, які, зазвичай, атакують їх на зворотньому шляху та відбирають награбоване. Козаки ведуть дуже подібний спосіб життя, постійно воюючи з турками, не лише на землі, але й на морі, заходячи навіть в глиб Анатолії. Вони відпрацювали дуже незвичну манеру ведення морської війни, оскільки їхні найбільші кораблі, що можуть вмістити лише сорок чоловік, зроблені з суцільного стовбура липи (un seul arbre de tilleul) [так в тексті – Є.Л.], який вони видовбують і складають таким чином, щоб вийшов легенький баркас. Підлогу всередині човна вони вимощують коров'ячими та козячими шкірами, а з обох боків його обв'язують невеличкими оберемками очерету, які пом'якшують удари морських хвиль та дозволяють почуватися впевненіше під час шторму. Саме на них [цих човнах – Є.Л.], взявши значну кількість зброї та провізії, вони проходять відрізок у тридцять льє прісною водою по Бористену й виходять у море Евксінське, не лякаючись фортець, збудованих турком по берегах і з двох боків гирла. Пливають вони посередині річки, поза межами досяжності [гармат – Є.Л.], якщо не мають достатньої сили, щоб їх атакувати, бо вони їх кілька разів захоплювали. Маючи сотню цих човнів або маленьких бригаantin (cent de ces chaloupes ou petits brigantins), вони переправляють сухопутне військо вглиб Малої Азії й підкорюють її міста. Трапезунд відчув силу їхньої могутності в нашому столітті. Вони захопили та пограбували також Синоп. Та насамперед я захоплююся їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Константинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору. Ніколи раніше турки не мали випадку,

229. – щоб їх атакували на морі Евксінському та так їх розгромили. Коли вони збирають могутній флот, козаки, які знають всі гавані, переховуються зі своїми маленькими суднами в безпечних місцях,

куди інші не можуть дістатися. Їхнє ім'я наводить жах на всю державу турецьку. Ніколи не було когось більш грізного за них. "*Quantumvis* [лат. "в будь-якому разі" – Є.Л.], – говорить Пясецький, – *alii ordines militares Christiani, tumeant gloriosis & magnificis nominibus* [лат. "жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені" – Є.Л.]".

Колись був у них звичай (а дехто робить так і нині) повертатися взимку до своїх провінцій, щоб вести господарство, але король Стефан [Баторій – Є.Л.], розуміючи важливість їхнього перебування на кордонах, дав їм замок Трахтемирів (le chasteau de Techtimirow) у двадцяти німецьких льє від Києва, на березі Бористену. Сьогодні тут знаходиться місцеперебування їхнього начальника (le chef), призначеного королем. Тут є гарний гарнізон, який, зазвичай, складається з двох тисяч чоловік, для охорони островів Запоріжжя (pour la garde des Isles Zaporohti). Турок завжди скаржиться на їхні набіги. Він часто погрожує Польщі війною, якщо та не буде їх стримувати. Однак зробити це дуже важко. Справді, якщо розбій їм буде заборонений, саме королівство буде страждати від їхніх грабежів. Подібне відбулося в часи короля Сигізмунда [III – Є.Л.] в 1596 р., коли знадобилось об'єднати всі сили під владою короля, який відправив проти них Станислава Жолкевського, і той розгромив їхнього генерала Наливайка, солдата удачі (leur General Nalewayko soldat de fortune), й, оточивши їх в якійсь місцині, змусив видати цього генерала разом з чотирма своїми головними офіцерами (ce General avec quatre de ses Officiers principaux), котрі склали свої голови на варшавському дворі. Таке ж було і з Підковою (Podkowa), їхнім попередником,

230. – в 1587 р. та з Павлюком (Paulucus), їхнім наступником в державі, в 1638 р. Тоді король постановив їх знищити й створити нове військо (nouvelle milice) для виконання їхнього обов'язку. Микола Потоцький (Nicolas Potoki), який був уповноважений здійснити це доручення, зіштовхувався постійно з найгіршими наслідками. Вони [козаки – Є.Л.] довгий час відмовлялися слухатися й нарешті погодилися підкоритися керівнику (le Chef), якого король їм призначить, виконувати лише накази Його Величності та не мати у своєму складі більше шести тисяч чоловік. Їм була дана обіцянка, що їх не чіпатимуть, яка погано виконувалась (qui fut mal-gardée). Багатьох було вбито солдатами з армії [Потоцького – Є.Л.], частина втекла до Московії, інші – до татар, де вони були досить прихильно зустрінуті. Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена (Ainsi cette force qui donnoit beaucoup de reputation au Royaume, qui ne luy coustoit rien, & qui le gardoit des incurcions des

Tartares est presque ruinée). Новому війську, створеному замість неї, потрібен буде довгий час, щоб досягнути тієї поваги, яку мали справжні козаки (l'estime des veritables Kosacques), якщо тільки не дозволити тим, хто втік, повернутися. Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав [мається на увазі Річ Посполита Корони Польської та Великого князівства Литовського – Є.Л.] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетного стану (dont ils furent rebutez comme ignobles), хоча ці солдати явно потребують такої речі. Все тут створено для блага шляхти (en faveur des Nobles), яка, полишаючи військову службу, отримує чини та посади в своєму воеводстві (son Palatinat). Козаки ж просять лише захисту прав грецької релігії, яку дехто з них сповідує (la Religion Grecque que quelques-uns d'entr'eux suivoient), а їм тільки відповідають, що врахують це за умов вірної служби.

До цієї постанови про козаків королі Польщі використовували в якості легких вершників також і декілька татарських загонів, які чинили шкоду країні,

231. – головним чином проти німців у Пруській війні [очевидно, мається на увазі Ливонська війна (1558–1583) – Є.Л.], в якості винагороди їм дали тільки дві тисячі овчин і кілька згортків англійської вовни. Все це обійшлося в десять тисяч еку за всі роки. Король Стефан [Баторій – Є.Л.] сказав на сеймі в 1586 р., що не хотів би більше ніколи залежати від цих звірів. Їхні обурені послі повернулися звітти з порожніми руками. Тепер вони піддані турків, і якщо Польська держава їм робить якісь дарунки, то лише для того, щоб зупинити їхні набіги.

262. –

Про князівства Смоленське та Чернігівське

Титул князя Смоленського сьогодні приєднаний до корони польської, від часів короля Сигізмунда та його сина Владислава IV. Перший підкорив його в 1611 р., другий його зберіг і змусив визнати це Московита за миром року 1634-го, який утримував це володіння, захоплене своїми попередниками більше сотні років тому, у великого князя литовського, при королі Сигізмунді I, завдяки зраді Михайла Глинського. Матвій Меховита каже, що це князівство тягнеться на 60 чи 70.

263. – льє, його головне місто називається також Смоленськ і воно було оточене дубовими мурами й опоясане глибокими ровами, але князь московський, для якого володіння ним було дуже важливе, тому що воно відкриває прохід в глиб його країни, оточив його потужними кам'яними мурами та зміцнив великими вежами. Як відмітив єпископ Пясецький у своїй хроніці, тільки три міста є такими укріпленими – це Псков, Москва та Смоленськ.

Князівство Новгородське, або князівство Сіверське, були також включене до мирної угоди, але король польський поки що не носить такого титулу, хоча має титул князя чернігівського, що йому дозволено назавжди. Це провінція поряд зі Смоленщиною. Вони обидві колись залежали від Великого князівства Литовського, до якого нині вони знову приєднані зброєю могутнього та доблесного володаря Владислава IV, який зараз править.

УДК 930.1:303.446.4

В.М.Андрєєв

Скіфська державність у працях В.Петрова: політичний та етнічний аспекти

У статті аналізується неординарне вирішення В.Петровим складної скіфознавчої проблеми – питання скіфської державності. Концепція вченого розглядається в контексті розвитку історичної науки та археології ХХ ст.

Ключові слова: В.Петров, інтелектуальна біографія, археологія, скіфологія, Скіфія, скіфська державність.

В статье анализируется неординарное решение В.Петровым сложной скифоведческой проблемы – вопрос скифской государственности. Концепция ученого рассматривается в контексте развития исторической науки и археологии ХХ века.

Ключевые слова: В.Петров, интеллектуальная биография, археология, скифология, Скифия, скифская государственность.

This article is dedicated to the out of the ordinary decision by V.Petrov of the complicated scythology problem – the question of Scythian statehood: Political and ethnic aspects. This conception of the scholar is analyzed in the context of historical and archaeological sciences of the XX century development.

Key words: V.Petrov, intellectual biography, archaeology, scythology, Scythia, Scythian state.

Віктора Платоновича Петрова (літературні псевдоніми – В.Домонтович та В.Бер; 22 (10).10.1894, Катеринослав – 8.06.1969, Київ), безумовно, можна вважати видатним представником гуманітарної думки ХХ ст. – літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, а також талановитий письменник, близький до українських неокласиків. Він був одним з найяскравіших

українських інтелектуалів свого часу. Визнаний у свій час літературними та науковими колами, В.Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був благополучно і надовго "виключений" з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута.

В останні два десятиліття життя і творчість інтелектуала привертає все більше уваги дослідників, проте про В.Петрова як ученого й філософа написано вкрай мало. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник [1; 5; 7; 8; 9; 11; 13]. Таким чином, сьогодні він залишається маловідомим не тільки в світі, а й у себе на батьківщині. Про нього не написано жодної узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Не є винятком і "скіфська складова" творчості ученого, що й досі залишається поза увагою сучасних науковців. Отже, предметом даної статті є питання скіфської державності та етнічного складу Скіфії у працях В.Петрова.

До проблем скіфології В.Петров звернувся у 1940-х рр. Історія скіфів опинилася у колі його наукових зацікавлень у зв'язку з дослідженнями українського та слов'янського етногенезу. Скіфський сюжет знайшов відображення як у спеціальних роботах дослідника, так і у відповідних розділах його монографій, присвячених походженню українського народу та слов'ян. Основні положення своєї концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у лекції "Походження українського народу" (1947), яка була опублікована лише після смерті вченого у 1992 р. [19]. Надалі дослідник розвинув свої погляди у низці робіт – "Скифская генеалогическая легенда" [14], "Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья" [15], "Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу)" [16], "Скіфи. Мова і етнос" [17], "Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика" [18] та ін. Таким чином, можна стверджувати, що скіфська тематика займала помітне місце у науковій творчості В.Петрова.

В.Петров, вивчаючи історію скіфів і, зокрема, питання скіфської державності, писав: "Територіальна розтяглість є сталою ознакою кожного політично-державного формування вершників. Саме в цьому факті ми шукатимемо пояснення євразійства скитів, того, що ми їх знаходимо не лише на Дніпрі, але і на Обі. Скитство – імперіалістичне. Державництво скитів – це імперія вершників з центром, що знаходиться на Україні, і з безмежно розтягнутою територією. Вершницька імперія скитів – могутня специфічно "варварська" імперія. Скарби Чортомлика, золото Куль-Оби кажуть про накопичувані багатства. Відстань від Дунаю до Обі, від Альп до Алтаю вказує на її тереніві

простори. Вали, обсяг і висота скитських городищ свідчать про міць" [19, с. 45].

Висунута В.Петровим теза про існування єдиної скіфської (вершницької) імперії, що простягалась від Альп до Алтаю, не витримала випробування часом. Проте необхідно відзначити, що у своїх подальших роботах, що торкаються скіфської тематики, В.Петров відмовився від такого визначення скіфської держави. Так, дослідник вважав, що Скіфія у V ст. до н.е. була союзом племен або протодержавним утворенням, що цей союз був об'єднанням кровноспоріднених племен (тобто, за визначенням В.Петрова, – "етнічна цілість"), а його територія простягалася від Істру (Дунаю) до Меотіди (Азовського моря) й Танаїсу (Дону). Отже – цілком врівноважена оцінка і доволі сучасне бачення цього питання. Таким чином, єдина скіфська вершницька імперія від Альп до Алтаю зникає з праць ученого. Він більш ніж за двадцять років, що розділяють "Походження українського народу" (написана 1947 р., вийшла друком 1992) та "Етногенез слов'ян" (побачила світ 1972 р.), кардинально змінив свої погляди, які в останньому варіанті зовсім не протирічили новим досягненням радянської скіфології.

На думку ж сучасних скіфологів, щонайбільше Велика Скіфія як політичне об'єднання за часів свого піднесення у V – першій половині IV ст. до н.е. охоплювала межі сучасної Степової та Лісостепової України, Молдови і Добруджі. В той же час кочові народи скіфського культурного вигляду насправді займали величезні, здебільшого степові простори Євразії, від Подунав'я до Монголії та Північного Китаю [10, с. 130–132].

Консолідація скіфського племінного союзу на території від Істра до Танаїса, на думку В.Петрова, досягла свого логічного завершення у IV ст. до н.е. за часів царя Атея, якого він вважав головним правителем Скіфії. Причини занепаду Скіфії дослідник вбачав у зовнішньополітичній ситуації, що склалася за часів правління Атея. Так, він писав: "... в 339 р. Філіпп Македонський розгромив військо Атея і сам Атей був убитий. Поразка йшла за поразкою. У 331 р. скіфів переміг Зопіріон. Могутність скіфів підупала. Їх територія зменшилася. У 313 р. Лісімах розбив скіфів, які допомагали Каллатії, але вже в 292 р. Дроміхет, цар гетів, переміг Лісімаха – найкраще свідчення зростання значення дакогетських племен. Влада скіфів слабла, місцеві племена міцніли" [17, с. 95].

Дана позиція ученого органічно вписується в ту історіографічну ситуацію, що склалася в скіфології навколо імені царя Атея. Адже серед дослідників не було єдності щодо питання: "Ким був Атей?" Певна частина скіфологів, до них можна віднести і В.Петрова,

вважала Атея головним царем Великої Скіфії. Отже, поразка скіфів під час скіфо-македонського конфлікту знесила його державу, що займала простір степів від Задунав'я до Танаїсу. На думку цих науковців, поразка у війні стала однією з причин загибелі Великої Скіфії під ударами сарматів. Проте, як показує аналіз широкого кола джерел, уявлення про Атея як царя Великої Скіфії базується лише на невпевненому свідченні Страбона. Повідомлення давнього історика було з довірою сприйнято частиною істориків та археологів. Так в історіографії питання з'являється легенда про постать відважного володаря Великої Скіфії, який наважився воювати з самим Філіпом II – творцем Великої Македонської держави [6, с. 67–68].

Натомість інші дослідники вважають Атея царем порівняно невеликого об'єднання скіфів на крайньому заході Великої Скіфії. На користь такої думки свідчить характер скіфо-македонського конфлікту. Немає підстав твердити про поширення цілковитої влади Атея від Істру до Танаїсу. Навряд чи в історії Скіфії було коли-небудь таке. Поразка Атея мала негативні наслідки лише для скіфів у Добруджі. На території між Дністром та Дунаєм скіфи жили протягом IV ст. до н.е. Поразка Атея не підірвала і не могла підірвати могутність Великої Скіфії [6, с. 68–69].

Утім незалежно від трактування особистості самого Атея та характеру об'єднання, яке він очолював, безперечною залишається та обставина, що після поразки скіфів 339 р. до н.е. їх активність за західними рубежами Скіфії дещо обмежується. У всякому разі майже двадцять п'ять років про неї нічого не відомо з джерел, хоча археологія фіксує наявність зв'язків Скіфії з фракійським світом протягом другої половини IV ст. до н.е.

Досліджуючи погляди В.Петрова на процес консолідації скіфського племінного союзу і виникнення державного утворення, необхідно зауважити, що, за даними сучасної скіфології, розвиток скіфської державності не був безперервним, адже для стабільного розвитку міцних кочових утворень були необхідні не лише внутрішні, але й зовнішні об'єкти експлуатації. Саме останні відігравали значну роль у кочовиків унаслідок обмежених економічних можливостей екстенсивного скотарства, а також завдяки військовій перевазі над осілими народами. Протягом усієї своєї історії скіфи не гребували такими джерелами доходів, як грабінництво та збирання данини з підкореного населення, а також іншими подібними засобами отримання продуктів ремесла та землеробства [12, с. 79; 20; 21, с. 10–11]. Сучасні науковці вважають, що об'єктом експлуатації скіфів-кочівників було населення Закавказзя та Передньої Азії (за часів "царства Ашкуза" у VII – першій половині VI ст. до н.е.) та землеробські пле-

мена українського Лісостепу часів існування північнопричорноморської Скіфії (VI–IV ст. до н.е.). До того ж на консолідацію кочового населення Скіфії впливало протистояння номадів та землеробів Лісостепу [12, с. 79].

Сьогодні скіфологи кажуть про дискретність розвитку культури європейських скіфів, що відбилася в археологічних, політичних, економічних та географічних даних. Розрив в історії Європейської Скіфії припадає на другу половину VI ст. до н.е. Археологічні матеріали демонструють відсутність поступового переходу від архаїчної до класичної культури. Серед найбільш імовірних причин дослідники називають появу нової групи населення, яка принесла з собою нові традиції в усіх сферах життя, що призвело до припинення існування культури Старої Скіфії або принаймні до її значної трансформації [2, с. 278–279].

Щодо питання етнічної однорідності населення Скіфії, яку відстоював у своїх працях дослідник. З цим твердженням В.Петрова сьогодні погодитись навряд чи можливо. На думку сучасних скіфологів, населення Скіфії етнічно було неоднорідним, а скіфський етнос мав гетерогенний характер, тобто такий, що склався на основі як місцевого компонента (культури історичних кіммерійців, що сформувалася на основі зрубною культури доби пізньої бронзи), так і прийшлих протоскіфських племен. Процес формування скіфського етносу відбувався в рамках єдиного етносоціального організму, що склався в результаті завоювання протоскіфами/ранніми скіфами кіммерійських племен. Стабільність даної етносоціальної структури, станової за суттю, забезпечувалася наявністю військово-політичної організації, що була знаряддям володарювання правлячої верхівки скіфського суспільства, яка спиралася на "природних" підданих, над підкореними групами кочового населення [12, с. 79].

Отже, оригінальний підхід В.Петрова до проблеми скіфського етносу хоча й не знайшов підтримки у науковому співтоваристві (за винятком М.Брайчевського [3, с. 19–30]), але й не був ніким спростованим (хоча серед деяких іраністів та скіфологів і відчувалося дещо неприязне ставлення до поглядів дослідника [4, с. 52]). Таким чином, певною мірою дане питання у скіфології залишається відкритим [10, с. 129].

Література

1. Агеева В. Поетика парадоксу: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К., 2006.

2. Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э. / А. Ю. Алексеев. – Санкт-Петербург : Издательство Государственного Эрмитажа, 2003.

3. Брайчевский М. Ю. "Русские" названия порогов у Константина Багрянородного / М. Ю. Брайчевский // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 19–30.

4. Грантовский Э. А. Об ираноязычном и "индоарийском" населении Северного Причерноморья в Античную эпоху / Э. А. Грантовский, Д. С. Раевский // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М. : Наука, 1984. – С. 46–58.

5. Грегуль Г. В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В.Петрова, С.Васильченка, О.Ільченка, Л.Смілянського) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Грегуль Г. В. – К., 2005.

6. Давня історія України. – К. : Інститут археології НАН України, 1998. Т. 2 : Скіфо-антична доба. – 1998.

7. Загоруйко Ю. Митець незвичайної долі (Віктор Петров-Домонович) / Ю. Загоруйко // Слово і час. – 1992. – № 7. – С. 25–33.

8. Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров / Ю. Загоруйко. – К., 1993.

9. Зубань В. І. "Аліна і Костомаров" та "Романи Куліша" В.Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Зубань В. І. – Харків, 2003.

10. Кравченко Н. Коментар до праці "Походження українського народу" / Н. Кравченко, Ю. Павленко // Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : МП "Фенікс", 1992.

11. Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Куриленко І. А. – Харків, 2006.

12. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В. Ю. Мурзин. – К. : Наукова думка, 1990.

13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1997.

14. Петров В. П. Скифская генеалогическая легенда / В. П. Петров, М. Л. Макаревич // Советская археология. – 1963. – № 1. – С. 20–31.

15. Петров В. П. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья / В. П. Петров // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962.

Вып. 4. – 1962. – С. 230–238.

16. Петров В. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) / В. Петров // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 36–44.

17. Петров В. Скіфи. Мова і етнос / В. Петров. – К., 1968.

18. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблема-тика / В. Петров. – К., 1972.
19. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : МП "Фенікс", 1992.
20. Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії / О. І. Тереножкін // Археологія. – 1975. Вип. 15. – С. 3–13.
21. Хазанов А. М. Социальная история скифов / А. М. Хазанов. – М. : Наука, 1975.
22. Яценко И. В. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья). Круглый стол "Дискуссионные проблемы отечественной скифологии" / И. В. Яценко, Д. С. Раевский // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5. – С. 102–117.

УДК 94(477.87)"18"

Н.М.Жулканич

Передумови і причини трудової еміграції закарпатців у II пол. XIX ст.

У статті розкрито передумови та узагальнено причини, які спонукали закарпатських селян до сезонної та незворотної еміграції. Відзначено, що головними причинами трудової міграції населення Закарпаття можна вважати: аграрне перенаселення, збереження великого поміщицького землеволодіння; непосильний тягар податків та відробітків, величезну заборгованість селян за державними податками і позиками, високі орендні ставки, лихварські відсотки, голод, повне зубожіння селян краю.

Ключові слова: аграрне перенаселення, еміграція, селяни, реформа, податки.

В статье раскрыты предпосылки и обобщены причины, побудившие закарпатских крестьян к сезонной и необратимой эмиграции. Отмечено, что главными причинами трудовой миграции населения Закарпатья можно считать: аграрное перенаселение, сохранение крупного помещичьего землеуладения; непосильное бремя налогов и отработок, огромную задолженность крестьян по государственным налогам и займам, высокие арендные ставки, ростовщические проценты, голод, полное обнищание крестьян края.

Ключевые слова: аграрное перенаселение, эмиграция, крестьяне, реформа, налоги.

In the article the pre-conditions and the reasons which prompted the Transcarpathian peasants to the seasonal and irreversible emigration are exposed and summarized. It was noted that the main reasons to Transcarpathia population labour emigration can be considered as follows: the agrarian overpopulation; the preserving of a large squire landownership; the excessive load of taxes and labour-rents ; the enormous peasants indebtedness of state taxes and loans; the high rental rates; the usurious interests; the starvation and the complete impoverishment of this land peasants.

Key words: an agrarian overpopulation, an emigration, peasants, reform taxes.

У II пол. XIX ст. Австрійська імперія перебувала у стані глибокої економічної та політичної кризи, що була зумовлена постійними міжетнічними протиріччями в багатонаціональній державі, вимогами культурно-політичної автономії народів імперії. Найбільш вагомими були протиріччя між Австрією та Угорщиною. На середину 1860-х рр. вони почали становити реальну загрозу існуванню Австрійської імперії. В цих умовах австрійський уряд погодився у 1867 р. на укладення так званого австро-угорського компромісу, в результаті чого утворилася дуалістична держава – Австро-Угорщина.

Історична територія Закарпаття в цей період була однією з найбільш відсталих в економічному відношенні частин Австро-Угорської імперії. Після аграрної реформи 1848 р. край залишався переважно аграрним. Більша частина населення, близько 85%, була зайнята у сільськогосподарському виробництві.

Селянська реформа 1848 р. не вирішила аграрного питання, не призвела до значного покращення економічного становища селян. Ще у 1781 р. панщину було обмежено 3 днями на тиждень згідно з патентом Йосифа II, згодом у 1782 р. обмежено особисту залежність селян від панів та у 1789 р. прийнято указ про ліквідацію панщини, який, проте, було відмінено наступниками імператора. Для становища селян західноукраїнських земель характерним було поступове відновлення економічних позицій поміщиків, які утвердилися до австрійського аграрного законодавства 70–80-х рр. XVIII ст.

Дослідженню розвитку аграрних відносин у західноукраїнському селі впродовж II пол. XIX ст. та висвітленню основних причин виїзду селян за межі краю присвятили свої праці В.Ілько, І.Коломієць, Б.Лановик, З.Матисякевич, Р.Матейко, Ю.Сливка [7; 9; 10; 8].

Метою статті є з'ясування та узагальнення передумов і причин, що спонукали закарпатських селян до сезонної та незворотної еміграції.

Економічне становище селян залишалося важким і після юридичної ліквідації кріпосного права у 1848 р., оскільки кріпацькі відно-

сини насправді продовжували існувати. Скасовувалися повинності, натуральні та грошові податки урбаріальних селян та батраків, які відроблялися й сплачувалися ними за урбаріальну землю. Такою вважалася земля, виділена селянам поміщиками в період проведення аграрної реформи Марією Терезією у II пол. XVIII ст.

Земельне питання було вирішене на користь поміщиків. Згідно з реформою 1848 р. за селянами повинні були зберігатися ті землі, якими вони користувалися раніше. Однак у процесі розподілу поміщикам були відведені найбільш родючі угіддя. До того ж розміри земельних наділів селян не давали їм змоги забезпечити існування своїх сімей та регулярно виплачувати податки поміщикам і державі. В пореформений період державі, церкві та поміщикам Закарпаття належало 70% угідь. Лише у власності графа Шенборна-Бухгейма перебувало 21% усіх місцевих земельних угідь.

Найбільшою соціальною групою на селі були малоземельна та безземельна біднота. Вони становили 51% усіх господарств і володіли 6,4% сільськогосподарських угідь (до 8,5 га) [7, с. 27]. На кінець століття бідняцьких господарств у Закарпатті було 73%, середняцьких – 17, заможних – 10% [10, с. 267].

Для збільшення земельних наділів селяни займалися освоєнням неродючих, зарослих чагарниками земель, які поміщик погоджувався віддати для користування за виконання певних повинностей: вирубували чагарники або ліс, викорчувували пні, вручну перекопували землю. Внаслідок гострого малоземелля, обезземелення, витіснення з легкооброблюваних родючих земель селянам не залишалось іншого виходу, як розробляти так звані копаниці.

В пореформений час постало питання визначення прав користування цією землею. Врегулював їх урбаріальний патент 1853 р., який був виданий в інтересах поміщиків. Згідно з патентом у руках дотеперішніх "володільців", тобто селян, залишалися наступні копаниці: "які були законно включені до урбаріального наділу і втратили свій попередній характер; віддані колишнім кріпакам на їх прожиття; тимчасові власники яких не мали іншого маєтку, який би належав до урбаріального наділу; ті, що за договором використовувалися селянами, які платили орендну плату, давали натуральну данину (дев'ятину) або відбували панщинні повинності" [18, с. 614]. Копаниці, включені до урбаріального земельного наділу селян, згідно з патентом переходили у власність їх користувачів за умови, якщо буде доведено їх урбаріальний характер. Інші копаниці залишалися в руках їх "володільців", тобто селян, змушених викупити панщинні повинності за користування ними. Сума "викупного" становила двадцятикратний розмір вартості річних повинностей селян з цих земель [18, с. 615].

Копаниці ж, якими селяни володіли певний час без договору, знову передавалися поміщикаві, якщо він вимагав їх повернення.

Продовжували нести феодалні повинності селяни, які орендували землі у поміщиків на момент введення урбаріуму (здебільшого желярі – батраки із власною домівкою). Поміщик міг відібрати ці землі або вимагати відробітку повинностей чи сплати грошових зборів до повного її викупу.

Не покращувало становище селян і проведення сегрегації та комасації. До проведення сегрегації (відокремлення урбаріального лісу та пасовищ від поміщицьких) селяни за встановленою традицією відбували повинності на користь поміщика за користування лісом та пасовищами. Згідно з урбаріальним патентом для селянського господарювання поміщики повинні були виділити ділянки лісу та пасовищ, проте не вказувалася їх площа та якість. Це давало змогу поміщикам визначати розміри зазначених ділянок на власний розсуд з урахуванням власної вигоди. Тож селяни якщо й одержували ліс і пасовища, то вони були незначними та незадовільної якості, в недоступних для користування місцях.

Зведення дрібних земельних ділянок селян та земель поміщиків в один орний масив – комасація – проводилося в два етапи – у 1836 та 1853 рр. По своїй суті воно планувалося як прогресивний захід, що сприяв би пожвавленню сільськогосподарського виробництва. Однак зазначене землевпорядкування, проведене державою з метою ліквідації розпорощення земельних ділянок і створення більших та краще придатних для використання, призвело до значного зменшення й до того дрібних селянських наділів. В результаті кількість власників наділів розміром 85–175 га впродовж 1868–1895 рр. зросла на 96,4%, 175–350 га – на 20,1%, тоді як кількість малоземельних та безземельних господарств зменшилася на 2,0% [16, с. 131; 17, с. 52], незважаючи на поповнення цієї соціальної групи за рахунок розореного середнього селянства.

Зменшення розмірів земельних наділів селян відбувалося і внаслідок завищення рівня якості земель. Якщо раніше земля оцінювалася 2 чи 3 класом, то внаслідок втручання поміщика в процес її оцінки земля зараховувалася до 1 чи 2 класу. Таким чином, селянин внаслідок комасації одержував менший, проте "кращої" якості наділ.

Загалом, земельне врегулювання призвело до поглиблення розшарування селян, збільшення кількості батраків та поденників, які за свою працю одержували в чотири рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії.

Значною проблемою закарпатського селянства залишалося лихварство – надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при

погашенні боргу. Селяни часто втрачали свої садиби та статки не в змозі виплатити проценти за позичені для сплати податків гроші. Найнижчий становив 16–20% річних, найвищий міг бути 100–200% і більше [8, с. 464]. У II пол. XIX ст. населення сплачувало тринадцять видів державних податків, серед яких: поземельний, поголовний, військовий, на утримання вчителя та ін. Зберігалася сплата натуральних податків на користь церкви та відробітки у церковних маєтках (коблина, роковина).

Виходом з критичної ситуації селяни вважали трудову міграцію, згодом еміграцію. Перші її хвилі були спрямовані у 50–80-х рр. XIX ст. головним чином у сусідні області Угорщини та Австрії. Впродовж 1870–1875 рр. з чотирьох основних закарпатських комітатів переселялося щорічно в інші області імперії 100–200 сімей. Від нестачі робочих місць найбільше потерпали гірські працездатні райони краю, що змушувало селян шукати місця прикладання праці та будь-які джерела прибутків. Впродовж 1903–1910 рр. до Угорщини виїхало понад 15 000 горян [8, с. 334, 465]. Значною була і сезонна еміграція до Німеччини, Данії, Швеції, Швейцарії, Данії, Великої Британії. Селяни працювали переважно в сільськогосподарському виробництві, а також на вугільних шахтах та цегельних заводах.

З 70-х рр. XIX ст. поживався переселенський рух до Бразилії, Аргентини, США та Канади. Малоземелля, незадовільний життєвий рівень та подальше його зниження зумовлене економічною кризою 70–80-х рр. XIX ст., демографічне зростання населення, неможливість сплати податків та боргів, політичні та національні утиски з боку австро-угорської влади змушували селян шукати кращої долі за кордоном. З 1877 р. починається масовий виїзд краян в інші країни, що досягає своєї найвищої межі на поч. XX ст. Лише впродовж 1880–1890 рр. кількість закарпатських переселенців до Америки зросла на 20% [3, арк. 41]. Серед емігрантів 75,5% складали чоловіки працездатного віку, які виїздили із наміром заробити грошей на покупку землі на батьківщині. Однак для більшості з них трудова трансатлантична еміграція стала незворотною.

Безпосереднім поштовхом до виїзду селян краю на закордонні заробітки стала також бурхлива діяльність різноманітних еміграційних бюро та їх агентів. У краї діяли представництва пароплавних, залізничних та інших компаній – австрійських, англійських, голландських, канадських. В Австро-Угорщині, як згадував сучасник, "повноправними господарями становища виявилися агенти, а оскільки як немає ніякого контролю за їх діяльністю, то зловживання їх тут особливо численні й великі" [13, с. 6]. Вони приваблювали селян, перебільшуючи вигоди господарювання, розповідаючи про чудові умови праці та проживання

на чужині. Заокеанська еміграція закарпатців впродовж 1871–1888 рр. проходила переважно через німецькі порти Гамбург, Бремен, а з 1889 р. також через голландські та італійські порти Антверпен, Амстердам, Генуя та Неаполь [9, с. 335].

Крім офіційних агентів, агітували селян до переїзду й таємні агенти, які, переправляючи емігрантів нелегально, отримували з кожного за свої старання грошову винагороду. Місцеві представники влади також намагалися незаконно заробити на селянах-емігрантах. Зокрема, вимагаючи сплачувати за видачу документів, необхідних для отримання закордонного паспорта, по 9 крон; чи видаючи фальшиві закордонні паспорти по 20 крон кожен [2, арк. 17]. Лише впродовж 1900–1905 рр. із закарпатських областей емігрувало за фальшивими паспортами і без паспортів понад 18% мігрантів [4, арк. 12–14].

Правлячі кола імперії змушені були вживати відповідних заходів з регулювання і обмеження закордонного виїзду краян, оскільки він ставав масовим і позбавляв місцевих землевласників, органи лісового управління, підприємців дешевої робочої сили. До того ж зменшувалася і сума зібраних податків та доходи уніатського духовенства. Оскільки, як зазначалося вище, основну масу емігрантів складали чоловіки працездатного віку, то й армія почала відчувати нестачу рекрутів.

Державний службовець з Березького комітату зазначав у звіті за 1897 рік: "Злидні набули таких розмірів, що селяни знаходяться у відчаї. Якщо їм дозволити, то вони протягом 4 місяців всі виселяться до Америки. В окрузі не залишиться жодного селянина-русина, а тільки торговці, лихварі і священники" [5, арк. 4]. Для зниження темпів еміграції уряд прийняв ряд законів ("Про регулювання переселення", "Про паспорти"), однак обмежити видачу закордонних паспортів та посилити контроль поліції за дотриманням правил про паспорти і біженців так і не вдалося.

Заходи уряду з обмеження діяльності агентів, зокрема в законодавчому порядку, також виявилися малоефективними. Згідно з даними угорської статистики, пароплавних товариств, американських еміграційних властей, консульських органів, за 30 років, з 1871 до 1900 р., з території Угорського королівства легально емігрувало в інші країни понад 450 тис. осіб [9, с. 339]. В окремі роки до половини всіх емігрантів, що переселилися з деяких комітатів Угорщини та Словаччини за океан, давали русинські округи. Лише впродовж 1880–1882 рр. з Ужгородської жупи емігрувало за океан понад 1200 чол. Тобто в середньому 400 осіб на рік [4, арк. 5]. Всього ж наприк. XIX ст. із Закарпаття емігрувало, за різними даними, від 170 до 200 тис. осіб, кількість емігрантів значно перевищувала природний приріст населен-

ня. В цілому впродовж 1890–1913 рр. кількість емігрантів із західно-українського регіону становила майже третину всього природного приросту за зазначений період [6, с. 79], до початку Першої світової війни виїхало на постійне проживання близько одного мільйона осіб.

Переселенці по приїзді виконували найважчі та найбрудніші роботи будучи малописьменними та неписьменними з низьким професійним рівнем і трудовими навичками. Сучасник так писав про карпатських русинів-переселенців: "Тільки крайня нужда змушує їх залишати батьківщину, і вони прибувають на чужину з дуже незначним запасом як матеріальних, так і душевних сил" [13, с. 55]. Переважна більшість переселенців, до 50%, не мали жодного капіталу, близько 42% – мали менше 500 дол., і лише 8% мали понад 500 дол.

Більша частина переселенців оселилася у штатах Коннектикут, Нью-Джерсі, Огайо, Пенсильванія (США), Парана Санта-Катарина, Сан-Паулу (Бразилія), в провінціях Альберта, Манітоба, Саскачеван (Канада), Місьйонес та Буенос-Айрес (Аргентина). Перша група українських переселенців із Закарпаття до США прибула у 1877 р. Ці селяни поповнила лави шахтарів штату Пенсильванія [12]. Найбільшим прагненням переселенців було одержання на пільгових умовах земельної ділянки з державних земельних фондів для ведення сільського господарства. Річ у тім, що імміграційна політика США та Канади була спрямована на залучення селян для обробітку неосвоєних, цілинних регіонів. До прикладу канадський уряд з цією метою надавав переселенцям 64 га неосвоєних земель за 10 доларів, з умовою будівництва на ділянці хати й обробітку впродовж трьох років 14 га земель [14]. Лише за цих умов селянин одержував сертифікат, який підтверджував його право власності на землю. Це були надзвичайно важкі умови. Проте закарпатські селяни, землероби з діда-прадіда, погоджувалися на них, аби мати у володінні такий омріяний земельний наділ.

Однак не всі селяни змогли витримати важкі умови господарювання в цілинних районах США, Канади, Бразилії та Аргентини – складні кліматичні умови, часті посухи, нашествия сарани та непридатність більшості відведених урядом ділянок для землеробства здебільшого змушували закарпатців повертатися на батьківщину. Нерідко без жодних засобів до існування. На початку ХХ ст. близько 20% від загальної кількості емігрантів становили реемігранти, впродовж 1907–1910 рр. – в середньому до 52%, та все ж масова втеча знедолених селян із Закарпаття не припинялася аж до початку Першої світової війни.

Тож головними причинами трудової міграції населення Закарпаття можна вважати: аграрне перенаселення, збереження великого

поміщицького землеволодіння і обезземелення селян; непосильний тягар податків та відробітків, величезну заборгованість селян за державними податками і позиками, високі орендні ставки, лихварські відсотки, голод, повне зубожіння закарпатських селян. Без сумніву, перша хвиля заокеанської еміграції селян краю була зумовлена, в першу чергу, економічними факторами, але не слід забувати й про політичний, релігійний та національний гніт з боку австро-угорської імперії.

Нині виділяють чотири хвилі української еміграції. Перша з них в останній чверті XIX ст. охопила в основному західноукраїнські землі і тривала до початку Першої світової війни. Друга – в період між двома світовими війнами (1917–1939 рр.), третя мала місце в роки Другої світової війни та повоєнний період, а з середини 90-х рр. минулого століття виникла новітня хвиля української трудової міграції, яка переростає в еміграцію.

Наукові дослідження засвідчують: "парадоксальність новітньої економічної міграції та еміграції у тому, що коли перша хвиля масового переселення українців припала на добу нашої бездержавності, то четверта хвиля виникла в Українській державі ... майже нічого не змінилося у соціально-економічному становищі українців за понад сто років" [15]. Обидві хвилі зумовлені практично однаковими причинами: соціально-економічною мотивацією, бідністю, неможливістю реалізувати себе на Батьківщині. Відмінність лише у демографічному стані: перша хвиля відбувалася на фоні наявності надлишку сільського населення, остання – за катастрофічної його депопуляції.

Літератури

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 772, оп. I, 1899 р., д. 64, арк. 36–37.
2. ДАЗО, ф. 772, оп. I, 1901 р., д. 196. арк. 16–32.
3. ДАЗО, ф. 4, од. зб. 163. – арк. 41.
4. ДАЗО, ф. 772, оп. 1, од. зб. 304
5. ДАЗО, ф. 772, оп. 1, од. зб. 4, арк. 4.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 252 с.
7. Ілько В. І. До питання розшарування селянства на Закарпатті в другій половині XIX ст. / В. І. Ілько // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1957. Т. XXX. – 1957. – С. 25–44.
8. Історія українського селянства. – К. : Наукова думка, 2006. Т. 1. – 2006. – 631 с.

9. Коломиец И. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1961.

Т. 1. – 1961. – 404 с.

10. Лановик Б. Д. Історія господарства: Україна і світ / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко – К. : Вища школа, 1995. – 480 с.

11. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика. Енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – К. : "Довіра", 1998. – 543 с.

12. Розміщення українців у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=58&lang=uk>. – Назва з екрану.

13. Справочная книга по вопросам эмиграции / под ред. С. Я. Яновского, А. И. Костелянского. – СПб., 1913. – 76 с.

14. Хвилі української діаспори [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://diaspora.ukrinform.ua/news-215.html#>. – Назва з екрану.

15. Шокало О. Українська еміграція: причини і наслідки / О. Шокало // Слово Просвіти. – 2006. – № 29. – С. 4.

16. Magyar statistikai évkönyv. – Budapest, 1874. – 332 old.

17. Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV kötet : A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. – Budapest, 1900. – 426 old.

18. Mesaroš J. K problemom zrušenja poddantsva na Slovensku. Urbarialný páteňt z 2 marza 1853 / J. Mesaroš // Historický časopis. – Bratislava. – 1953. – № 4. – S. 595–630.

УДК 94(477.51)"18"

О.В.Крупенко, Н.М.Удовик

Промислова діяльність відомих меценатів Чернігівської губернії II пол. XIX ст. та її результати

У статті на прикладі Чернігівської губернії аналізуються заходи відомих меценатів, спрямованих на модернізацію промисловості регіону в II пол. XIX ст. Актуальність дослідження визначається як пізнавальним інтересом до історичного досвіду, так і теорією та практикою сучасної української благодійності.

Ключові слова: економіка, модернізація, промисловість, меценатство, Чернігівська губернія, пореформений період.

В статье на примере Черниговской губернии анализируются действия известных меценатов, содействующих модернизации промышленности региона во II пол. XIX века. Актуальность исследования определяется как познавательным интересом к историческому опыту, так и теорией, практикой современной украинской благотворительности.

Ключевые слова: экономика, модернизация, промышленность, меценатство, Черниговская губерния, пореформенный период.

The activity of the famous patrons aimed at modernization of industry in Chernihiv Governorate in the second half of the XIX century is analyzed in the article. The topicality of the research is determined by cognitive interest in historical experience and by the theory and practice of modern Ukrainian charity.

Key words: economy, modernization, industry, patronage, Chernihiv Governorate, post reform period.

Історія українського меценатства, благодійництва, приватної ініціативи – складова і невід’ємна частина національної історії, а також визначальна риса нашого народу. В умовах трансформацій соціально-економічна, культурна та гуманітарна сфери в Україні переживають сьогодні складний час. Державного регулювання виявляється недостатньо для їх ефективного розвитку, тому допомога патронів виступає додатковим джерелом підтримки цих галузей. Тим паче, значна частина наших співвітчизників потребує захисту і уваги.

Вивчення історії меценатства протягом останніх десятиліть стало одним із головних напрямків історичних розвідок як у зарубіжній, так і вітчизняній історіографії. Це пояснюється не тільки науковим інтересом, але й практичним значенням. Дослідження його витоків, визначення форм поширення та наслідки залишаються актуальними й на сьогодні. У цьому аспекті, на наш погляд, важливим є звернення до історичного досвіду другої половини XIX ст., коли це явище набуло особливого поширення.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена значною кількістю різноманітних досліджень, присвячених історії української благодійності. Зокрема, С.І.Поляруш, Ф.Я.Ступак, О.М.Донік характеризують процес становлення й функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності в XIX ст., визначають напрямки урядової політики [1].

Багато дослідників звертається до висвітлення даної теми через характеристику діяльності окремих меценатів, які зробили неocenний внесок у розвиток як культурно-освітньої, так і економічної сфер. Мова йде про відомі родини підприємців Терещенків, Харитоненків, П.Галагана, О.Поля. Важливо, що науковці досліджують різні аспекти

проблеми: джерела формування меценатства, вплив виховання та соціального середовища, ставлення у суспільстві до таких "диваків" та результати їх діяльності. Таким чином, історіографія визначеної проблеми є досить ґрунтовною і всебічно дослідженою. Однак сьогодні потребують глибокого переосмислення і нової інтерпретації багато інших моментів історії меценатства на українських землях у ХІХ ст., особливо тих, що визначали вплив на господарство регіону.

Метою нашої розвідки є дослідити вплив діяльності відомих меценатів Чернігівської губернії на модернізацію промисловості в пореформений період.

Законодавство ІІ пол. ХІХ ст. істотно вплинуло на ту частину торгово-промислового права, яке стосувалося соціального становища підприємців. Воно викликало найбільше протиріч, оскільки зачіпало інтереси як уряду, чиновників, буржуа, так і інших верств населення, не рахуватися з якими було вже неможливо. Тому влада дуже обережно йшла на будь-які зміни і нововведення. Хоча закони 1863 та 1865 р. проголошували право всіх бажаючих займатися підприємницькою діяльністю, однак на практиці принцип рівності й безстановості не діяв. Лише після прийняття у 1898 р. нового Положення про державний промисловий податок дозволялося відкривати фабрики і заводи незалежно від належності до купецького стану [2].

За існуючим законом правом займатися фабрично-заводською діяльністю користувалися: селяни та колоністи, які отримали торгово-гільдійські свідоцтва; дворяни в своїх маєтках, а також у містах за умови вступу до однієї із купецьких гільдій; євреї на загальних умовах, але тільки в місцях постійного проживання; акціонерні компанії за встановленими правилами. На той час існувало три гільдії, купці яких займалися торгівлею і промисловістю та володіли певним капіталом (перша гільдія – більше 2,4 тис. крб.; друга – 6 тис. крб.; третя – 15 тис. крб.). При цьому гільдійські об'єднання не втручалися в регламентацію організації і виробничої діяльності фабрик та заводів. Це було в компетенції місцевої адміністрації і контролювалося законом.

Значні переваги надавалися тим вітчизняним й іноземним підприємцям, які засновували промислові об'єкти у державних та повітових містечках. При цьому уряд велику увагу приділяв організації самого процесу виробництва. Так, заохочувалося застосування нових технологій, особливо небезпечних і економних. Під державним контролем перебувала і готова продукція. Звільнялися від гільдійських записів ті підприємства, які спеціалізувалися на виробленні різних машин та устаткувань для фабрик, а також збували продукцію безпосередньо на місцях. Це було фінансово вигідно для країни, оскільки підвищувало авторитет вітчизняних товарів і зменшувало імпорт. Навіть ті

буржуа, які відкривали важливі й корисні для Росії фабрики й заводи, звільнялися від державної служби. Це тривало до того часу, коли підприємство процвітало й визнавалося необхідним Міністерством фінансів.

На основі аналізу російського законодавства можна говорити про те, що влада не тільки підтримувала та заохочувала підприємців, але й стимулювала застосування ними новітніх методів на виробництвах [3]. Російським мануфактурістам і фабрикантам дозволялося випускати із-за кордону через Департамент і Міністерство фінансів за допомогою консулів зразки необхідних іноземних товарів, які заборонялося ввозити в країну. Це сприяло організації вітчизняного виробництва на основі сучасних технологій. Пріоритети зберігали власники машинобудівних заводів, які працювали на парових або гідравлічних двигунах. Вони мали можливість на безмитний ввіз необхідної кількості заліза і чавуну. Цьому сприяло і прийняття урядом опікунських тарифів 1868 та 1891 рр.

Скасування кріпосного права, розвиток ринкових відносин спричинили величезні зрушення в структурі населення України. Процес урбанізації призвів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася соціальна поляризація суспільства, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною і психологічною проблемою, за вирішення якої довелося взятися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити навіть мінімальний догляд знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, доброчинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом зменшення суспільної напруги.

Із середини XIX ст. у середовищі підприємців почали складатися певні психологічні стереотипи й поведінка стосовно пожертвувань на суспільні потреби. Участь у доброчинній діяльності купців і промисловців набули форм престижної соціальної поведінки. На багатьох великих підприємствах уже з кінця XIX ст. відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Поряд із цим благодійна діяльність демонструвала чималі громадські можливості купців і промисловців, які яскраво розкривалися в роботі їх представників у органах міського й, деякою мірою, земського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої

чверті XIX ст., практика підприємницької благодійності отримала нові стимули для розвитку [4].

Найбільшого поширення на Чернігівщині мала цукрова промисловість, яка почала розвиватися ще у 20-х рр. XIX ст. у поміщицьких господарствах, цьому сприяли перш за все родючі ґрунти губернії. Реформа 1861 р. дала певний поштовх розвитку великим капіталістичним підприємствам. Високі прибутки, які весь час нестримно зростали завдяки різним формам кредитування, преміям, призвели до того, що цукроварінням почали займатися досить впливові люди.

На середину 60-х рр. XIX ст. українські заводи виробляли більш ніж 75% цукрового піску усієї Російської імперії та 80% рафінаду. Середньостатистичний прибуток такого підприємства у Росії складав 9,5 тис. крб., а в Україні – 25,2. Завдяки вітчизняним промисловцям-цукрозаводчикам (Яхненкам, Симиренкам, Терещенкам, Харитоненкам та ін.) Чернігівська губернія була на другому місці після Київської по виробництву цукру, де в середньому кожний такий завод отримував 53,5 тис. крб. прибутку [5].

Важливу роль у цій сфері відіграв меценат Платон Симиренко. Саме знання механіки та інженерний таланти дозволили йому сконструювати кілька машин, чим привернув до себе увагу вчених не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. Зокрема, у 1876 р. він зареєстрував патент на випаровуючий апарат, що вдвічі скоротив витрати палива на переробку цукрового буряка. Також, працюючи в хімічній лабораторії, винайшов нові способи виварювання цукру, які позитивно вплинули на розвиток цієї галузі. Свою теорію він перевіряв на практиці, адже власноруч керував величезним господарством, яке спеціалізувалося на вирощуванні й переробці цукрових буряків [6].

У пореформений період торгово-промислової діяльності стала справою цілих родин, до яких належали Симиренки. Саме вони разом із представниками сім'ї Яхненків створили організацію "Торговий дім братів Яхненків і Симиренків", заснували один із перших заводів по переробці цукрових буряків на території України. Якщо на початку будівництва підприємства Яхненки–Симиренки керувалися власне економічними інтересами, то потім вони почали дбати про розвиток вітчизняної промисловості. Перш за все, на прикладі цього об'єкта можна говорити про суттєві технічні зміни та удосконалення виробничого процесу. По-друге, завод забезпечував промисловість усього краю необхідними машинами і таким чином сприяв зменшенню залежності місцевих промисловців від іноземної техніки.

Варто зауважити, що завдяки діяльності фірми цієї сім'ї почала модернізуватися одна з провідних галузей промисловості – цукроваріння. Такі заводи в Україні загалом і в Чернігівській губернії зокрема

стали годувальниками сотень тисяч працівників, які вчора були збіднілими, безземельними селянами, а тут знаходили собі досить непоганий заробіток. Характерно, що умови роботи працівників на заводах фірми, порівняно з іншими підприємствами, значно відрізнялися. Наприклад, заробітна платня була вищою, а кожний працівник – соціально захищений. Усі службовці користувалися безкоштовною лікарською допомогою, мали вільне право віддавати своїх дітей на навчання до шкіл і технічних училищ, які знаходилися при заводах. Також мали можливість користуватися послугами бібліотек, харчуватися у їдальнях і купляти товари за пільговими цінами у місцевих магазинах.

Постійні працівники, які досить тривалий час трудилися на заводі, отримували від фірми пенсію, а також матеріальні відшкодування за виробничі травми та лікарняні. Сімейні пари, як спеціалісти, так і працівники, отримували безкоштовне житло (котеджі з присадибними ділянками) на території підприємства. Між адміністрацією фірми, спеціалістами і працівниками складалися довірливі відносини і взаємоповага, бо керівники були самі вихідці з кріпосних, тому ставилися до підлеглих із повагою. На виробництві не тільки спілкувалися українською мовою, але й велося діловодство.

За даними статистики, дане підприємство розширювало свою діяльність за рахунок кредитів. Так, із жовтня 1855 р. до жовтня 1861 р. фірма мала 1 663,7 тис. крб. прибутку, з яких 418, 1 тис. крб. виділено на розвиток підприємства. Приріст активів із 3, 3 млн. крб. у 1855 р. до 6,8 млн. крб. у 1860 і 5,8 млн. крб. у 1861 відбувся за рахунок збільшення кредитів відповідно з 2,3 млн до 4,8 млн крб. і 4,4 млн крб. Тобто підприємство було досить вдалим проектом (до фінансової кризи) і в його розвиток вкладали інвестиції заможні особи [7].

Діяльність фірми Яхненків–Симиренків дає можливість прослідкувати динаміку розвитку даної галузі в Чернігівській губернії. Розпочавши свою справу з дрібної торгівлі, без будь-якої фінансової і моральної підтримки з боку урядових кіл, завдяки лише власній енергії і підприємницькому талантові, вийшовши із найбільш пригнічених станів суспільства, вони досягли найвищих вершин у підприємництві. Тобто промислова діяльність благородних сімей мала вагомий імпульс для вдосконалення цукрової промисловості.

До підприємців, які аналогічно Яхненкам і Симиренкам започаткували свою підприємницьку діяльність ще в часи кріпацтва, а в пореформену добу зуміли стати визначними цукровими магнатами України і Чернігівської губернії, належали родини Терещенків і Харитоненків.

Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємливими людьми в результаті реформи 1861 р. Це можна прослідкувати

на прикладі діяльності Терещенків. Вони стали активно скуповувати землі, будувати цукроварні та інші промислові заклади. До їхніх володінь входили: велика кількість цінних паперів, ціла низка маєтків і лісів, тримали крупчасті магазини у Новгороді-Сіверському. Терещенки орендували маєтки та ліси, торгували селітрою, лісом, цукром і спиртом, як власними, так і закупними. Вже на кінець 80-х рр. вони мали 30 тис. десятин землі у Чернігівській губернії. Так як і більшість завзятих промисловців, Микола Артемійович та його син Семен поступово долучаються до цукрового виробництва. Вони купляють у Глухівському повіті Чернігівської губернії одне з найстаріших підприємств (засноване у 1835 р.) – Михайлівський цукровий завод. Після його реконструкції власники отримували до 12 тис. пудів цукру на сезон. Поступово їх підприємництво розширюється. До Михайлівського заводу долучається Воронізький, Велико-Березківський на Чернігівщині [8].

У 1870 р. брати Федір, Микола та Семен Терещенки засновують товариство цукрових і рафінадних заводів, до якого входили Михайлівський рафінадний і Воронізький цукровий. Вони ж стали першими його директорами, а згодом його очолив син Миколи Терещенка – Олександр. Співдиректорами були Богдан Іванович Ханенко та син третього брата Семена – Костянтин Семенович Терещенко [9]. Товариство створювалося з метою розширення діяльності торгового дому Терещенків та їх підприємств. На цей час відомими підприємцями було створено широку мережу контор для продажу рафінаду в Москві, Орлі, Самарі, Казані, Катеринбурзі, Києві і, звісно, у Глухові, де, власне, і відбувалося виробництво.

Маючи величезні кошти, Терещенки через виборні посади, благодійницькі й наукові товариства, представницькі організації намагалися, удосконалюючи своє виробництво, не тільки сприяти економічному прогресу, а й впливати на суспільне життя. Продумуючи "цукрові операції", вони свою енергію також спрямовували на громадські справи. Микола Артемович більше 20 років стояв на чолі Глухівського міського самоуправління як старший бургомістр, а потім міський голова, обирався гласним губернського земського зібрання, членом земської управи, почесним мировим суддею кількох округів Чернігівської губернії, що, без сумніву, свідчило про зростаючий авторитет і повагу до нього земляків.

Одночасно Терещенки активно долучалися до справ благодійництва. Крім численних закладів, які давали середню освіту, вони створили ремісниче училище у місті Глухові, де готували працівників для промисловості.

Подібною справою займалася і родина Харитоненків. У 60–80-х рр. вони мали шість цукрових і один рафінадний заводи, причому це були винятково великі підприємства (в середньому кожне виробляло до 900 тис. пудів цукру). Здебільшого їхні заводи розташовувалися у Сумській губернії, але певна частина також знаходилася у Чернігівській. Крім цукрового виробництва, вони володіли цегельними підприємствами, ремонтними майстернями при кожному виробництві, паровими млинами. Саме ці додаткові промислові центри йшли на потреби працівників та просто збіднілих жителів губерній і виступали як добродійна допомога нужденним [10].

На нашу думку, варто відмітити той факт, що, крім цукроваріння, менш помітно, але все ж таки розвивалися й інші галузі харчової промисловості, які також набули загальноімперського значення, зокрема, горілчане, борошномельне та тютюнове виробництво. Відбувалися модернізаційні процеси, які змінювали характер самого виробництва.

Так, наприклад, борошномельна промисловість щодалі більше набувала рис великого капіталістичного виробництва. Цьому сприяв зерновий характер економіки Чернігівської губернії. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на таких підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцьових верстатів. У 80-ті рр. переробка зерна, особливо пшениці, все більш зосереджувалася на великих підприємствах. Поруч із ними продовжували функціонувати звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів. Так, наприклад, у с.Сокиринці на Чернігівщині Григорій Павлович Галаган мав у своєму розпорядженні млин, яким користувалися жителі всього району [11].

Також важливою складовою добродійності Григорія Галагана є суспільна діяльність. Зокрема, Галаган був предводителем дворянства у Борзенському повіті Чернігівської губернії, головою Прилуцького з'їзду мирових суддів, членом Державної ради по департаменту законів, а також таємним радником. Його нагородили цілою колекцією орденів, у тому числі й орденом Білого Орла за сприяння суспільним справам у Чернігівській губернії.

Григорій Галаган за своє життя зробив чимало добрих справ. Він заснував у с.Сокиринці, де знаходився його маєток, ощадне товариство, перерахувавши йому для стартового капіталу три тисячі карбованців і віддавши для нього гарний кам'яний будинок. Незабаром за кошти Галагана з'явилося ремісниче училище та інтернат. Тобто, крім промисловості, яка була головним заняттям Галагана, ми можемо знаходити в його біографії і проекти суспільних добродійних справ [12].

Щодо безпосередньо горілчаного виробництва то в умовах концентрації і модернізації виробництва кількість гуралень поступово

зменшувалась, а вироблена ними продукція збільшувалася. Так, у 1860-х рр. у Чернігівській губернії їх нараховувалося близько 308, які знаходилися при заводі й були додатковим джерелом доходу.

Важливим напрямком промислового виробництва, який розвивався у цей час, була суконна галузь. Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам – власникам суконних фабрик у 60-х рр. XIX ст. вдалося більш-менш успішно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми і передові машини, а також частково найману працю, вони були здатні успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур, не тільки зберігаючи попередній розмір виробництва, але й збільшуючи його. Наприклад, серед таких підприємств виділялись на той час у Чернігівській губернії суконні фабрики Головіної (с.Машево Новгород-Сіверського повіту) і Миклашевського (містечко Понурівка Стародубського повіту). Тільки завдяки реорганізації цих мануфактурних підприємств у фабрики, які нічим не відрізнялися від кращих тогочасних купецьких виробництв, їх власникам удалося при скороченні кількості робітників не тільки не зменшити щорічне виробництво сукна, а й у багатьох випадках його збільшити. На 1861 р., за статистичними даними Міністерства фінансів, у руках поміщиків шістьох українських губерній перебувало лише 28 суконних підприємств, зокрема, у Чернігівській знаходилося чотири.

Напевно, найвідомішим суконним магнатом і водночас добродійним діячем Чернігівщини і всієї України можна вважати Євгена Харлампійовича Чикаленка, якого заслужено називають головним "ткачем нації". Саме він був засновником Миклашевського заводу та Головіної суконної фабрики, що розташовані в Чернігівській губернії. Також він прийняв важливе рішення про імпортування ткацьких верстатів із-за кордону на Україну, чим, власне, і покращив нелегке становище вітчизняної суконної галузі [13].

Розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, проникнення капіталізму в підприсминицьку сферу в останній третині XIX ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань. Це зумовлювало необхідність створення технічних шкіл і училищ, середніх спеціальних комерційних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фінансистів. Водночас між потребою у фахівцях та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі

земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед, пов'язаних із виробництвом. Цією справою почали займатися власники заводів і фабрик, адже в їхніх інтересах було підняття кваліфікаційного рівня своїх робітників, що, в свою чергу, сприяло ефективному виробництву. Це дозволяє нам констатувати, що благодійництво не завжди було безкорисливим, воно переслідувало конкретну мету – підвищення прибутковості підприємства. Прагматизм капіталістів у останні два десятиліття XIX ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати народні училища, вечірні класи для працівників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

Взагалі, добродійною діяльністю займалися окремі, найбільш освічені, далекоглядні, ліберально орієнтовані підприємці, кількість яких з кожним десятиліттям зростала. Розміри добродійності залежали від матеріальних можливостей, особистих рис підприємця (складу характеру, рівня освіченості, суспільного становища, родинних зв'язків, ставлення до релігії та ін.), поточного стану його справ, загальної економічної і фінансової кон'юнктури, ступеня організованості буржуазії у межах галузі й країни.

Отже, добродійна діяльність підприємців Чернігівської губернії пореформеної доби була важливою складовою суспільного життя. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних владних структур, промисловці успішно займалися фабрично-заводською діяльністю, сприяючи тим самим її модернізації. Результати їхньої роботи були відчутними: поява нових галузей, збільшення кількості робочих місць, покращення умов праці, реорганізація економіки в цілому.

Література

1. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі XIX ст. / О. М. Донік. – К., 2008. – 270 с. ; Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159–176 ; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 208 с. ; Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918) : дис. канд. іст. наук / Поляруш С. І. – К., 1996. – 208 с.

2. Шендзиковский И. А. Полный сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся фабричной и заводской промышленности, извлеченных из 15 томов свода законов и свода военных постановлений / И. А. Шендзиковский. – СПб., 1875. – С. 275–276.

3. Шельмагин И. И. Фабрично-трудовое законодательство в России (2-я половина XIX века) / И. И. Шельмагин. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947.

4. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 160–165.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 5036, оп. 2, спр. 136.
6. ДАЧО, ф. 593, оп. 1, спр. 1162.
7. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна геополітика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 159.
8. Ковалинський В. Терещенки – українські мільйонери. Потребу допомагати людям вони мали в крові / В. Ковалинський // Політика і культура. – 1999. – № 27. – С. 32–39.
9. Там само. – С. 32–39.
10. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. Т. 2. – 1962. – С. 150–154.
11. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 440–454.
12. Щоденник Г.Галагана // Київська старовина. – 1898. – Вересень. – С. 191–193.
13. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. – Львів, 1931. – 496 с.

УДК 930.24:342.53.070"19"(477)

В.С.Сторчаус

Проблема українського парламентаризму доби Української Центральної Ради на сторінках періодичної преси (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

У статті досліджується питання висвітлення проблеми українського парламентаризму доби Української Центральної Ради в тогочасній періодичній пресі.

Ключові слова: парламентаризм, Українська Центральна Рада, фракції політичних партій, періодична преса.

В статье исследуется вопрос освещения проблемы украинского парламентаризма периода Украинской Центральной Рады в прессе того времени.

Ключевые слова: парламентаризм, Украинская Центральная Рада, фракции политических партий, периодическая пресса.

In the article the question of the Ukrainian Central Rada parliamentarism coverage in the periodical press of those days is investigated.

Key words: parliamentary system, Ukrainian Central Rada, factions of political parties, periodical press.

Історіографічний аналіз стану вивчення становлення парламентаризму доби УЦР свідчить, що важливим джерелом даної проблеми є періодика того часу.

Пріоритетним завданням будь-якого пошуковця є розширення джерельної бази, більш повне включення до неї невідомих досі джерельних комплексів, в тому числі й матеріалів періодичної преси, значна частина яких ще не введена до наукового обігу або їх інтерпретація мала спотворений характер у контексті ідеологічних стереотипів минулого про український державотворчий процес 1917–1918 рр.

Необхідно відмітити, що лише з відновленням державної незалежності України тема Української революції і державного будівництва посила пріоритетне місце у вітчизняній історіографії. У монографічних працях та наукових статтях М.Ф.Дмитрієнко, Я.С.Калакури [8], В.П.Капелюшного [9], І.Ф.Кураса [12], О.М.Любовець [14], О.О.Рафальського [27] та інших, присвячених різним аспектам Української революції і державотворчим процесам 1917–1920 рр., використано великий пласт історичних джерел, у т.ч. пресу, що дозволило сформулювати наукову концепцію утворення Української Народної Республіки, розкрити особливості державного будівництва за доби Української Центральної Ради.

Історіографія проблеми разом із загальноісторичними розвідками представлена низкою праць, присвячених історії преси. Їх автори – О.В.Богуславський [1], П.І.Губа [7], І.М.Лебедева [13] – ставили перед собою завдання саме джерелознавчого вивчення преси доби визвольних змагань, розкриття її інформативних можливостей, в них також подається певна характеристика багатьох пресових видань, показано їх суспільну роль.

Наявний масив періодичних видань доби Центральної Ради, на сторінках яких тією чи іншою мірою висвітлюються питання еволюції парламентаризму, можна кваліфікувати за рядом критеріїв:

- за походженням: урядові ("Вісти з Української Центральної Ради", "Вістник Української Народної Республіки"), партійні ("Боротьба", "Робітнича газета", "Воля народа"), громадських організацій ("Наш голос");

- за політичною орієнтацією: національно-демократичні, соціалістичні, соціал-демократичні ("Самостійник" (УПСС), "Робітнича газета" (УСДРП), "Боротьба" (УПСР), "Воля народа" (есери) тощо);

- за територіальною ознакою: центральні ("Вісти з української Центральної Ради", "Нова Рада", "Вісти Головної комісії по справах виборів до установчих зборів"), губернські ("Вістник Волинського губерніяльного Комісара Генерального Секретаріату УНР", "Вісник Полтавського губерньського громадського комітету", "Полтавський день"), повітові ("Вестник Елисаветградского земства") тощо.

Основну увагу в роботі приділено українській національно-демократичній пресі, яка найбільш повно й об'єктивно відображала тогочасні процеси в Україні, що відбувалися під впливом революційних подій і відновлення державності.

Національно-демократичну пресу репрезентували видання українських урядів, ряду політичних партій, громадських та просвітницьких організацій ("Просвіта", кооперативні, селянські спілки, окремі громади).

Зіставлення свідчень різних газет дозволяє простежити суперечності суспільних відносин, боротьбу поглядів і позицій тодішніх політичних сил на всіх етапах становлення парламентаризму доби Української Центральної Ради. Кожний дослідник покликаний зважати на суб'єктивний характер газетної інформації (тому використання фактичного матеріалу преси потребує особливої обережності, додаткової перевірки, врахування мотивів написання статей), а це означає, що вона може слугувати встановленню історичної істини тоді, коли відомості беруться в сукупності, в зіставленні з іншими джерелами, передусім документальними.

Тогочасна періодика містить цінний матеріал про утворення Української Центральної Ради, її перші політичні акції, в т.ч. військові, робітничі, селянські та інші з'їзди [10], формування владних структур. Так, на сторінках "Робітничої газети" опубліковано зміст резолюції конференції української соціал-демократичної партії, яка проходила 3–5 квітня 1917 р. В ній проголошувалося, що Центральна Рада "є одиноким міжпартійним українським об'єднаним комітетом, до якого вступають політичні, професіональні і економічні організації, а ні в якому разі не готові вже буржуазно-політичні блоки"¹ [31].

Успіхи українського національного руху перших тижнів революції надихали керівників Центральної Ради на творчу роботу. Однак відразу ж виявилася потреба у політично-організаційному й правовому підкріпленні самої Ради, тобто необхідно було перетворити її на повноважний орган національного і територіального представництва всієї України. Таким чином, головним завданням Конгресу, як зазначав М.Грушевський на сторінках "Нової Ради", було завершення організації УЦР [22].

¹ Тут і далі цитати подаються без редагування, мовою оригіналу та із збереженням авторської стилістики, орфографії і пунктуації.

Центральна Рада доклала зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїздили в провінцію. 19 березня, у день української маніфестації, газета "Вісти з Української Центральної Ради" вийшла з першою інформацією про з'їзд. У 20-х числах березня українські газети та російськомовна "Киевская мысль" надрукували підписане М.Грушевським і С.Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, у якому детально пояснювалося, хто кого має посилати до Києва на форум. Норми представництва відрізнялися демократичністю, делегатів пропонувалося прислати всім українським організаціям: політичним, культурним, професійним, територіальним за однієї умови, що вони визнають вимогу національно-територіальної автономії України. Це могли бути організації і робітничі, і селянські, і військові, і релігійні, і студентські та учнівські, а також службовців. Крім того, делегатів могли послати села, міста і повіти. Тобто, як зазначав на сторінках "Нової Ради" М.Грушевський, "крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального" [22]. Формула визначення кількості делегатів, опублікована "Робітничою газетою", була наступною: "організації, які мають не більше 50-ти організованих і оподаткованих членів, посилають одного делегата з правом голосу; ті, що мають понад п'ятдесят організованих членів, посилають ще по одному делегатові; ті, що мають понад сто, – по три делегати; понад двісті – по чотири; понад триста – п'ять, але не більше п'яти. Організаційні комітети, організації об'єднуючі, союзи союзів посилають по одному делегату, окрім делегацій від тих організацій, які входять у їх склад. Право участі в з'їзді мають всі організовані українці; вони можуть брати голос дорадчий за дозволом президії з'їзду, коли час дозволить" [30].

На сьогодні існують певні заперечення щодо того, чи можна вважати делегатів Конгресу представниками народу, якщо вони не були демократично обрані. Необхідно зазначити, що від самого початку в основних документах Центральної Ради постійно декларувалося, що вона є тимчасовим органом, який формувався не шляхом загальних демократичних виборів, а на основі делегування до її складу представників різних політичних і громадських організацій і мав припинити свою діяльність після проведення Всеукраїнських Установчих Зборів.

З цього ж приводу В.Винниченко у своїй статті "Українська Центральна Рада і ми", яка була опублікована в "Робітничій газеті" (УСДРП), зазначає, що Національний конгрес "був ніби з'їздом виборщиків, на якому вибрано Українську Думу, Парламент" хоча і не для всієї української громадськості, а саме "для тої людности, яка

посилала своїх виборщиків на Конгрес, для виборщиків, які вибірали Раду, вона є вищим законодавчим і виконавчим органом в тих справах, які їй доручено Конгресом. Я повторяю: для тої людности, яка посилала" [29].

Проте на волосних, повітових і губернських зборах, зібраннях просвітніх і політичних організацій, на місцевих військових з'їздах розглядаються резолюції Українського Національного Конгресу і приймаються відповідні ухвали про визнання Центральної Ради вищим загальноукраїнським органом: зокрема, Кременчуцька Українська рада і Українське військове товариство ухвалили рішення "вітать Центральну Раду ... признать її єдиним представником всього українського народу" [16], Подільський губернський з'їзд "приєднується до Національного Українського З'їзду, вважає Центральну Раду єдиною Всеукраїнською організацією" [15], Полтавський губернський український з'їзд визнав Центральну Раду "єдиним компетентним органом призначеним рішати всі справи, що належать цілій Україні" [5] тощо. Оригінальним чином схвалили резолюції Конгресу жителі с.Харковець Пирятинського повіту на Полтавщині, де після закінчення народного віча вони демонтували пам'ятник Олександрю II [24].

Та Тимчасовий уряд вперто не визнавав Центральної Ради, "так как эта Рада не избрана всенародным голосованием, то правительство едва ли может признавать ее выразительницей точной воли всего украинского народа" [11].

У відповідь на подібну заяву українська громадськість на сторінках газет наводила наступні аргументи: "Вільно нам спитати панів міністрів: серед тих організацій, які піддержують Вас, які дали вам мандати, чи є хоч одна, обрана вселюдним голосуванням? Через що ви собі присвоюєте право говорити від імени революційного російського народу, а одбіраєте це право від найвищої української інституції – Української Центральної Ради?"

По праву, надану революцією, ствердженому тисячами заяв, постанов і резолюцій українських громадян, являється Центральна Українська Рада представницею української нації. Коли панове міністри вважають можливим відкидати це право, то вони чинять злочин проти революції і стають на контрреволюційний шлях" [32].

У періодичних виданнях добре висвітлювалися питання формування владних структур, публікувались офіційні документи (наприклад "Постанови Комісії по реорганізації Комітету Центральної Ради, ухвалені на зборах Ради 29 червня 1917 року" [6]), аналізувались заходи влади тощо. Так, багато уваги преса приділяла аспектам прийняття закону про депутатську недоторканість. Зазначалося, що "фракцією сіоністів" було внесено відповідний законопроект, за яким

депутати УЦР не підлягали відповідальності за голосування, за висловлені думки і "взагалі за діяльність, зв'язану з виконанням обов'язків членів Центральної ради як в самому парламенті, так і поза ним" [36]. Щодо притягнення до слідства і карного суду члена Ради закон передбачав звичайний судовий порядок і дозволив УЦР. Законопроект було доповнено статтею й про недоторканність членів Українських Установчих зборів і в такому вигляді затверджено [36].

"Закон, що ухвалила Мала Рада, про незайманість членів Центральної та Установчої Ради, заповняє ту прогалину, яка діяла в нашому парламентському житті. Вона, ота незайманість, певне сама собою розумалася, як необхідна умова парламентської нормальної роботи, і справді практично її ніхто не ламав, поки демократія йшла одним розгорнутим фронтом. Але життя той фронт зламало, а разом зламало й основну умову парламентської роботи..." [26], – так тоді пояснювала необхідність прийняття даного закону тогочасна преса.

Одним з основних елементів структури будь-якого парламенту є парламентські фракції. Недовга діяльність Центральної Ради слугує у цьому плані повчальним досвідом, адже вона розвивалася якраз на такій основі, і саме фракціям належала значна, іноді вирішальна роль у розв'язанні тих проблем, що поставали перед тодішнім українським парламентом. У зв'язку з цим пресою багато уваги приділялося їхній діяльності в УЦР. Відзначалося, що найбільш представницькими в Раді були фракції партій українських есерів ("до фракції приступило більш 25-и членів, так що вона творить майже четверту частину цілої Ради..." [3], "число членів [збільшується] до 78, причому з числа добавочних місць має бути дане одне київському "совету рабочих и солдатских депутатов", а всі інші – фракції у.с.-р." [17]) та есдеків ("Члени Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії, які входять в склад Української Центральної Ради, повинні творити окрему і самостійну політичну фракцію і, беручи активну участь в діяльності Ради, піддержувати У.Ц.Раду, яко орган всієї революційної демократії України" [28]), участь при цьому в роботі Центральної Ради брали фракції й інших політичних партій: "Фракція народних соціалістів заявила бажання також мати місце в Малій раді" [17]. Протягом всього існування УЦР вони задавали тон її діяльності, контролювали всі її структури, починаючи від президії, Малої ради ("Народна воля" 24 січня 1918 р. повідомляла: "В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради" [18]), Генерального Секретаріату і закінчуючи окремими комісіями. "... весь

період, коли українська революційна демократія була у влади, в роботі нашої фракції [УСДРП] в Центральній Раді, в напрямі діяльності наших представників в Уряді пройшов під знаком... підчинення... тому напряму, який утворювала селянська більшість" [37].

Провідні українські партії вбачали в становленні парламентаризму одну з умов утвердження демократичної України. У пресі можна простежити аспекти політичної боротьби у стінах парламенту: зокрема, щодо того, як українські есери, використавши свою кількісну перевагу у Раді, перебрали у січні 1918 р. керівництво урядом УНР у свої руки, вони ж добилися реорганізації Малої ради, де отримали значну більшість. "... В Центральній Раді члени нашої партії утворили фракцію, яка від самого початку домагатися реорганізації Центр. Ради в тому напрямі, щоб вона справді стала тимчасовим українським сеймом... Через це фракція домагалась, щоб Центр. Раду доповнити представниками українського селянства, війська і робітництва в більшій кількості... Всі домагання фракції здійснилися... Завдяки селянським депутатам наша фракція з 35, зросла до 100, і заняла перше місце в Раді..." [4].

Відбувалася інтеграція політичних партій у владу, формувалася їх відповідальність за долю держави і власні вчинки. Так, фракція УСДРП зауважувала, що "з одкликанням наших представників з уряду відповідно змінюється і полегшується становище нашої парламентської фракції.

Не маючи при нових умовах завдання піддержки при всіх випадках уряду... наша фракція мусить зайняти ті позиції, які даються для неї досвідом західно європейської соціально-демократії.

В своїй діяльності наша фракція має виходити з класового погляду, змагаючись утворити розділ в Центральній Раді, по лінії не національній як досі, а соціальній.

Робота стратить свій самодовліючий характер, самостійний і незалежний від інших галузів нашої роботи.

Фракція буде служити нашій загальній цілі сьогоднішнього дня – освідомленню і організації полетаріату" [37].

Аналіз матеріалів преси дозволив зробити висновок, що провідні українські партії боротьбу за самостійність пов'язували зі встановленням в Україні демократичного ладу. Преса постійно відображала внутріпартійну боротьбу навколо альтернативи: радянська влада чи демократія, диктатура пролетаріату чи народопредставництво. Джерельна цінність періодичної преси, включаючи й місцеву, полягає у тому, що вона дозволяє простежити процес формування і функціонування органів державного управління в центрі і на місцях, зміни в їх статусі і практичній діяльності. Публікації таких газет, як "Нова Рада"

від 8.04.1917 р. ("Територія і людність України"), "Селянська думка" від 12.08.1917 р. ("Відкриймо очі"), "Народна воля" від 1.10.1917 р. ("На порозі відродження України"), "Селянська спілка" від 25.11.1917 р. ("Внутрішня політика України") та інших зафіксували різноманітність поглядів на характер державного устрою, організації державної влади і органів управління.

Джерельні свідчення преси підтверджують, що агресія радянської Росії та нові обставини міжнародного життя прискорили проголошення IV Універсалом Центральної Ради державної самостійності України. Національно-демократична преса обґрунтовувала самостійність України. Свідченням цього були статті "Хай живе вільна самостійна Україна" [19], "Чому Україна вимушена була об'явити себе незалежною державою?", "На повороті" [38] та багато інших, які побачили світ на початку 1918 р.

Історичний досвід свідчить, що одним із засобів закладання основ форми державності та парламентаризму, вироблених людством, є Установчі збори.

У період Української національно-демократичної революції в умовах новонародженої демократії та багатопартійності була зроблена спроба закласти підвалини української держави, подолати політичну та економічну кризу мирним шляхом через скликання власних Українських Установчих зборів. Керівництво Центральної Ради добре усвідомлювало, що демократична держава не може існувати без чітко визначеного виборчого права, органів законодавчої, виконавчої, судової влади, обраних шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування. Вищою законодавчою інституцією повинні були стати Українські Установчі збори, які у перших документах УЦР іменувались і як територіальний з'їзд, і як Сейм. На Установчі збори покладалося вироблення форми правління та конституції.

На сторінках періодичних видань широко висвітлювались підготовка та проведення виборів до всеросійських і українських Установчих зборів, обґрунтовувалась їх роль і завдання, позиція політичних партій і об'єднань громадян у цьому питанні: "Мусимо піднести в масах авторитет сих Установчих зборів, мусимо планомірну боротьбу розпочати за їх силу і значінне" [34], оскільки "на тих зборах представники українського народу та інших народів, що живуть на території України, повинні збудувать власну хату таку, щоб під дахом її вільно та добре жилось усім людям України" [23]. "В час великого крутолому показати шлях, по якому піде нація – можуть тільки Українські Установчі збори, скликані Центральною Українською Радою на основі вселюдного виборчого права... ніхто вищої влади немає, нікому народ

народ не передає так повно своєї волі, як Установчим Зборам. Установчі Збори – абсолютна власть, ніким і нічим необмежена..." [2].

Газета "Народна воля" опублікувала завдання Установчих зборів й вимоги депутатів. Згідно з програмовою статтею Українські Установчі збори повинні були закріпити республіканський лад в Україні й передусім виробити ті умови, на яких Україна вступить до федерації з іншими націями колишньої Російської імперії [39].

На Українських Установчих зборах депутати повинні домагатися широкої демократизації політичного ладу в Україні, закріплення республікансько-демократичної форми правління, без президента; передання законодавчої влади українському однопалатному сеймові, а виконавчої – в руки обраної Сеймом Ради Міністрів, відповідальних в особі сейму перед усім народом: встановлення п'ятичленною виборчої системи до всіх законодавчих органів; визнання прав людини й громадянина (рівності всіх – без різниці статі, віри, національності, скасування всіх станових і кастових привілеїв, цілковитої свободи слова, зборів, друку і страйків, недоторкання особи і т.ін.); забезпечення прав національних меншин, широкого місцевого самоврядування над адміністрацією та службовцями, демократизації суду, зокрема скасування смертної кари, каторги й довічної тюрми, заміни постійної армії міліцією, якнайширшої участі народних мас у вирішенні справ війни та миру, відокремлення церкви від держави; обов'язкової освіти, безплатного навчання й незалежності школи від державного та церковного контролю.

Крім вищезазначених вимог, депутати повинні домагатися також соціалізації землі на вироблених ними умовах; націоналізації всіх важливих галузей промисловості; запровадження поступового податку від доходів спадщини, скасування опосередкованих податків і протекційного мита, а також виконання робітничого законодавства.

В тому разі, коли до скликання Установчих зборів не закінчиться війна, депутати повинні домагатися як на Всеросійських, так і на Українських Установчих зборах і на Конгресі народів негайного закінчення війни і встановлення миру без анексій і контрибуцій; оголошення всіх таємних союзних договорів і визнання їх недійсними, ліквідацію і встановлення таємної дипломатії та участі в міжнародних переговорах представників недержавних націй [39].

Керувати процесом виборів було уповноважено Всеукраїнську в справах виборів до Українських Установчих Зборів Комісію, згодом – Головну комісію по справах виборів до Установчих зборів УНР, головою якої затверджено М.Н.Мороза.

Заходами Комісії уже наприкінці 1917 р. було розпочато активну кампанію, присвячену агітації широких мас населення взяти активну

участь у виборах. Однією з активних форм такої агітації стало видавництво інформаційного органу під назвою "Вісти Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР". Регіони також були представлені часописами, покликаними для цієї справи. Так, з'явилися "Вісти Подільської Окружної Комісії в справах виборів до Установчих Зборів УНР", в Одесі виходив "Український Виборець", у Севастополі – "Бюллетень Української Рады" тощо.

Маючи за мету обнародування законів і постанов Центральної Ради та Генерального секретаріату, висвітлювати діяльність Головної комісії по справах виборів [20] та хід виборчої роботи [33], часописи не відмовлялися також і від живого спілкування з аудиторією, друкуючи пояснення та відповіді на запитання з місць, роздуми, виступи відомих політичних та громадських діячів: "... питання про Українську Установчу Раду. "Кіевская Мысль" цю справу назвала навіть "іспитом на демократичну зрілість" для українських партій. Легко зрозуміти, що справа це дійсно ваги надзвичайної" (С.Єфремов) [21], "Ради стояли у нас на чолі нашого національно-політичного життя в минувшині, Рада (Центральна) стоїть на чолі нашого життя тепер, Рада (Установча) встановить форми нашого державного життя. На будучий час, Рада (парламент) повинна стояти на чолі нашого життя в будуччині" (В.Різниченко) [25].

На жаль, через війну з більшовиками скликати Українські Установчі Збори не вдалося. "... через зайняття Києва большевиками вони розпочатись не могли. Фактично не могли би вони зібратись і в тім разі, коли би Київ й не було занято большевистськими бандами. Через анархію, що запанувала на Україні в звязку з большевистським рухом, вибори в ряді наших губерній не могли відбутись; там де відбулись вони, не було на той час строк закінчено підрахунок голосів, вияснено їх остаточний результат..." [35], та й взагалі – вибори проходили в "атмосфері насильства, усякого большевизму та анархії" [21].

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що важливим джерелом вивчення проблеми українського парламентаризму доби Української Центральної Ради та й взагалі особливостей суспільно-політичного розвитку України періоду національно-визвольних змагань є періодичні видання (весна 1917 – весна 1918 рр.).

В ній не лише публікувались офіційні документи, але й оперативно коментувались заходи уряду, а іноді й його наміри ще до того, як були втілені у конкретне рішення. Найважливішими для дослідження є центральні періодичні видання різних політичних партій та

громадських організацій "Нова рада", "Робітнича газета", "Боротьба", "Народна воля" та ін.

У пресі оприлюднювалися документи та матеріали українських політичних партій, які допомагають зрозуміти процес формування особового складу та аспектів діяльності першого українського протопарламенту, ознайомитись із внутрішньопартійними та міжпартійними дискусіями з цього приводу, виявити вплив на його політику з боку різних суспільно-політичних сил. Дуже цікава в цьому плані полеміка на сторінках партійної преси з приводу політики представників українських політичних сил щодо ролі та повноважень законодавчого органу та уряду, виборів до Українських Установчих зборів тощо.

Джерела дозволили дійти висновку про те, що Центральна Рада, розглядаючи себе як тимчасовий парламент, який мав замінити Українські Установчі збори, сформувала органи державного управління, проголосила УНР та її самостійність. Відзначимо, що найповніше ці процеси віддзеркалювала україномовна періодика національно-демократичного спрямування.

Преса – важливе живе джерело вивчення проблеми парламентаризму у зазначений період, що містить цінну інформацію та віддзеркалює дух того часу, політичні вподобання, протиборство ідей та поглядів на розвиток державотворчих процесів за доби Центральної Ради.

Література

1. Богуславський О. "Вісник Генерального Секретаріату УНР" і пресова політика Генерального секретаріату УНР / О. Богуславський // Вісник Львівського університету. Серія "Журналістика". – Львів, 2001.

Вип. 22. – 2001. – С. 194–199.

2. Боротьба. – 1917. – 1 (14) вересня.

3. Боротьба. – 1917. – 20 травня.

4. Боротьба. – 1917. – 20 червня.

5. Вісник полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 25–26 травня.

6. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15–16, вересень. – С. 6–7.

7. Губа П. І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 р. / П. І. Губа. – Черкаси, 2002.

8. Калакура Я. С. Українська історіографія : [курс лекцій] / Я. С. Калакура. – К., 2004.

9. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : [монографія] / В. П. Капелюшний. – К., 2003.

10. Киевская мысль. – 1917. – 15 апреля.
11. Киевская мысль. – 1917. – 6 июня.
12. Курас І. Ф. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенков // Наукові записки ІПІЕНД. – 1999. – Вип. 7.
13. Лебедева І. М. Джерела до вивчення процесу формування вертикалі виконавчої влади УНР доби Центральної Ради / І. М. Лебедева // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : [міжвідомчий наук. збірник]. – К., 2002.
 - Вип. 5. – 2002. – С. 285–296.
14. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. : [монографія] / О. М. Любовець. – К., 2005.
15. Народна воля. – 1917. – 24 травня.
16. Народна воля. – 1917. – 5 травня.
17. Народна воля. – 1918. – 23 січня.
18. Народна воля. – 1918. – 24 січня.
19. Наша громада. – 1918. – 20, 23 січня.
20. Нова Рада. – 1918. – 20 березня.
21. Нова Рада. – 1918. – 31 березня.
22. Нова Рада. – 1917. – 29 березня.
23. Нова Рада. – 1917. – 21 листопада.
24. Нова Рада. – 1917. – 22 квітня.
25. Нова Рада. – 1918. – 16 січня.
26. Нова рада. – 1918. – 19 квітня.
27. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К., 2001.
 28. Робітнича газета. – 1917. – 1, 5, 7 жовтня.
 29. Робітнича газета. – 1917. – 25 квітня.
 30. Робітнича газета. – 1917. – 30 березня.
 31. Робітнича газета. – 1917. – 7 квітня.
 32. Робітнича газета. – 1917. – 7 червня.
 33. Робітнича газета. – 1918. – 11 квітня.
 34. Робітнича газета. – 1918. – 13 квітня.
 35. Робітнича газета. – 1918. – 15 березня.
 36. Робітнича газета. – 1918. – 19 квітня.
 37. Робітнича газета. – 1918. – 8 березня.
 38. Українська газета. – 1918. – 20 січня.
 39. Народна воля. – 1917. – 29 вересня.

**Становище Римо-католицької церкви на території України
в 1917–1939 рр.**

У статті висвітлюються основні етапи боротьби радянської влади проти Римо-католицької церкви в період 1917–1939 рр. Характеризуються основні заходи, спрямовані на підпорядкування, а потім знищення католицької церкви в умовах радянської дійсності, проаналізовано боротьбу духовенства та вірян проти наступу влади у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Римо-католицька церква, релігія, духовенство, репресії, атеїзм.

В статье отображены основные этапы борьбы советской власти против Римо-католической церкви в период 1917–1939 гг. Характеризуется политическая линия государства, направлена на подчинение, а затем уничтожение католической церкви в условиях советской действительности, проанализировано борьбу духовенства и верующих против наступления власти в 20–30 гг. ХХ в.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, религия, духовенство, репрессии, атеизм.

In this article main stages of Soviet Power struggle against Roman – Catholic church in period from 1917 till 1939 are elucidated. State policy directed to submission and then to destruction of the Catholic church in the condition of Soviet reality is characterized, the struggle of the priesthood and believers against the attacks of the power in 20–30 y. of ХХ с. is analyzed.

Key words: Roman-catholic church, religion, priesthood, repressions, atheism.

Досить тривалий час історична наука майже не зверталась до проблем, пов'язаних з існуванням Римо-католицької церкви (РКЦ) на українських землях, насамперед приділялась увага іншим, значно поширенішим і глибше вкоріненим в Україні відгалуженням християнства – православ'ю та греко-католицизму. Такий розподіл дослідницьких пріоритетів зумовлюється не лише прагненням зосередитися на вивченні традиційних для титульного етносу церков, що за радянських часів розділили його трагічну долю, але й впливом деяких чинників, що знаходяться поза наукою. Найвагомішим з них є домінування у суспільній свідомості стереотипних уявлень про римо-католицизм як

суто чуже віросповідання, що в давнину силоміць насаджувалося українському народу. Ця односторонність та упередженість, що не раз набирала форм взаємної релігійної нетерпимості і ворожнечі, виникла внаслідок багатовікового змагання на геополітичному просторі України, де проходить межа цивілізацій, двох відгалужень християнства – греко-візантійського та латинського, що, власне, уособлювали Схід і Захід і виступали носіями східної і західної ментальностей і культур.

Історії існування РКЦ на території України присвячена значна кількість наукової літератури. Умовно історіографію зазначеної проблематики можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює 50–70-ті рр. XX ст., а другий розпочався з кінця 80-х рр. і триває дотепер. Слід відмітити, що праці науковців цих періодів можна поділити на три групи: дослідження радянських, українських та зарубіжних істориків.

Першу групу складають праці, написані вітчизняними науковцями радянської доби. Зазначимо, що до них слід ставитися критично, оскільки питання існування польського Костьолу розглядалося епізодично, а основний наголос робився на конфлікті, який точився між православною та католицькими церквами. Так, зокрема, історичні розвідки Ф.Зуєва присвячені комплексу заходів уряду СРСР щодо католицької церкви в період гітлерівської окупації [5].

Новий етап у вивченні зазначеної проблематики розпочався у незалежній Україні. Функціонування РКЦ в умовах радянської дійсності досліджували українські історики: Н.Рубльова, Т.Єременко, І.Лісевич, Г.Стронський. Названі автори акцентували свою увагу на питанні становлення та поширення римо-католицизму в Україні [6; 7], в першу чергу в Західному її регіоні, розглядали історію окремих етноконфесійних громад (німецької, польської), а також аналізували особливості взаємодії РКЦ та державних урядових структур.

Серед польської наукової літератури слід відмітити праці М.Токажевського, Р.Дзвонковського, Я.Купчака, які звернули свою увагу на участь католицького духовенства в політичному житті країни [4; 10; 11]. Найбільш ґрунтовне дослідження зробив німецький історик Х.Карп, який, порівнюючи заходи церкви щодо дотримання прав і свобод людини та спроби духовенства вберегтися від репресій у період окупації та в часи сталінського режиму, наголошує, що церква зуміла пропри всі утиски і заборони залишитися єдиним осередком опору, об'єднавши навколо себе свідомо налаштованих поляків [6].

Римо-католицька церква належить до релігійних інституцій, як здавна існували на території України. До революції 1917 р. Костьол, хоча й отримав від світської влади статус "інославною" і, як конкурент офіційного православ'я та натхненник польського національно-виз-

вольного руху, потерпав від різноманітних дискримінаційних заходів, проте діяв легально на території українських земель і мав добре організовану структуру, ієрархію та численну паству. Межі Луцько-Житомирської єпархії РКЦ охоплювали всю Правобережну Україну – Київську, Волинську та Подільську губернії. Резиденція єпископа знаходилася у м.Житомирі. З 1916 р. цю посаду обіймав кс. І.Дубовський. Згідно з даними канцелярії генерал-губернатора, число католиків у парафіях цієї території становило напередодні Першої світової війни понад 760 тис. осіб, священнослужителів – 309 [7, с. 232]. Однак ці цифри, на думку РКЦ, не зовсім відповідали дійсності, бо царська адміністрація навмисне применшувала кількість католиків. Костьольна статистика, оперуючи відомостями, які помітно відрізнялися від офіційних, стверджувала, що у 1913 р. у згаданих трьох губерніях Правобережної України нараховувалося бл. 817,6 тис. віруючих та 337 священнослужителів РКЦ. На південь України, Крим і Донбас поширювалася юрисдикція Тираспільської дієцезії, що обіймала також римокатолицькі парафії Поволжя і Кавказу. До південноукраїнських парафій Тираспільської дієцезії належало бл. 200 тис. віруючих, переважно мешканців німецьких колоній, за винятком міст, де католики здебільшого мали польське коріння. Загалом з-поміж 5 млн католиків Могильовської митрополії РКЦ, чия юрисдикція поширювалася на всю Російську імперію, бл. 1 млн їх мешкало в Україні; а з-поміж 2 194 тис., римо-католицьких священиків, понад 400 з яких виконувало духовну місію на українських землях [4, с. 148]. Отже, на українських теренах перебувала приблизно п'ята частина пастви й кліру РКЦ.

Лютневу революцію 1917 р. і падіння самодержавства римо-католицьке духовенство в Україні зустріло з надією на покращення свого офіційного становища. Перші кроки Тимчасового уряду, спрямовані на демократизацію життя в країні, поза сумнівом, могли сприяти розвитку католицизму на території колишньої царської Росії. 2 (14) вересня 1917 р. уряд О.Керенського проголосив рівноправність католицької і православної конфесій. Тож не дивно, що реакція цих двох церков, що впродовж віків конкурували між собою, на суспільні зміни виявилася діаметрально протилежною: якщо православне духовенство, особливо його верхівка, сприйняло крах Російської імперії як суспільну й особисту трагедію, втрату ідеологічної опори, то в костьолах, навпаки, правилися молебні вдячності російській демократії.

Буржуазно-демократичні перетворення сприяли зростанню лав РКЦ. Так, у 1918 р. у Луцько-Житомирській єпархії РКЦ було зареєстровано вже 365 ксьондзів. Число віруючих теж зросло – до 846,2 тис. осіб: у тому числі понад 373,7 тис. католиків мешкало у Во-

линській губернії; 319,7 тис. – на Поділлі; майже 152,8 тис. – на Київщині [9, с. 126]. Активізувався процес повернення культових споруд, які раніше були відібрані у католиків. Для численних прочан знову відкрився кляштор у Бердичеві. Тимчасовий уряд скасував також заборону створення релігійних товариств, дозволив відновлення ліквідованих римо-католицьких єпархій і парафій, а також погодився на подальше призначення єпископів без узгодження зі світською владою. Внаслідок таких змін у Ватикані визрів намір реставрувати пошкоджену за царату структуру РКЦ, зокрема відродити на території Південно-Західної України Кам'янецьку дієцезію. Процедура реституції для Костьолу ускладнювалася тим, що на Поділлі в цей час було надто неспокійно. Зібравши через свого посланця кс. А.Ратті необхідну інформацію, 31 серпня 1918 р. Папа Бенедикт XV усе ж вирішив відновити цю єпархію, іменувавши її ординарієм кс. П.Маньковського, який за царату не надто приховував польський патріотизм. Ново-призначений для цієї інституції єпископ тривалий час не міг прибути до Кам'янця-Подільського і приступити до виконання своїх обов'язків. Навіть висвячення його відбулося за межами України, в Кракові. Апостольський візитатор кс. А.Ратті 18 листопада 1918 р., аби допомогти єпископові обійняти належне йому місце, звернувся до міністра у справах культів Української держави, повідомивши українську владу про факт відновлення Кам'янецької єпархії РКЦ. Однак навіть за сприяння папської дипломатії єп. П.Маньковському ще понад рік по тому не вдавалося дістатися до Кам'янця.

Більшовицький переворот у Петрограді ознаменував собою новий період у житті та діяльності РКЦ. Костьол, якому раніше вдавалося прикриватися від зазіхань царської адміністрації та московського православ'я своїм авторитетом, опинився у надзвичайно скрутному становищі. Деякий час Ватикан, усупереч відверто атеїстичному спрямуванню політики більшовицького керівництва, доволі оптимістично споглядав на перспективи римо-католицизму в радянському суспільстві. Відокремлення церкви від держави й відмова нової російської влади від підтримки будь-якої конфесії були сприйняті Римом, що вірив у силу і здатність РКЦ до саморозвитку, як суттєве послаблення позицій свого віковичного конкурента – православ'я, а отже, як реальний шанс для власного поширення на Сході. Проте утиски релігії і репресивні заходи, що їх було вжито радянською державою з перших днів свого існування насамперед щодо православного духовенства, змусили Ватикан тверезіше оцінити ситуацію, що склалася. У березні 1919 р. Папа Бенедикт XV, відгукнувшись на заклики православних ієрархів, звернувся до наркома закордонних справ Радянської Росії Г.Чичеріна з протестом проти переслідувань

духовенства більшовицькою адміністрацією. Водночас папську курію не полишали сподівання, що Костьолові все-таки вдасться уникнути лихої долі репресованого православ'я, хоча б тому, що, на відміну від останнього, РКЦ традиційно перебувала в опозиції до ненависного більшовикам дому Романових.

Політику радянської влади щодо Римо-католицької церкви у міжвоєнний період умовно можна поділити на 2 періоди: перший охоплює 1918 р. – середину 1920-х рр., тобто період розгортання та юридичного оформлення наступу держави на позиції церкви; другий – кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. – курс на цілковите витіснення РКЦ із життя радянського суспільства.

Першим кроком у юридичному наступі на Костьол став декрет РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. "Про свободу совісті, церковні та релігійні громади". Більшовицька адміністрація тлумачила даний принцип на свій лад, нехтуючи тією його частиною, яка передбачає нейтральне ставлення держави до конфесійних питань та невтручання владних структур у внутрішні справи церкви [3, с. 17].

Із найбільшим занепокоєнням зустрівало католицьке середовище, яке відзначалося вірністю сталим традиціям релігійного навчання і виховання, заборону навчання дітей та молоді Закону Божого, сприйнявши це за спробу ізоляції юнацтва від релігії батьків. Так, підписана 24 серпня 1918 р. Наркомом юстиції РСФРР Д.Курським інструкція про запровадження декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви відбирала й ті невеликі права і свободи, що надавалися віруючим і духовенству раніше. Згідно з цим документом, місцевим органам влади належало у стислі терміни здійснити ревізію церковного майна, виселити священиків з їхніх помешкань, припинити діяльність добродійних та освітніх установ і організацій при церквах [3, с. 21].

Але не тільки постановами влада намагалася обмежити свободу духовенства. Саме перебування більшовиків у містах і селах України закарбувалося і згодом не раз відтворювалося у пам'яті ксьондзів як одна із найстрашніших сторінок їхнього життя. Так, у 1919 р. глава Луцько-Житомирської дієцезії єп. І.Дубовський згадував: "Ксьондзи жили з дня на день, не відаючи, що принесе з собою завтра, а кожен день завжди приносив щось нове" [12, с. 27].

Упродовж 1917–1920 рр. влада у містах і селах України багаторазово змінювалася, і кожен прихід більшовиків приносив ксьондзам обшуки, арешти, допити, свавілля "слідчих", вироки революційних трибуналів, конфіскацію церковного і особистого майна тощо. У Проскурові авторитетний кс. К.Носалевський потрапляв за ґрати щоразу, як тільки до цього міста вступали війська. Його або звинувачували у

"виголошенні на кладовищі контрреволюційної проповіді", або просто тримали як заручника. Тож не дивно, що єп. І.Дубовський, прибувши до столиці відродженої Польщі, інформував громадськість про переслідування, яких зазнає Костьол на східних теренах. У зверненнях до польського єпископату, сейму та папського нунція він наполягав на тому, що польське питання необхідно вирішувати не над Віслою, а тільки на берегах Дніпра.

На початку січня 1920 р. він звернувся до Ю.Пілсудського, коли той прибув до Луцька, з закликами: "Верховний вождю, разом з мільйонами моїх вірних братів благаю Бога, аби Ти швидше підійшов до Золотих воріт, а мені, єпископу, дозволив відслужити молебень подяки" [2, с. 26].

Сподівання більшості римо-католицького кліру в Україні, котрий майже весь складався з етнічних поляків, були пов'язані з відродженою Польщею, що швидко ставала на ноги й здобувала перші перемоги у боротьбі з найближчими сусідами. На відвойованих польською зброєю східних землях швидко зміцнювалися позиції Костьолу, прикладом чого може служити українське Поділля: як тільки 17 листопада 1919 р. до Кам'янця увійшли легіони Ю.Пілсудського, так слідом за ними прибув і з 8 грудня того ж року, після влаштування належних урочистостей, приступив до виконання своїх обов'язків глава ліквідованої понад півстоліття тому римо-католицької єпархії. Проте відступ у червні 1920 р. на Захід польського війська обернулося страшною катастрофою із далекосяжними наслідками. Боячися цілком імовірної розправи більшовиків, майже всі ксьондзи Кам'янецької дієцезії, серед них і єп. П.Маньковський, покинули свої парафії і попереду військ улітку 1920 р. вирушили вглиб Польщі. У сусідній Луцько-Житомирській дієцезії також спорожніла не лише єпископська садиба, а й більшість костьолів. Єдиний у східній Україні римо-католицький духовний навчальний заклад – Луцько-Житомирська семінарія евакуювалася спочатку в західну Волинь, а з наступом Червоної армії – до м.Гнезно у Польщі. Впродовж 1918–1920 рр. жертвою війни і безглуздої жорстокості, тією чи іншою мірою, стала більшість священнослужителів. Частина з них поплатилася своїм життям (К.Баран, М.Дзендзик, Т.Шептицький, С.Бабарський, К.Буяльський, К.Вайсенбургер, Й.Гофман, Я.Кнюкшта, Б.Лісецький, Я.Дукарт, А.Ковальський, Ф.Кригельський, К.Мазур та ін.). Розправа над ними чинилася поспішно, без слідства, суду, складання протоколів чи дотримання будь-яких інших формальностей [7, с. 18]. Завдяки скрайній антипольській і антикатолицькій пропаганді свій внесок у розпалювання пристрастей зробила більшовицька преса. Отже, на час припинення радянсько-польської війни і укладення за її результатами Ризької угоди 1921 р. РКЦ на українських землях, що залишилися на радянсь-

кому боці, опинилася у небувалому раніше важкому становищі. Внаслідок війни та масової еміграції на Захід скоротилася чисельність і погіршився соціальний та якісний склад вірян. Як і всі інші церкви, Костьол в УСРР втратив будь-яку підтримку з боку атеїстичної держави, а також права на своє майно, кошти, земельні володіння, вплив на світські сфери суспільного життя.

На поч. 20-х рр. ХХ ст. адаптація РКЦ до умов, продиктованих радянською державою, відбувалася надзвичайно болісно і з серйозними ускладненнями. Більшовики винайшли для "експлуататорів", до яких беззастережно було віднесено духовенство усіх без винятку віросповідань, небачений досі статус "позбавленців". Це було закріплено у першій конституції УСРР, 21-ий артикул якої пояснював, що "не обирають і не можуть бути обраними такі особи, які належать до однієї з нижчезазначених категорій: [...] г) ченці й попівство церков та релігійних культів" [6, с. 58]. Позбавлення виборчих прав, як виявилось, автоматично тягло за собою втрату інших громадянських прав та соціальних гарантій. Про толерантність до церкви тепер уже не йшлося, справжні наміри нової влади щодо релігії та її носіїв не приховувалися: "Ми з релігією боролись і боремося по-справжньому" [5, с. 60]. Та все ж підводити підсумки антирелігійної роботи було ще зарано. Насправді, період 1917–1921 рр. став лише початком більшовицького походу проти релігії та церкви.

Одним з перших кроків, що зробила нова влада на шляху впорядкування на свій лад стосунків з церквою, було запровадження обов'язкової реєстрації релігійних громад. Римо-католицьке духовенство сприйняло цю вимогу з великим занепокоєнням, оскільки ця, на перший погляд, суто формальна бюрократична процедура насправді містила приховану загрозу – підриєв устоїв церкви. Вже у грудні 1921 р. в УСРР процес реєстрації римо-католицьких громад, розпочавшись у губернських містах, йшов повним ходом, не оминувши невдовзі найвіддаленіших сільських закутків. Досить успішне і швидке проведення 1921–1922 рр. кампанії з реєстрації парафій РКЦ ще не свідчило про встановлення толерантних взаємин між владою та цією церквою. Навпаки, збереглося чимало архівних даних, у яких йдеться про відстоювання римо-католиками нерухомого майна, яке належало РКЦ, – храмів, прикостольних будівель, садиб священників, – від спроб радянського бюрократичного апарату використовувати їх для світських потреб [11, с. 29].

Юридичною підставою для позбавлення духовних осіб житла слугували § 13 і 14 декрету про відокремлення церкви від держави, згідно з якими церковні організації втрачали право володіти будь-яким майном, в тому числі садибами і будинками, де мешкали священники. Боротьба римо-католиків за костьольне майно була надзвичайно наполегливою, вони зверталися з позовами до суду, надсилали

скарги на дії органів місцевої влади до Ради народних комісарів (РНК), Народного комісаріату юстиції (НКЮ), Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), Прокуратури УСРР. Однак думка ліквідвідділу НКЮ УСРР з цього приводу була безкомпромісною: "Католики не бажають підкорятися радянському декретові про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" [8, с. 232].

Зазначимо, що Костьолом "опікувався" не лише ліквідаційний відділ НКЮ УСРР та його філії, але й міжвідомчий орган – Антирелігійна комісія, що мала реалізовувати приховувані від народу директиви політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії і церкви. Так, у 1922 р. було проведено загальнодержавну кампанію з вилучення церковних коштовностей. Під прикриттям шляхетного наміру нагодувати голодних більшовики мали на меті остаточно знищити могутність церкви і скомпрометувати духовенство в очах народу. Для того, щоб зберегти найцінніші сакральні предмети, ксьондзам довелося приховувати описи костьольного майна, складені до 1917 р., пояснюючи, буцімто ті зникли в роки воєнного лихоліття. У відповідь влада вдалася до каральних заходів, більшість ксьондзів потрапили за ґрати, частину з них було засуджено до страти.

Зважаючи на таке важке становище духовенства, на території України перебували польські дипломати, які допомагали римо-католицькому духовенству налагодити листування зі своїми єпископами, що проживали в Польщі. Дипкур'єрською поштою доставлялася для ксьондзів в УСРР світська та церковна преса, література, календарі. Внаслідок цього римо-католицькі священнослужителі постійно відчували посилену увагу з боку ДПУ, яке по-своєму трактувало будь-які контакти громадян з іноземцями. Так, участь працівників посольства Речі Посполитої у богослужіннях та репетиціях церковного хору костьолу у Харкові розглядалася як "наради секретного характеру", з приводу чого Наркомат закордонних справ УСРР надіслав на адресу МЗС Польщі ноту із протестом проти "безупинного і нічим не виправданого втручання у внутрішні справи України". Відтоді настоятель харківського костьолу В.Ільгін почав уникати спілкування з польськими дипломатами і відраджував від цього інших своїх колег. Ігнорування таких застережень багатьом священникам РКЦ згодом коштувало свободи, а то й життя, як це сталося у випадку з житомирським ксьондзом А.Федуковичем, якого восени 1923 р. було арештовано після приватної бесіди з консулом Польщі у Києві. У харківській тюрмі ДПУ, куди було вивезено ксьондза, його змусили підписати так званий "Відкритий лист до Папи Римського", в якому "автор" назвав себе агентом польського консульства, котре, мовляв, використовувало католицьке духовенство України з політичною і шпигунською метою. Цей лист з відповідними редакційними коментарями 16 жовтня 1924 р. оприлюднив орган ЦК КП(б)У – газета

"Комуніст", згодом його надрукувала і місцева преса, що започаткувало галасливу антипольську і антикатолицьку кампанію [11, с. 17].

В сер. 20-х рр. XX ст. в УСРР нараховувалося близько 130 ксьондзів (напередодні революції, як уже згадувалося, їх було понад 300) [9, с. 26]. Ряди римо-католицького духовенства зменшувалися внаслідок масової еміграції їх до Польщі, а пізніше в результаті репресій. Священикам, які залишалися, довелося нести подвійне, а то й ще більше пастирське навантаження, беручись за обслуговування вакантних парафій. У 1925 р. Ватикан, зрозумівши, що більшовики прийшли до влади надовго і сподівання на відновлення дореволюційної ієрархії марні, реорганізувала структуру РКЦ на території СРСР. Для цього Папою було прийнято відставку єпископів, що емігрували на Захід і не могли управляти своїми єпархіями.

Наступним етапом у справі допомоги Ватикану католикам в Україні мало бути висвячення нових єпископів з числа тих ксьондзів, що перебували на території СРСР. Виконання цього завдання було доручено спеціальному посланцеві Пія XI – кс. Мішелю д'Ербінї, якому в 1925–1926 рр. вдалося тричі одержати дозвіл на в'їзд в СРСР нібито задля пастирського обслуговування французьких громадян. Насправді ж посланець Ватикану висвятив чотирьох єпископів, серед них Пія – Ежена Неве, що мешкав у Макіївці, та Олександра Фрізона з Криму. Очолювати Кам'янець-Подільську єпархію було призначено священика Я.Свідерського, що мешкав на Вінничині. Харківському кс. В.Ільгіну було довірено управління РКЦ на Лівобережній Україні, а єп. О.Фрізону – на півдні України і в Криму [9, с. 36]. Таким чином, управлінська структура РКЦ в СРСР, більше не була прив'язана до єпископату Польщі, а безпосередньо підлягала Римській курії. Рим намагався вберегти новостворену ієрархію від можливих переслідувань і забезпечити тривалу життєздатність реорганізованих структур РКЦ. Однак про справжню мету приїзду д'Ербінї радянське керівництво дізналося ще до того, як він прибув до СРСР і відразу розпочалися репресії. Не дивно, що в осіб, з якими контактував посланець Ватикану, після його візиту розпочалися неприємності. Так, київського кс. Т.Скальського впродовж травня 1926 р. майже щодня викликали на багатогодинні "бесіди" до ДПУ, на початку червня він таки опинився за ґратами і згодом був вивезений до Москви, а після суду в січні 1928 р. – до Ярославльського політизолятора.

Слід відмітити, що з 20-х рр. XX ст. увага каральних органів почне концентруватися на діяльності римо-католицького духовенства. Особливу роль при цьому було відведено спецслужбам, які розробили план відповідних заходів, що включав таємне вербування ксьондзів, укорінювання в католицьке середовище ідеї відмежування від Ватикану та польського єпископату і створення в СРСР, самостійної католицької церкви. Виношувався намір посягти на довіру, розколоти

Костьол, внести розбрат поміж його кліром і паствою. Отож в 1925–1926 рр. під різними приводами було здійснено серію арештів серед римо-католицького духовенства для того, щоб спонукати ксьондзів до таємної співпраці з ДПУ.

Нова хвиля репресій, спрямованих проти католицького духовенства, мала місце і в період 1929–1936 рр., коли остаточно сформувався тоталітарний режим. Так, у липні – серпні 1935 р. було заарештовано, а 14 травня 1936 р. засуджено 9 ксьондзів Житомирської та Кам'янецької єпархій у так званій "Справі контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні" [1, арк. 133]. Наступного, 1937 р. було покладено край пастирській діяльності останніх римо-католицьких священнослужителів, які перебували на волі, – Л.Гашинського (Харків), М.Єндрушака (Житомир) та С.Квасневського (Київ). Невдовзі після арешту, без тривалого слідства і суду 24–25 вересня 1937 р. їх було розстріляно. Впродовж осені 1937–1938 р. така сама сумна доля спіткала більшість їхніх колег, що перебували у таборах, в'язницях і на засланні.

Отже, політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в 1917–30-х рр. була складовою загальної системи державно-церковних відносин і мала відверто атеїстичний характер. Більшовиками були переглянуті механізми та принципи реалізації державного антирелігійного курсу, здійснено перехід від хаотичного втручання влади у церковні справи до юридичного обґрунтування антирелігійних заходів, створено спеціальний апарат регулювання державно-церковних відносин та розроблено нормативно-правову базу державної політики щодо церкви. Антицерковна політика радянської влади була спрямована на повну ліквідацію діяльності костьолів, католицьких громад по всій Україні. З метою реалізації цього завдання по всіх регіонах застосовувалася розгалужена і багатофункціональна система антирелігійного державного апарату із значною кількістю засобів впливу на РКЦ та її парафіян – від економічного, адміністративного і морально-психологічного тиску до переслідувань політичного та кримінального характеру.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1738, оп. 1, спр. 44, арк. 133.
2. Влада і костьол в Радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-Католицька Церква під репресивним тиском тоталітаризму : збірник документів і матеріалів // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ / [гол. ред. Ю. Данилюк]. – 2003. – №2 (21). – С. 26.
3. Декреты Советской власти. – Москва, 1957.

- Т. 1. – 1957. – С. 17.
4. Дзвонковский Р. Римско-Католическая Церковь в СССР. 1917–1939 : исторический очерк / Р. Дзвонковский. – Люблин, 1997. – 246 с.
 5. Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма / Ф. Г. Зуев. – М., 1967. – С. 126–130.
 6. Карп Х. Церковное руководство в Третьем рейхе в Польше периода сталинизма: церковь перед лицом тоталитарного вызова / Х. Карп // Воросы философии. – 2001. – № 5. – С. 56–61.
 7. Стронський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № 3–4. – С. 17–20.
 8. Рублева Н. С. Невідома ділянка антирелігійного фронту: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. С. Рублева // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228–243.
 9. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України 20–50-ті рр. ХХ ст. / М. Шитюк – К. : Тетра, 2000. – 312 с.
 10. Pięta M. Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914–1924 / M. Pięta. – Lublin, 1994. – S. 126.
 11. Stehle H.-J. Tajna dyplomacja Watykanu: Papięstwo wobec komunizmu (1917–1991) / H.-J. Stehle ; przeł. z niem. – Warszawa, 1993. – S. 17.
 12. Tokarzewski M., ks. Przyczynek do historii męczeństwa Kościoła rzymskokatolickiego w diecezjach Kamienieckiej i Łucko-Żytomierskiej (1863–1930) / M. Tokarzewski. – Łuck, 1931. – S. 29.

УДК 94(477)"1920/1930"

Л.О.Дудка

**Журнал "Безвірник" у системі антирелігійної пропаганди
в Україні в 1920–1930-х рр.**

На основі архівних матеріалів, наукової історичної літератури, публікацій періодичних видань досліджується роль та місце журналу "Безвірник" у становленні безвірницького руху в УСРР; аналізується його участь у насадженні в суспільстві антирелігійних та антицерковних настроїв.
Ключові слова: журнал "Безвірник", Спілка воєвничих безвірників, релігія, безвірницький рух, антирелігійна пропаганда.

На основе архивных материалов, научной исторической литературы, публикаций периодических изданий исследуются роль и значение журнала "Безвѣрник" в становлении безбожного движения в УССР; анализируется его участие в насаждении в обществе антирелигиозных и антицерковных взглядов.

Ключевые слова: журнал "Безвѣрник", Союз воинствующих безбожников, религия, безбожное движение, антирелигиозная пропаганда.

On the basis of archival documents, of historical literature and published works in the periodical press the role and place of the journal "Atheist" in the formation of the Atheists' movement in the USSR and the role of the journal as the publishing organ for imposing anti-religious feelings upon the public is analyzed.

Key words: Journal "Atheist", Militant Atheists' League, religion, atheists' movement, anti-religious propaganda.

Сучасний етап історичного розвитку нашої країни характеризується складною ситуацією у церковно-релігійній сфері, проявом чого є надмірна політизація і перманентні загострення навколо церковних питань та конфесійних відносин. Досі відчувається негативний тягар тоталітарного минулого у суспільній свідомості, що стоїть на перешкоді духовному відродженню, консолідації та розвитку української нації, утвердженню поваги у суспільстві до національних традицій і культурної спадщини.

Вивчаючи ті чи інші аспекти зазначеної проблеми, дослідники цілком виправдано головну увагу звертають на 1920–1930-ті рр. Драматизм цього історичного періоду, наявність численних протиріч і парадоксів у суспільному розвитку, величезні людські, матеріальні і духовні втрати вимагають глибокого наукового аналізу всіх аспектів формування і функціонування тоталітарної системи в підрадянській Україні та її згубного впливу на духовно-релігійне життя народу.

Увесь подальший історичний розвиток після приходу до влади більшовиків як України, так і Радянського Союзу в цілому підтвердив, що Комуністична партія, розробляючи стратегію й тактику антирелігійної роботи, крім державних органів, передбачала участь у ній також школи, культосвітніх установ, профспілок, громадських об'єднань, що явно суперечило проголошеному державою принципу свободи совісті.

Не залишилася поза цим переліком і державна преса, яка мала сприяти опануванню трудящих і залученню їх до кола партійного впливу. У руках владних структур вона була потужним інструментом

ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди більшовиками своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації їх планів та програм. Преса відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки в справі боротьби проти релігії, церкви та віруючих.

Саме в цьому контексті періодичні видання можна вважати одним із суб'єктів у здійсненні антирелігійної та антицерковної політики державно-партійними органами. Водночас важко було знайти газету чи журнал, які б не зачіпали проблем антирелігійної пропаганди чи не знаходили б на своїх шпальтах місця для повідомлень про державно-церковні стосунки. За командою "згори" відбувалась "антирелігізація" преси, утягування її в орбіту боротьби на "ідеологічному фронті" й наповнення газет та журналів новим войовничо-атеїстичним змістом. Таким чином, із суб'єкта антирелігійної пропаганди преса перетворювалася на її об'єкт.

З усієї палітри радянської періодики виділялися видання, головною функцією яких була трансляція та популяризація вже готових рішень щодо антирелігійної політики, пропаганда основних доктрин, "генеральної лінії" партії на "антирелігійному фронті". Йдеться про суто антирелігійну періодику.

На допомогу місцевим органам влади в утіленні в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви VII відділом Наркомату юстиції у 1919–1924 рр. видавався журнал "Революция и церковь" за редакцією П.О.Красикова. Значну роботу, спрямовану на видання атеїстичної літератури, переклад книг зарубіжних авторів, здійснювало наукове товариство "Атеист". За його керівництвом у 1922–1930 рр. виходив журнал "Атеист", редактором якого був І.А.Шпіцберг (із 1931 р. журнал одержав ще відвертішу назву – "Воинствующий Атеизм") [12, с. 6–8]. Ці видання хоч і друкувалися в Москві, але поширювалися на території всього Радянського Союзу, у тому числі й в УСРР.

Особливе місце в цьому переліку належить щотижневій газеті "Безбожник", яка виступила організатором Співки безвірників, згуртовуючи навколо себе перші антирелігійні товариства.

30 січня 1925 р. ЦК РКП(б) надіслав місцевим органам секретний циркуляр №78 "О сектанском движении и об антирелигиозной пропаганде", у якому зазначалося, що в країні зростає антирелігійний рух, який виявляється "в повышении интереса к антирелигиозной печати и устной пропаганде, в возникновении и развитии в ряде губерний и областей обществ и кружков безбожников, друзей газеты "Безбожник" и т.д." [7, арк. 1].

Із союзних антирелігійних періодичних видань у цей час почали друкуватися журнали "Антирелигиозник" (1926–1941 рр.), редактором

якого був Ом.Ярославський, а також "Безбожник" (1924–1941 рр.), "Безбожник у станка" (1923–1931 рр.).

В Україні справа з виданням антирелігійної періодики була дещо відмінною: у першій половині 1920-х рр. загальнореспубліканського видання взагалі не було, а в 1923–1924 рр. друкувався лише журнал "Безвірник" як орган Київського губкому КП(б)У. І тому на нараді Агітпропу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди 20 травня 1924 р. наголошувалося на необхідності розширення передплати на неперіодичну антирелігійну літературу, на журнали "Безбожник" (Москва) і "Безвірник" (Київ) [5, арк. 85]. Робилася спроба перетворити "Безвірник" на загальноукраїнське видання, поширюючи його на всі губернії УСРР та збільшуючи тираж.

Разом із цим для партійних та державних органів актуальною залишалася проблема видання окремого загальнореспубліканського антирелігійного журналу. Неодноразово це питання розглядалось Антирелігійною комісією при Агітпропі ЦК КП(б)У. Організацію такого журналу визнала за доцільне Мала Колегія Агітпропу ЦК у червні 1924 р. Вікторії Уласевич (завідувачу підвідділу антирелігійної пропаганди) доручалося скласти кошторис та внести його на затвердження Оргбюро, що й було зроблено 1 липня 1924 р. [4, арк. 74; 3, арк. 36]. 13 листопада 1924 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив: "1. Доручити Відділу друку в двотижневий термін розробити питання про можливість об'єднання видавництв "Комуніст" і "Селянська правда". 2. Видати в розпорядження Відділу друку для журналу "Безвірник" 3.000 крб. Провести через фінкомітет" [3, арк. 186].

Заручившись підтримкою завідувача Відділу друку О.Равича, підвідділ антирелігійної пропаганди просив фінансовий відділ ЦК видати кошти для видання журналу "Безвірник" при редакції газети "Селянська правда" [6, арк. 108]. У грудні 1924 р. Секретаріат ЦК затвердив редакцію журналу в складі В.Уласевич (відповідальний редактор), Д.Марченка (КСМ) та С.Мотузка (Агітпроп) [3, арк. 218]. Після того як В.Уласевич була відкликана до Москви, у 1926 р. журнал якийсь час редагував В.І.Ліванов.

Щомісячник ЦК КП(б)У та Головополітосвіти УСРР "Безвірник" уперше вийшов друком у січні 1925 р. накладом у 15 тис. примірників. Із 6-го номеру журнал перейшов до Державного видавництва України. У січні 1926 р. у зв'язку з річницею виходу журналу редакція надрукувала на сторінках "Безвірника" вітальні телеграми з Москви – від В.Уласевич, редакції журналу "Безбожник у станка", а також від республіканських партійних органів, які зазначали, що "Безвірник" за рік свого існування провів "величезну роботу звільнення працюючих

мас від пережитків релігії та забобонів" і бажали йому "охопити своїм культурним упливом найдальші куточки України" [8, с. 4, 9, 10].

З 11–12-го номеру за 1926 р. "Безвірник" стає популярно-науковим та методичним місячником Всеукраїнської Ради Спілки безвірників та управління політосвіти НКЮ УСРР. Значно збільшується обсяг журналу (з 16 до 64 стор.), зростає ціна (із 15 до 35 коп.), змінюється його оформлення, а також редакційний склад: відповідальним редактором стає Д.Ігнатюк, до складу редколегії увійшли І.Гаїбов, А.Іванівський, А.Коршиков, Д.Марченко й основний антирелігійний теоретик тих часів І.Сухоплюєв.

Зміст реорганізованого журналу складався з таких розділів:

1. Статті, що визначали "загальну лінію" партії з найбільш принципових питань антирелігійної пропаганди.
2. Матеріали для масової антирелігійної роботи.
3. "На допомогу антирелігійникові": тези, зразкові бесіди, конспекти із відповідними методичними порадами та вказівками, спеціальні методичні статті з питань антирелігійної пропаганди.
4. Аналіз та оцінка антирелігійної літератури.
5. Поштова скринька.

І, нарешті, як додаток на сторінках журналу з №11–12 (1926 р.) відкрився офіційний відділ, і всі надруковані в ньому матеріали за розпорядженням Тимчасової Всеукраїнської Ради Спілки безвірників уважались як офіційні для всіх безвірницьких організацій [13, с. 4].

Із 1929 р. "Безвірник" друкувався вже двічі на місяць і перейшов у цілковите розпорядження Всеукраїнської Ради Спілки воєвничих безвірників України як основний її друкований орган. У 1933 р. друк часопису здійснювало видавництво "Український робітник". У зв'язку з паперовою кризою, що спричинила ліквідацію деяких видань, у 1934–1935 рр. журнал знову перетворився на місячник. Припинив "Безвірник" своє існування в соціально-економічному видавництві, де були надруковані його останні три номери за 1935 рік.

Як союзному "Безбожнику" та "Антирелігіознику", так і республіканському "Безвірнику" був властивий глумливо-образливий тон, що відштовхувало віруючих. Упродовж 1925–1926 рр. у цих виданнях переважали низькопробні карикатури, гуморески, байки, фейлетони про аморальну поведінку духовенства, котрі друкувалися нерідко під псевдонімами. Із 1927 р. реорганізований "Безвірник" тимчасово став стриманішим і почав уміщувати чимало цікавих матеріалів природничо-наукового, пізнавального характеру, інформацію про антирелігійний рух у республіці. Хоча й тоді не бракувало примітивно-агітаційних матеріалів. Так, у редакційній статті "Слуги капіталу" з приводу християнського конгресу в Стокгольмі 1925 р. йшлося: "Буржуазія

відверто організовує церкву для політики. Буржуазія хоче на економічні й політичні організації пролетаріату та селянства нацькувати єдину зграю псів капіталізму у митрах, ризах і камілавках, щоб у гарчанні православних, лютеранських, баптистських і всіх інших промовців – загубилися голоси протесту й обурення пригнічених людей" [10, с. 18]. Як наслідок, у матеріалах обстеження по лінії НКВС діяльності відділів культів на місцях за 1926–1927 рр. неодноразово зустрічається інформація, що серед селян "Безвірник" не користувався популярністю [1, арк. 35 зв.], а в деяких місцях узагалі населенням не передплатувався [1, арк. 36].

Одним із способів зосередження уваги на антирелігійній політиці було друкування в журналі добірок матеріалів, як правило, із таких складових:

1) постанови, резолюції та ухвали партійних органів щодо церковного питання, декрети та директивні документи або фрагменти з них, постанови та резолюції з'їздів Спілки безвірників загальносоюзного та республіканського значення;

2) промови, доповіді, виступи діячів партії та радянського керівництва, керівників антирелігійного руху;

3) передові або редакторські статті з антирелігійних тем;

4) практичні рекомендації щодо організації безвірницьких осередків та здійснення їхньої роботи;

5) аналітичні статті, репортажі й нарисові замальовки з місць про успіхи безвірницького руху;

6) критичні огляди про помилки, порушення, хиби тощо;

7) робітькорівські дописи, листи, запитання.

При оцінці тієї чи іншої публікації головною їх рисою була "ідеологічна витриманість". "Художня, естетична вартість відходила на задній план, коли мова йшла про ідеї", – зазначала в дисертаційному дослідженні О.А.Коляструк [11, с. 59]. На шпальтах газет та журналів абсолютно неприйнятними були розмірковування, висловлювання сумнівів чи вагань, дискусійність чи альтернативність думок.

У червні 1928 р. ЦК КП(б)У опублікував резолюцію "Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду". Узагальнюючи успіхи та невдачі в антирелігійній роботі, ЦК наголошував: "Антирелігійна пропаганда повинна ввійти складовою частиною в роботу партійних організацій, комсомолу та професійних спілок, зокрема, робітничого клубу, шкіл, наших періодичних видань, кіно, театру та радіо". Водночас місцеві партійні та культурно-освітні організації зобов'язувалися гарантувати належну кількість передплатників, а НКО УСРР та ДВУ – безперервне видання "Безвірника" [9, с. 118]. Журнал "Безвірник" одночасно виступив і організатором Спілки безвірників України, оскільки саме

через нього здійснювався основний зв'язок вищих антирелігійних органів із місцевим керівництвом.

Трафаретність та шаблонність витриманих у душі нетерпимості та ворожнечі антирелігійних матеріалів, що вміщував на своїх шпальтах "Безвірник" і які надсилалися місцевими кореспондентами, забезпечувалася певною мірою тим, що редактори журналу надсилали до різних організацій та установ рекомендації щодо того, як і що висвітлювати у своїх повідомленнях. Так, профспілкові організації повинні були у своїх кореспонденціях до "Безвірника" у першу чергу звертати увагу на наступне: "1. Участь СВБ і релігійників у таких кампаніях: здійснення п'ятирічки, соціалістичне змагання, організація ударних бригад на виробництвах, колективізація сільського господарства, здійснення агромінімуму та підвищення врожайності, підготовка до весняної сівби. 2. Проведення антиріздвяної кампанії (робота СВБ і опір релігійників, прогули, п'янки та збитки від них для підприємства). 3. Викривання шкідницької контрреволюційної діяльності релігійників, зокрема сектантів і автокефалістів. 4. Здійснення антирелігійного наступу на підприємствах" [2, арк. 73]. Штучно витворений у ході антирелігійної пропаганди робсількорівський рух функціонував під наглядом різних контролюючих інститутів при виданнях, а також органів юстиції. Добровільні кореспонденти редакціями скеровувалися на створення необхідного резонансу в тій чи іншій антирелігійній кампанії.

Антирелігійна та антицерковна спрямованість преси посилилась і стала систематичною після II Всесоюзного з'їзду СВБ, як того й вимагала одна з резолюцій з'їзду. І це при тому, що більшість газет були органами радянської влади. Отже, їхні публікації свідчили про ідеологічну однобічність, про обмеження прав та свобод служителів церкви та віруючого населення.

Однією з характерних ознак періодичних та неперіодичних видань аналізованого історичного періоду було те, що вони мали однобічний зв'язок або монологічний характер функціонування. Соціально значуща інформація рухалася лише в одному напрямку – згори донизу, громадськість при цьому не могла висловити свої справжні потреби, запити, турботи. У кінцевому підсумку це призвело до двох суттєвих вад інформаційного обміну, а саме: відсутності в періодиці й літературних виданнях достовірної інформації та незатребуваність у масах друкованих видань антирелігійного змісту.

Таким чином, партійні та державні органи, насаджуючи в суспільстві антирелігійні та антицерковні настрої, активно використовували при цьому пресу та різні видавництва. Засоби масової інформації, залучаючись до висвітлення в душі більшовицької нетерпимості

державно-церковної проблематики, використовувались атеїстичною владою в боротьбі проти духовенства та віруючих.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 3, спр. 270.
2. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 920.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 40.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1843.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006.
8. Безвірник. – 1926. – № 1.
9. Про релігію і атеїстичне виховання : збірник документів і матеріалів / [упоряд. вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р. С. Приходька]. – К. : Політвидав України, 1979. – 260 с.
10. В.Л. Слуги капіталу / В.Л. // Безвірник. – 1925. – № 8. – С. 18.
11. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.) : дис.... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Коляструк О. А. ; НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – 276 с.
12. Коновалов Б. Н. К массовому атеизму / Б. Н. Коновалов. – М. : Наука, 1974. – 167 с.
13. Чому реорганізовано "Безвірник" // Безвірник. – 1926. – № 11–12. – С. 3–4.

УДК 94(477.7)

Ю.В.Делібалтова

Правовий статус та матеріальне забезпечення працівника міліції в УРСР у 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті досліджується структура органів міліції та її трансформація, зумовлена соціально-економічними і політичними умовами, аналізується правовий статус міліціонера, джерела поповнення і система професійної підготовки особового складу.

Ключові слова: міліція, правоохоронні органи, законність, кадрова політика, правове та фінансове забезпечення, злочинність, безпека громадян, боротьба із злочинністю.

В статье исследуется структура органов милиции, выясняются характерные особенности ее функционирования и трансфо-

рмации в условиях изменяющейся социально-экономической и политической ситуации в стране. Анализируется политический статус органов милиции, выясняются источники и система комплектования кадрами.

Ключевые слова: милиция, правоохранительные органы, законность, кадровая политика, правовое и финансовое обеспечение, преступность, безопасность граждан, борьба с преступностью.

This article is dedicated to the investigation of the militia bodies structure and its transformation due to varying socio-economic and political conditions. Legal status of a policeman, sources of reinforcement and system of training the personnel are analysed.

Key words: militia, law-enforcement bodies, legality, criminality, protection of the public order, safety of the citizens, struggle with criminality, Law protective organs, revolutionary order.

Розвиток України як правової держави потребує демократичного оновлення державного апарату та інституту державної служби. Це стосується, зокрема, й службово-трудових відносин працівників органів внутрішніх справ. Формування корпусу міліціонерів-професіоналів, відданих справі чесного служіння закону і суспільству, потребує вдосконалення існуючих механізмів соціального забезпечення та правового статусу працівників органів внутрішніх справ, забезпечення юридичних гарантій проходження служби в міліції. За таких умов цілком обґрунтованим слід визнати звернення до історичного досвіду вирішення проблем встановлення та реформування правового статусу працівника міліції як службовця державного органу влади.

Актуальність даного дослідження зумовлена також тим, що у 1930-х рр. НКВС УСРР залишався республіканським наркоматом. Саме тому в нормативно-правовому регулюванні правового статусу його службовців, у тому числі й працівників міліції, можна простежити не лише загальносоюзні закономірності. Нормативно-правові акти цього періоду відображають й особливості нормативно-правового закріплення статусу міліціонерів в Україні. Завдяки подібній ситуації наукову цінність становить визначення ступеня впливу загальносоюзного законодавства на встановлення правового статусу працівників міліції УСРР.

У радянській історичній науці протягом 70–80-х рр. ХХ ст. окремі науковці торкалися деяких питань встановлення правового статусу працівника міліції УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Серед дослідників, які приділяли увагу вивченню названої проблеми, варто назвати Р.С.Мулукаєва, Т.У.Воробейкову [1; 2; 3], які висвітлюють в своїх працях вплив

нормативно-правих актів РСФРР на визначення правового статусу та матеріального забезпечення працівника міліції УСРР.

У 1987 р. С.І.Власенком було захищено дисертацію на тему: "Правоохоронні органи УСРР в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.)" [4]. У третьому розділі цього дослідження "Робітничо-селянська міліція УСРР у 1921–1925 рр." дисертант наводить норми Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р., вивчає специфіку вживаних керівництвом республіки заходів, покликаних вдосконалити організацію діяльності міліції у першій половині 1920-х рр.

Дещо більше уваги дослідженню окремих елементів правового статусу та матеріального забезпечення службовця української міліції в період непу було приділено на початку 2000-х рр. У цей час О.І.Олійник та І.Д.Коцан у Національному університеті внутрішніх справ захистили дисертації, присвячені відповідно структурі, функціям та діяльності НКВС України 1917–1941 рр., а також особливостям виконання правоохоронних функцій міліцією Харківщини у 1917–1930 рр. [5; 6].

Для вивчення структури, комплектування, матеріального забезпечення міліції УСРР у 1920-х рр. цінність становлять також наукові статті, опубліковані в журналі "Міліція України", автором яких виступає П.П.Михайленко у співавторстві з В.А.Довбнею та Т.Л.Кальченко [7; 8].

Перелічені праці не вивчають правовий статус працівників міліції як спеціальний предмет дослідження. Проте вони дозволяють виявити ті чинники, що впливали на встановлення або зміну цього статусу у досліджуваній період і дозволяють автору дослідити більш детально матеріальне становище працівників міліції у 30-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи матеріальне забезпечення працівників міліції у вказаний період, необхідно відзначити, що воно складалося з декількох видів утримання. Зокрема, грошового та продовольчого утримання, а також речового забезпечення форменим одягом.

Досить чітко умови утримання службовців міліції були закріплені у Постанові РНК УСРР "Про матеріальне забезпечення міліції УСРР" від 19 грудня 1922 р. Встановлювалося грошове, речове та натуральне продуктове утримання державних службовців правоохоронного органу. Розміри грошового утримання повинні були встановлюватися НКВС УСРР за тринадцятирозрядною тарифною сіткою [17]. Також відповідно до Постанови Раднаркому УСРР "Про встановлення твердих норм утримання працівників міліції та порядок звітності" від 21 грудня 1922 р. були запроваджені названі норми забезпечення працівників міліції та порядок складання звітності про їх виплату.

Міліція з 1 січня 1923 р. була переведена на постачання за рахунок коштів місцевих бюджетів [21, с. 231]. Наступна Постанова РНК УСРР "Про матеріальне забезпечення міліції" від 19 грудня 1922 р. скасувала видачу натурального продуктового пайку, для визначення розмірів посадових окладів міліціонерів було запроваджено 17-розрядну тарифну сітку. Розподіл працівників міліції за сімнадцятьма розрядами було передбачено наказом №506 Головного управління міліції НКВС УСРР від 31 жовтня 1922 р. [21, арк. 218].

Маючи своїм призначенням проводити в життя розпорядження радянської влади й охороняти особисту і майнову безпеку населення, у 20–30-х рр. міліція була змушена не раз змінювати свій апарат не тільки з мотивів вишукування кращих форм організації, але і відповідно до обсягу, що постійно змінювався, та характеру виконуваних функцій. Внаслідок воєнізації часто змінювалися штати міліції, що призводило до ломки її структури. Місцеві влади найчастіше не розуміли задач воєнізації і реорганізації міліції.

Наслідки передачі утримання органів внутрішніх справ на місцевий бюджет були більш ніж негативними, якщо не сказати трагічними. Це призвело до того, що загальна штатна чисельність міліції протягом 20–30-х рр. послідовно зменшувалася, тому що заробітна плата особового складу органів міліції була нижчою порівняно з іншими категоріями зайнятого населення, рівень технічного забезпечення не відповідав вимогам часу: не було обладнання для проведення фахових експертиз, не вистачало засобів мобільного пересування, озброєння особового складу було вкрай незадовільним, низьким був соціальний статус працівників міліції.

З 1924–1930 рр. середня місячна зарплатня міліціонера на Україні збільшилась більше ніж удвічі, тобто на 156% [22, с. 38].

Останній із названих негативних фактів з особливою гостротою проявлявся протягом усіх 30-х років, оскільки утримання органів внутрішніх справ було передано місцевим бюджетам.

28 червня 1930 р. начальник Харківської губернської міліції і розшуку Олійник доповідав начальнику міліції і розшуку республіки про заходи, вжиті для централізованого утримання міліції і розшуку на місцях. Для регулювання в губернському масштабі видач утримання працівникам міліції укладався губернський колективний договір. До цього часу оклади утримання працівників міліції і розшуку, що перебували на однакових посадах, дуже різнилися. Причиною тому було віднесення утримання міліції і розшуку до губернського, окружного, міського або районного бюджетів. З тієї ж причини невчасно виплачувалася зарплата й інші види забезпечення [20, арк. 435].

За особливо тяжкі та небезпечні умови роботи працівникам карного розшуку була введена 50%-ова доплата до окладу. Належність до профспілки дозволяла позитивно вирішувати питання про грошову компенсацію стройовому складу міліції й карного розшуку за роботу в нічний час, вихідні і святкові дні. Інакше кажучи, був установлений порядок, відповідно до якого всі пільги, доплати, заохочення адресувалися насамперед працівникам, безпосередньо зайнятим охороною громадського порядку і боротьбою зі злочинністю ("головним" службам).

Правила преміювання працівників міліції за розкриття злочинів викладалися в інструкції НКВС "Про преміювання працівників карного розшуку", оголошеної в наказі Головного управління міліції за №311 від 29 червня 1930 р. Працівники міліції, що розкрили злочин самостійно або разом з агентами карного розшуку, якщо допомога міліції була визнана істотною, одержували винагороду відповідно до таких положень: а) 60% видавалося працівникам міліції, що розкрили злочин безпосередньо, знайшли майно і винних; б) 40% відраховувалося на видачу окремих грошових винагород працівникам міліції за розкриття немайнових злочинів, з яких не здійснювалось відсоткове відрахування за відсутністю майнових цінностей.

23 жовтня 1925 р. Рада Народних Комісарів УСРР ухвалила: Постанову від 17 жовтня 1922 р. "Про преміювання працівників карного розшуку УСРР" – скасувати [23, с. 650].

"Принимая во внимание, некомплект обмундирования в 1929/30 году был 33%, а в 1930/31 году стал 20%, некомплект обуви был 55%, стал 16%, при чём самый некомплект в настоящее время имеет временный характер, ибо проходит только от некоторой задержки в получении округами вещевого довольствия, признать, что снабжение вещевым довольствием милиции значительно улучшилось, при чём она в целом одета в единообразную установленную центром форму. Отмечая, что такому улучшению вещевого довольствия в известной степени способствовало централизованное снабжение, которое охватило на 70% потребность милиции УССР, признать желательным создание украинского Заготхоза, который должен находится под непосредственным влиянием НКВД УССР" [26, арк. 4]. Протягом наступних років законодавчими актами встановлювалося преміювання працівників міліції за розкриття чи виявлення того чи іншого злочину або правопорушення.

Однак система преміювання працівників міліції за розкриття лише певних видів злочинів мала і свої недоліки. Помічник начальника міліції республіки в циркулярному листі від 24 лютого 1931 р. вказував, що працівники карного розшуку намагаються розкрити саме ті

злочини, щодо яких передбачено преміювання, а інші – в останню чергу [15, с. 68]. Проте наявність спеціальної системи преміювання, безумовно, сприяла якісному виконанню працівниками міліції своїх обов'язків.

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР "Про форму одягу, знарядження, озброєння та інше речове постачання працівників міліції та розшуку УСРР" від 26 жовтня 1925 р. встановила новий порядок відповідного забезпечення міліціонерів [21, с. 268]. Вказаний нормативно-правовий акт залишився чинним до кінця 20-х рр. XX ст.

Надання медичної допомоги службовцям міліції було передбачено наказом Народного комісара охорони здоров'я УСРР "Про обслуговування міліції органами Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР" від 10 жовтня 1921 р. Згідно з названим документом, надання медичного забезпечення міліціонерам покладалося на санітарні підрозділи, підпорядковані військовому командуванню України та Криму [15, с.175]. Інший порядок надання медичної допомоги працівникам міліції було встановлено наказом НКВС та НКЗ УСРР "Про медичне обслуговування міліції УСРР" від 6 квітня 1922 р. Названий нормативно-правовий акт передбачав покладення на місцеві органи Наркомату охорони здоров'я УСРР обов'язку щодо надання медичних послуг працівникам міліції та членам їх родин у першочерговому порядку.

При скороченні штатів наказувалося витримувати лінію на збереження, по можливості, штатів оперативно-стройового складу і на скорочення переважно канцелярського та адміністративно-господарського персоналу. Загальною була вимога звільняти з рядів міліції всіх осіб, що не відповідали установленим вимогам, у першу чергу неблагонадійних у політичному відношенні, мались на увазі і колишні службовці поліції. Але здійснити накреслені заходи для поліпшення якісного складу кадрів не вдалося, тому що до цього часу не було створено скільки-небудь чіткої системи добору кадрів, їх перевірки і навчання, ще тільки створювалося елементарне діловодство в роботі з кадрами, а також і тому, що "вербування свіжих сил" надзвичайно затруднювалось з причини низького рівня матеріального забезпечення працівників міліції порівняно з іншими категоріями зайнятого населення.

Достатньо часто умови забезпечення міліціонерів встановлювалися на підставі КЗпП УСРР 1922 р. Однак наприкінці 20-х рр. – на початку 30-х XX ст. службовцям міліції були надані ті гарантії соціального забезпечення та соціального захисту, які були встановлені для працівників Державного політичного управління УСРР.

Таким чином, протягом 20–30-х рр. ХХ ст. умови матеріального та правового статусу працівників міліції декілька разів зазнавали суттєвих змін. Незважаючи на те, що гостро відчувалися проблеми матеріальної бази, грошового утримання, профпідготовки міліції, плинності, кадрів більшість з працівників міліції старанно виконували свій головний обов'язок – охорону громадського порядку.

Література

1. Мулукаєв Р. С. Про співробітництво радянських республік у будівництві робітничо-селянської міліції / Р. С. Мулукаєв // Радянське право. – 1982. – № 11. – С. 63–67.

2. Мулукаєв Р. С. Из истории строительства рабоче-крестьянской милиции в советских республиках (1918–1924 гг.) / Р. С. Мулукаєв // Известия высших учебных заведений // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 82–90.

3. Воробейкова Т. У. Советская милиция в годы борьбы за социалистическую реконструкцию народного хозяйства (1926–1934 гг.) / Т. У. Воробейкова // Труды Высшей Школы МВД СССР. – 1977. – Вып. 11. – С. 40–49.

4. Власенко С. И. Правоохранительные органы Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теория и история государства и права; история политических и правовых учений" / Власенко С. И. – Харьков, 1987. – 28 с.

5. Олійник О. І. НКВС України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень" / Олійник О. І. – Харків : Вид-во НУВС, 2000. – 19 с.

6. Коцан І. Д. Міліція Харківщини у 1917–1930-х роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень" / Коцан І. Д. – Харків : Вид-во НУВС, 2003. – 20 с.

7. Михайленко П. П. НКВС УСРР: формування та організаційно-правові засади діяльності у період до створення СРСР (кінець 1917–1922 рр.) / П. П. Михайленко, В. А. Довбня // Міліція України. – 2005. – № 3. – С. 22–23.

8. Михайленко П. П. Міліція України радянського періоду (1923–1940 рр.) / П. П. Михайленко, Т. Л. Кальченко // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 18–19.

9. Звіт НКВС УСРР про власну діяльність за 1920 р. // ДА МВС України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 9, арк. 98–102.

10. Наказ № 4 Головного управління міліції НКВС УСРР щодо додаткової оплати працівникам міліції від 23 червня 1920 р. // ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, од. зб. 13, арк. 3.

11. Наказ Головного управління міліції НКВС РСФРР щодо додаткової оплати працівникам міліції від 2 квітня 1920 р. // ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, од. зб. 13, арк. 1–3.

12. Про норми заробітної плати для робітників і службовців УСРР: Постанова Всеукраїнського революційного комітету від 18 лютого 1920 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – № 3. – 32 с.

13. Про затвердження "Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР": Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 14 вересня 1920 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 2. – 70 с.

14. Про прийняття на державні кошти постачання та продовольства міліціонерів та командного складу робітничо-селянської міліції: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 1 жовтня 1920 р. // ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, од. зб. 17, арк. 42.

15. Про положення і постачання міліції: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 5 квітня 1921 р. // Михайленко П. П. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917–1953 рр.) : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1999.

Т. 1: 1917–1925 рр. – 1999. – 368 с.

16. Про віднесення витрат на утримання міліції на місцеві кошти: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 12 січня 1923 р. // Михайленко П. П. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917–1953 рр.) : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1999.

Т. 1: 1917–1925 рр. – 1999. – 368 с.

17. Наказ № 506 Головного управління міліції НКВС УСРР щодо віднесення посад працівників міліції до того або іншого розряду за сімнадцятирозрядною тарифною сіткою від 31 жовтня 1922 р. – ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 1, од. зб. 992, арк. 218.

18. Тимченко А. П. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг. : [учеб. пос.] / А. П. Тимченко. – Луганск : РИОЛИВД, 1998. – 86 с.

19. Петров Г. И. Советское административное право. Часть общая : [учебник] / Г. И. Петров. – Л., 1960. – 268 с.

20. ХОДА, ф. Р-563, оп. 2, спр. 2, арк. 435.

21. Про забезпечення родин працівників та службовців у випадку смерті годувальника: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 6 травня 1921 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 9. – 860 с.

22. ЦДАВО, ф. Р. 5, оп. 2, спр. 2326, арк. 4

23. Про форму одягу, знарядження, озброєння та інше речове забезпечення міліції УСРР: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 26 жовтня 1925 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 8. – 474 с.

24. Іванов В. Матеріальне забезпечення працівника міліції. Юридичне вид-во НКЮ УСРР / В. Іванов. – Харків, 1930. – 48 с.

25. Про пільги та переваги особам, що перебувають на службі у міліції й кримінальному розшуку УСРР: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 30 січня 1926 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1926. – № 3. – 33 с.

26. Про форму одягу, знарядження, озброєння та інше речове забезпечення міліції УСРР: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 26 жовтня 1925 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 8. – С. 474.

УДК 94(477.6)"1941/1943":329.614(=161.2):655:070

С.Е.Литвин

Неперіодична друкowana продукція як пропагандистська зброя ОУН на східноукраїнських землях (1941–1943 рр.)

*У статті розглядається малодосліджена проблема використання Організацією Українських Націоналістів неперіодичної друкowanej продукції як засобу свого ідейного впливу на народні маси східноукраїнських земель протягом періоду нацистської окупації.
Ключові слова: ОУН, східноукраїнські землі, агітація, пропаганда, друкарні, листівки.*

*В статье рассматривается малоисследованная проблема использования Организацией Украинских Националистов неперіодической печатной продукции в качестве средства своего идеіного влияния на народные массы восточно-украинских земель на протяжении периода нацистской оккупации.
Ключевые слова: ОУН, восточно-украинские земли, агитация, пропаганда, типографии, листовки.*

*The work is devoted to the problem of using the non-periodical publications in Eastern Ukraine by Organization of Ukrainian Nationalists as an instrument of its ideological influence on the people during the period of nazi occupation.
Key words: OUN, Eastern Ukraine, agitation, propaganda, printing-house, leaflets.*

Вперше масова друкowana пропаганда як засіб агітаційного та інформаційно-психологічного впливу з'явилася ще під час Першої

світової війни, але протягом Другої світової війни вона вже активно використовувалася всіма ворогуючими сторонами. Не стала винятком і ОУН, для якої видавнича справа набула статусу провідного напрямку діяльності. Особливо гостро відчувалася необхідність друкованого слова самостійників на Східноукраїнських землях, які, два десятиліття перебуваючи в пазурах радянського агітпропу, всіляко вичищалися від націоналістичних елементів. Одразу слід уточнити, що в даному випадку саме поняття "Східноукраїнські землі" (СУЗ) слід розуміти не стільки в географічному, скільки в політичному сенсі – адже за усталеною термінологією ОУН вся так звана "старорадянська" територія нашої держави (центр, південь та, власне, схід) визначалася саме як Східна Україна. Хоча у вітчизняній історіографії стосовно зазначеної проблеми відчувається нестача уваги фахових істориків, вона набула часткового висвітлення у роботах таких дослідників національно-визвольного руху, як В.Нікольський [16], А.Русначенко [19], В.Сергійчук [20], О.Стасюк [21], Ю.Щур [25] тощо.

Широкомасштабна агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН на теренах Східної України потребувала розгалуженої мережі друкарень – вже в серпні 1941 р. розпочала свою діяльність друкарня бандерівського Крайового Проводу Осередньо-Східних Українських Земель у Вінниці, над якою шефствували Йосип Позичанюк та Пантелеймон Сак. В м.Нижньодніпровськ була заснована друкарня Проводу Південно-Східних Українських Земель під опікою Василя Кука. Потужна друкарня Одеського Обласного Проводу була керована крайовим провідником Тимошем Семчишиним. З 1943 р. функціонувала обласна друкарня і на Кіровоградщині (м.Новоукраїнка). Протягом нетривалого часу менші підпільні друкарні діяли у Макарівському районі Київської області, в селах Діївка-2 під Дніпропетровськом та Рудченково біля м.Сталіно, де задіяні були навіть росіяни, що потрапили під вплив ідей ОУН [21, с. 43].

Значна частина агітаційних матеріалів надходила із Західної України. Так, серед найбільш використовуваної націоналістичної літератури, яку переправляли на східноукраїнські території учасники похідних груп, були "Постанови Другого Великого Збору" бандерівської ОУН (ОУН(б)), "Декалог" (Десять заповідей українського націоналіста), "Маніфест Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери", різноманітні варіанти "Історії України", текст Гімну України тощо.

Окрім різного роду публіцистики (брошур і книг), як носії національно-визвольної пропаганди оунівцями широко використовувалися афіші, ілюстрації та численні листівки, звернені як до мирного населення, так і до учасників бойових дій.

За визначенням дослідника психологічної війни В.Крисько, листівка – це інформаційно-пропагандистське друковане видання, що відрізняється невеликим об'ємом (не більше двох сторінок), стислим і доступним текстом, помітним оформленням друку [14, с. 86]. Листівки можна класифікувати наступним чином: ті, переконують (факти у них представлені таким чином, щоб переконати аудиторію в істинності висновків, зроблених пропагандистом), інформативні (оперують фактажем та пропонують читачеві досі невідомі йому факти, тим самим стимулюючи його інтерес і задовольняючи цікавість) та спонукальні листівки (такі, що містять чіткі вказівки до виконання тих чи інших дій) [9, с. 247].

Як друкований пропагандистський матеріал, листівка характеризується низкою переваг порівняно з іншими видами друкованої продукції. Вона є набагато оперативнішою, ніж журнал або брошура, відгукується на зміни у політичній і військовій ситуації. Її досить швидко готують до друку (іноді протягом декількох годин), видають великими тиражами на будь-якій поліграфічній базі та поширюють за короткі терміни. Одну і ту ж листівку можна багато разів перевидавати і у великих кількостях поширювати в тих або інших районах [14, с. 86].

Наведені переваги зумовили той факт, що листівки стали одним з основних засобів поширення учасниками похідних груп ОУН та створеними ними осередками на СУЗ своїх ідей серед населення.

У повідомленні вже від 14 серпня 1941 р. німецьких органів влади, де йшлося про інтенсивне розширення групою ОУН(б) пропагандистської діяльності на користь "створення незалежної і соборної Української держави" в центрі України (зокрема, в районах Житомирщини, Бердичева, Вінниці, Умані), зазначалося, що націоналісти поширюють листівки із закликом до створення "Української революційної армії" [3, с. 259–260].

Як згадував професор І.Левадний, після вступу нацистів до Києва "на стінах і парканах, не раз поруч з німецьким зверненням, з'явилось інше, ще більшого формату і лише українською мовою... В ньому повідомлялось, що український народ переживає переломовий етап своєї історії і повинен напружити всі свої сили в боротьбі за свою волю і своє вільне, державне існування... У зверненні було сказано, що боротьбу за принципи, проголошені в Універсалах 1918–1919 років провадить тепер Організація Українських Націоналістів, яку очолює Степан Бандера" [20, с. 11]. У листівці ОУН(б), знайденій німцями влітку в київському відділку поліції у 1942 р., містилося звернення до всіх українців із закликом боротися не лише проти "московських пролетарів", але й проти прибічників нацизму. В іншій листівці, виявленій окупантами в районі Києва, йшлося про те, що німці своєю

брутальною колоніальною політикою щодо України викликають відверте обурення, їх нетривале господарювання розвіяло всі сподівання на суверенну Україну, тому слід вступати на шлях організованої революції під керівництвом С.Бандери. Головним завданням листівка визначала об'єднання всіх сил, а час виступу мав бути оголошений керівництвом ОУН(б) [20, с. 67–68]. Виявляли німці і листівки мельниківської ОУН (ОУН(м)), в середовищі якої протягом кін. 1941–1942 рр. окреслилася чітка тенденція щодо переходу в повну опозицію до окупантів. Так, у донесенні німецької СД (служби безпеки) від 25 березня 1942 р. повідомлялося: "В Києві перехоплено нову нелегальну листівку ОУН Мельника... В ній знову є гасло: "Хай живе незалежна Українська держава! Слава Організації Українських Націоналістів! Хай живе полковник Андрій Мельник!" Решта листівки присвячена річниці смерті Шевченка і широкому опису його боротьби за незалежну Україну... У листівці робиться висновок: "Шевченко бачив, що тільки діяльні, відважні і горді люди можуть вийти переможцями з боротьби. Ось тому він засуджував всіх, хто згинався перед окупантом... Наші думки линуть сьогодні до його святої могили над Дніпром, щоб там перед безсмертним духом охоронця українських революціонерів поклястися, що ми не матимемо спокою, поки його заповіді не будуть виконані, поки Україна не стане вільною і незалежною державою" [13, с. 556].

За свідченнями І.Курача, учасника самостійницького підпілля на Чернігівщині, як бандерівський, так і мельниківський місцеві Проводи ОУН з метою полегшення вербувальної роботи доставляли націоналістичну літературу та розповсюджували її переважно серед інтелігенції та молоді. В обласний Провід ОУН(б) література надходила з Києва, за нею декілька разів виїжджав член організації Остапенко [4, арк. 326].

Поширенням брошур у колі місцевих націоналістів займався Семен Сапун, керівник сумської організації ОУН(б), серед них були: "Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.", брошура Д.Донцова "Де шукати наших історичних традицій" тощо [12, с. 14]. В цій справі були задіяні й інші активісти Сумського краю, зокрема український диригент і композитор Віктор П. та керівник банку м.Ромни В.Рижевський, що охоплювали своєю працею Роменщину. Як писав у своїх спогадах В.Рижевський, "на летючці, яку ми розповсюджували (а п. Віктор їздив із хором і по селах, де дівчата-хористки роздавали або ж підкидали під лавки різні летючки, щоб ніхто не знав, де вони взялися), був з одного боку малюнок Тараса Шевченка в рамочці з квітами, а з другого напис "Хай живе Самостійна Україна" та великими чорними літерами ім'я: Степан Бандера" [11, с. 23, 24, 26–27].

На початку вересня 1942 р. нацисти перехопили нелегальні листівки ОУН(б) у Харкові, які, як зазначалося у німецькому донесенні, були виготовлені "крайовим відділенням ОУН східних територій України". В цих листівках повідомлялося про розширення "групою Бандери" своєї пропаганди на Східноукраїнських землях [13, с. 583].

На території, прилеглій до Холодного Яру, емісари із Західної України почали з'являтися у 1942–1943 рр. Взимку 1942 р. в м. Кам'янку приїхали молоді чоловік і жінка, ймовірно, на прізвище Бриль. Оселившись у місті, вони розповсюджували українську літературу і листівки національного характеру серед молоді і населення. В с. Стара Сота жив учитель Григорій Водний, на квартирі якого таємно збиралися представники сільської інтелігенції, проводилася агітаційна робота; також відомо, що він займався розповсюдженням націоналістичної літератури по селах Кам'янського району [1, с. 31–32].

Легальним прикриттям для діяльності українських патріотів у с. Білецьківці на Полтавщині став осередок "Просвіти", який виник у грудні 1941 р. з ініціативи керівника місцевої ланки ОУН Василя Чорновола. Під його керівництвом члени організації таємно читали націоналістичну літературу і поширювали листівки антинімецького та антирадянського змісту, що В. Чорновіл привозив з Кременчука, в якому існував потужний осередок ОУН. Після знищення німцями керівників кременчуцького націоналістичного підпілля в 1942 р. в околицях міста продовжували розповсюджуватися листівки, які вказували на злочини нацистів і закликали до боротьби за волю України [18, с. 216–217].

На Дніпропетровщині розробкою оунівських листівок для різних частин області переймався Микола Самійленко. Особисто він поширював їх у селах Спаському, Очеретуватому і у м. Новомосковськ, зокрема, таким чином: приходив увечері на Амурський ринок Новомосковська, куди пізніше зв'язковий приводив до 10 хлопців віком до 25 років. М. Самійленко розповідав їм про ОУН, роздавав листівки, а ті, в свою чергу, розповсюджували їх далі. Таких зустрічей було від 35 до 45. Відомо, що ОУН організовувала зв'язки і доставку літератури: такий похід по маршруту Нижньодніпровськ–Харків–Охтирка–Полтава відбувся в липні–серпні 1942 р. [19, с. 49] У записці УШПР (Українського штабу партизанського руху) від 19 березня про діяльність українських націоналістів повідомлялося, що в грудні 1942 р. місцевою робітницею в районі Новомосковська було знайдено листівку під заголовком "Голод" наступного змісту: "24 роки ми носили ярмо комуністів. В 1933 р. пережили голод. Влітку 1943 року знову буде голод. Нам, українцям, необхідно об'єднуватися в бойові групи і скинути гітлерівський чобіт" [12, с. 191]. Слід сказати, що з приводу

загрози голоду, яка нависла над Україною протягом окупації, з серпня 1942 р. від імені ОУН(б) подібні листівки розкидалися по всій Східній Україні – в них вказувалося на зменшення в Україні на третину посівних площ, а то й не засівання земель у прифронтовій зоні. Головною причиною такої ситуації вважалася німецька політика в галузі сільського господарства, зокрема новий земельний закон: "Віднині селянин одержить тільки те, що йому дадуть після заспокоєння всіх воєнних потреб і після забезпечення Західної Європи". Порятунком авторами вбачався в "самоорганізованій і самопомоговій акції українського села й міста" [19, с. 52].

Пропагандою у вигляді друкованого слова на Дніпропетровщині займалися і члени націоналістичних ланок у селах Діївка-1 та 2, а листівки, надруковані в місцевій друкарні, йшли також на Дніпропетровськ, Сухачівку, Таромське. В Солонянському районі листівки виготовляв Іван Пилипенко. До низових організацій району доходила численна література, зокрема: брошури "Вільна Україна", "Матеріали "На свято зброї", листівки "За що бореться УПА", "Український народ!", "Українці, селяни, робітники й інтелігенція!", "Українська молодь!", "Українці!", "Поліціанти, шуцмани, співробітники таємної поліції", комунікати Проводу з приводу загибелі учасників ОУН, плакат "За самостійну соборну Українську державу" [19, с. 49].

Добрим організатором і пропагандистом та вправним розповсюджувачем агітації у Кривому Розі виявила себе учасниця національно-визвольного руху Ганна Максимець, що дісталася міста у складі похідної групи, очолюваної П.Ріжком [8, с. 48, 47]. Націоналістично налаштоване студентське угруповання однієї з криворізьких агрошкіл поширювало листівки серед населення, в яких містилися заклики до невиконання розпоряджень німецьких окупантів, а українську поліцію агітували переходити на бік ОУН і обов'язково приносити із собою зброю, видану німцями [7, с. 151]. Під керівництвом члена ОУН(б) Бориса Назаренка Леонід Костюк, Володимир Шестаков, Іван Шутко, Іван Берко та інші підпільники також поширювали у місті різноманітні пропагандистські матеріали, зокрема, брошуру "Україна, яка була, є і буде" [8, с. 49–50].

Випадки проникнення друкованого слова ОУН зафіксовані і на Запоріжжі. Так, у німецькому звіті від 25 вересня 1942 р. про діяльність українського руху Опору подається інформація про арешт робітника за "поширення нелегальних матеріалів" в районі с.Софіївки [13, с. 580]. Відомо, що особливо активно займалися розповсюдженням листівок та іншої друкованої продукції підпільники із мелітопольської групи ОУН(б). Відразу після окупації Мелітополя німецькими військами 6 жовтня 1941 р. на стінах будинків, перехрестях вулиць й інших

видних місцях, поруч з офіційними німецькими відозвами, з'явилися листівки та звернення до українського народу з інформацією про відновлення у Львові Української держави, створення її уряду та закликом розбудувати незалежну Україну. Існують дані про нелегальне поширення листівок з приводу загибелі провідного діяча ОУН Д.Мирона-Орлика та закликом до боротьби на два фронти (з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом) у 1942 р. На Мелітопольщині оунівці розповсюджували і книжки: "Наші традиції" Д.Донцова, "Славні побратими", "Хто ворог українського народу", "Малий Робінзон", "Христос воскрес" та "Пролом" [25, с. 155, 159]. У звіті одного із "спостерігачів" за націоналістами до обкому КП(б)У в 1944 р. підтверджувалося, що зміст їхніх агітаційних матеріалів "було спрямовано проти німців і за самостійну Україну" [15, с. 156].

Серед літератури, яку активно використовували оунівці на території Миколаївщини, були книжки "Мина Мазайло", "Чужинці про Україну" Січинського, численні брошури та листи [10, с. 108].

Відомо, що в 1943 р. в Криму за участю оунівця Леоніда Ларжевського було випущено 500 примірників листівок націоналістичного змісту [17].

Поширення листівок було вкрай важливим напрямком у роботі оунівців на Донбасі. У м.Комсомольськ на явочній квартирі зв'язкова "Нюся" та районний провідник бандерівської ОУН студент Сигіда придбали друкарську машинку для виготовлення друкованої продукції. Безпосередньо друком займалися "Нюся" та оунівець С.Мушенко. Останнім з отриманого від провідника оригіналу було надруковано 10 листівок, які він віддав зв'язковій для розповсюдження (така схема була звичайною) [16, с. 44].

Як повідомляла газета "Вісті" у №6–7 за 1942 р., "розкидані у всіх районах Донбасу націоналістичні листівки дали людям тему до розмов. Люди чимраз голосніше говорять про самостійну Україну. Найсильніше враження зробили листівки в Краматорську. Там вони були розкинуті вже після того, як люди бачили звірства більшовиків, а потім ще гірші звірства німців. Там всі люди захоплені нашою ідеєю і не хочуть ані німців ані більшовиків. Листівки передають люди з села в село, з посьолка в посьолок. Нарід хоче читати, хоче боротись..." [24, арк. 18]. В період між лютим та квітнем 1943 р. листівки "До поліцистів", "До українського народу", "До партизан", "Українці" поширювалися в Сталіно й Маріуполі [23, арк. 34].

Антинімецькі та антирадянські гасла зазвичай поєднувалися в одній листівці. Якщо початок її розпочинався прокляттям на адресу Гітлера, то кінцівка проголошувала таке ж саме ставлення й до Сталіна. Текст оунівських листівок розроблявся Центральним Проводом,

іноді оунівці Донбасу його корегували на місцях [16, с. 44–45], чи навіть, враховуючи специфіку регіону, творили власні варіанти листівок, що надсилалися на затвердження до Дніпропетровська. З цього приводу один з учасників походу ОУН на Схід, організатор мережі націоналістичного підпілля на Донбасі в 1942–1943 рр. Є.Стахів згадував: "А ще познайомили з Іваном Павловичем – інженером в хлібнім заводі... Дуже мудрий, освічений чоловік, років 40–45, патріот глибокого змісту... Іван Павлович перший мене навчив, що треба відректися від гасел, з якими ми прийшли. Найперше – від гасла "Україна – для українців" як шкідливого. Казав: "... Ми мусимо говорити про народоправ'я, про соціальні права всіх національних меншин. Україна має бути демократична держава із свободою преси, релігії, сумління..."

Іван Павлович почав писати для нас летючки, і в перших з них повідомив про зміну нашого думання. Він також переконав мене, що треба писати летючки й російською мовою – щоб залучити до наших прихильників більше населення. Написав звернення до росіян на Донбасі – що воюєм за самостійну Україну, де всім будуть надані рівні права, не буде дискримінації тощо" [22, с. 146–147].

В окупованій румунами Трансністрії друкована пропаганда також стала формою донесення до місцевого населення ідей ОУН. Тамтешній інспектор жандармерії полковник Є.Броштяну в повідомленні від 19 квітня 1942 р. зазначав, що в с.Чечельник Балтського повіту було знайдено три маніфести, написані на маленьких клаптиках паперу, кожен з яких складався з трьох коротких речень, схожих за змістом та інтонацією. Так, в одному з маніфестів вказувалося на те, що румуни грабують українців та налаштовують їх проти німців, останніх же, в свою чергу, закликалося допомогти вигнати румунів. Щоправда, в маніфестах, прокламаціях, брошурах, які з'явилися пізніше, посилянь на прихильність до німців не було. Натомість, йшлося про те, що всі українці повинні об'єднатись задля створення незалежної України без німців і будь-яких загарбників.

Набір пропагандистської літератури в краї був доволі різноманітним. Окрім традиційних маніфестів з закликами до створення незалежної України, знаходилися листи з символікою держави, патріотичними поемами, заповідями українського націоналіста, численні брошури: "Марш української армії", "Тарас Шевченко", "Свято української книги", "Історія української культури", "Кобзар" [2, с. 251]. Відомо, що на початку серпня 1943 р. румунська жандармерія розпочала арешти українців у зв'язку із появою листівок "Український народ" і "УПА" [5, арк. 136]. А 7–8 листопада того ж року тільки в самій Одесі було розкидано 4 тисячі оунівських листівок [5, арк. 142].

Підсумовуючи, слід зазначити, що пропагандистська робота учасників похідних груп призвела до того, що до ОУН було залучено частину місцевого населення, зокрема національно-патріотично налаштованих осіб, які були невдоволені або переслідувалися радянською владою. Кадрові ж оунівці почали усвідомлювати справжню оцінку німців як окупантів та необхідність переходу до підпільно-революційної боротьби, що виключала легальні форми [6, с. 21]. Таким чином, попри усі несприятливі фактори, ОУН вдалося охопити своєю мережею практично всі Східноукраїнські землі та заручитися симпатіями частини народних мас.

Література

1. Бушин М. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навчальний посібник з історії Черкащини / М. Бушин, Н. Гудачкова, В. Лазуренко, А. Лисенко. – Черкаси, 2003. – 233 с.
2. Вінцовський Т. Організація системи пропаганди ОУН на території Трансністрії / Т. Вінцовський // Сторінки воєнної історії України. – 2009. Вип. 12. – 2009. – С. 249–254.
3. Гальчак С. "Східні робітники" з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Гальчак. – Вінниця, 2004. – 344 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 4.
5. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 32.
6. Горбуров Є. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / Є. Горбуров, М.Шитюк. – К., 2003. – 57 с.
7. Гусейнов Г. Історія створення та діяльності агрошкол на Криворіжжі в окупаційну добу (1941–1943) / Г. Гусейнов // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни : [зб. мат. загальн. укр. наук. конф. (24–25 жовтня 2000 р.)]. – Кривий Ріг, 2000. – С. 143–155.
8. Дольчук А. Їхні серця палали любов'ю до України (Українське націоналістичне підпілля на Криворіжжі в роки війни) / А. Дольчук // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини : мат. міжрегіон. наук. конф. (29 квітня 2005 р.). – Кривий Ріг, 2005. – С. 46–52.
9. Жовтенко Т. Листівки як засіб проведення психологічних операцій (на прикладі використання листівок у психологічних операціях ЗС США в Афганістані у 2001–2002 рр.) / Т. Жовтенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 246–253.
10. Зайцев Ю. Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944: (до 60-річчя визволення від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 103–114.
11. Іванущенко Г. ОУН-УПА на Сумщині / Г. Іванущенко. – К., 2006. Т. 1. – 2006. – 156 с.

12. Іванущенко Г. ОУН-УПА на Сумщині / Г. Іванущенко. – Суми, 2009. Т. 2. – 2009. – 232 с.
13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 657 с.
14. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Крысько. – Минск, 1999. – 181 с.
15. Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. Мороко // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ, 1997. Вип. 2. – 1997. – С. 152–164.
16. Нікольський В. Підпілля ОУН(Б) у Донбасі / В. Нікольський. – К., 2001. – С. 178.
17. Омельчук Д. Чи була ОУН в Криму / Д. Омельчук, Н. Шевцова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://svityltsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=252>. – Назва з екрану.
18. Ревеуг В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Ревеуг. – Полтава, 2004. – 288 с.
19. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К., 2002. – 519 с.
20. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955 / В. Сергійчук. – К., 2005. – 836 с.
21. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Л., 2006. – 384 с.
22. Стахів Є. Останній молодоговардієць. – К., 2004. – 496 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 91.
24. ЦДАВОВУУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 164.
25. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області / Ю. Щур // Український визвольний рух. – Львів, 2006. Зб. 8. – 2006. – С. 153–163.

УДК 930.1:303.446.4

Ю.Ю.Куценко

Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку

Стаття присвячена висвітленню сутності та подальших перспектив розвитку одного з напрямків сучасної української історичної науки – "драгоманознавства".

Ключові слова: сучасна українська історіографія, драгоманознавство, М.П.Драгоманов.

Статья посвящена освещению сущности, направлений и дальнейших перспектив развития одного из направлений современной украинской исторической науки – драгомановедения.

Ключевые слова: современная украинская историография, драгомановедение, М.П.Драгоманов.

The article deals with the nature, trends and further prospects of development of one of the areas of modern Ukrainian historical science – drahomanoznavstvo.

Key words: modern Ukrainian historiography, drahomanoznavstvo, M.P.Drahomanov.

Здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. підштовхнуло розвиток усіх галузей української гуманітаристики. Безсумнівно, вони є важливими для формування національної державотворчої концепції, і особливого значення тут набуває історична наука та історіографія як її складова частина.

Формування новітньої української історичної науки, зокрема й української історіографії, проходить у контексті процесу переосмислення української історії, а також зміни парадигмальних основ національної історичної науки. Одним з пріоритетних напрямків сучасної історіографії сьогодні є повернення із забуття багатогранної творчості українських вчених, які через низку об'єктивних причин не були затребуваними передусім радянською наукою. Серед таких вчених помітне місце займають ім'я та спадщина відомого українського історика Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895). Активна громадська позиція, значний обсяг політичної публіцистики, наукові дослідження з різної проблематики зробили його особу та творчість достатньо широко відомими як на його Батьківщині, так і за кордоном.

Наявність у М.П.Драгоманова учнів та послідовників й їх активна робота в царині популяризації його спадщини стали основою для формування на рубежі ХІХ–ХХ ст. в українській гуманітаристиці окремого напрямку – "драгоманознавства". Цей термін, на відміну від "шевченкознавства", "франкознавства" і "грушевськознавства", не є усталеним у термінологічному арсеналі української історіографії, тому його можна вважати доволі умовним. Драгоманознавство не має окремих організаційних структур та спеціалізованих періодичних видань, що ускладнює його визначення як окремого напрямку в історіографії. Тим не менш кількість драгоманознавчих студій (кількасот) та присвоєння Київському державному педагогічному інституту його імені у 1991 р. (саме цей заклад пізніше став одним з осередків драгоманознавства) говорить про його існування, успішне функціону-

вання та можливість використання цього терміна в історіографічних розвідках.

Окремого комплексного дослідження, що було б присвячено огляду драгоманознавства в українській історіографії, на сьогодні не існує. Маємо лише дві статті, в яких розглядаються тенденції розвитку та аналіз драгоманознавчих студій в окремі хронологічні періоди [2; 7]. Тому узагальнення сучасного стану та перспектив подальшого розвитку цього напрямку української історіографії видається актуальним.

Загальний аналіз динаміки драгоманознавчих студій дозволяє виокремити кілька етапів розвитку драгоманознавства:

I. Середина 1860–1895-х рр. (від початку діяльності М. Драгоманова до його смерті): він характеризується процесом активного суспільно-політичного та наукового життя в українських землях, у якому вчений брав надзвичайно діяльну участь. Тому його змістовим навантаженням є велика кількість наукових студій та публіцистичних робіт самого Михайла Петровича, джерела документального характеру, офіційна рецензія на його магістерську дисертацію професора В.А.Більбасова, прижиттєві рецензії в періодичних виданнях на твори історика, невелика біографічна стаття І.Франка про М. Драгоманова, політичні памфлети учасників російського революційного руху В.Черкезова і В.Тарновського.

II. 1896–1924 рр., який включає початок збирання творчої спадщини історика його послідовником Михайлом Павликом, перше осмислення її вартості та значення, закладання історіографічних традицій при висвітленні постаті вченого та основ сучасного "драгоманознавства" на фоні історичних перипетій в Україні першої третини ХХ ст., пов'язаних з I Світовою війною, розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, відтворенням української державності в 1917–1920 рр. та входженням частини українських земель до складу СРСР у 1922 р., та зумовили активізацію драгоманознавчих студій.

Перебіг розвитку драгоманознавства та його сутність у цей період були висвітлені в окремій розвідці одного з найбільш активних сучасних дослідників творчості М.П. Драгоманова – А.Круглашова. В ній історик не тільки систематизував оцінки спадку М. Драгоманова в тогочасній історичній науці, але й прослідкував їх еволюцію в залежності від авторства та політичних умов їх виникнення [2]. Своєрідним показником стану драгоманознавчої тематики в історіографічних дослідженнях може слугувати бібліографія драгоманознавчих студій у фондах Всенародної бібліотеки України [3].

III. 1924 – середина 1950-х рр., на якому маємо формування методологічних засад нової радянської історіографії, чітке виокремлення української історіографії в західноукраїнських землях та

діаспорі, що зумовлює еволюцію "драгоманознавства". Пріоритетною в цьому процесі стає не просто політична, але й партійна кон'юнктура. Серед засадничих характеристик періоду – поступове оформлення державності СРСР, політика "українізації", повернення з еміграції М.Грушевського, який достатньо прихильно ставився до політичної теорії М. Драгоманова. Як результат – більша частина з джерел – плоди розвитку саме радянської історичної науки 1920-х рр.

IV. Середина 1950-х – середина 1980-х рр., що пов'язаний зі смертю Й.Сталіна та змінами в суспільно-політичному житті СРСР – загальною лібералізацією та активізацією історичних студій: в 50-х рр. у діаспорі, а з 60-х рр і в радянській історіографії, починається процес відродження "драгоманознавства", поступове розширення його територіальних меж, кола наукових проблем, що в ньому розглядаються [11]. Динаміку драгоманознавства на першому етапі цього періоду відображено в публікації І.С.Савченко [7].

V. Середина 1980-х – 1991 рр., що співпадає з початком "перебудови" в СРСР, глобальними змінами в суспільно-політичній сфері країни, початком процесу розпаду Союзу, прийняттям декларації про державний суверенітет України. Цікавим аспектом, який виокремлює цей етап в розвитку драгоманознавчих студій, є їх певна "стагнація". Причому при всій активності політичного життя в світі, подібна ситуація складається як у вітчизняній, так і в діаспорній історіографії.

VI. 1991 – до сьогодні. Він починається здобуттям Україною державної незалежності і характеризується поступовим її державним оформленням. На цьому етапі відбувається справжній розквіт цього напрямку української історіографії. Драгоманознавство рухається в своєму розвитку в межах тенденцій, характерних для української історичної науки, а саме переосмислення історичного процесу під кутом національної ідеї та становлення нової української державності, звільнення від міфологем, заповнення створених лакун [10, с. 4–46]. Всі ці тенденції, безсумнівно, є актуальними для проблем, що стоять перед дослідниками життя та творчого спадку М.П.Драгоманова. Одночасно драгоманознавство стикається і з проблемами, які постали перед українською історичною наукою, зокрема політизація, певна односторонність наукових зацікавлень, термінологічний хаос, заміна одних міфів іншими [10, с. 8–46, 98, 233].

На сьогодні маємо комплекс із приблизно 230 джерел, причому 229 – результат розвитку вітчизняного "драгоманознавства" (орієнтовна бібліографія додається). При цьому потрібно наголосити на тому, що кількість драгоманознавчих студій, напевно, є більшою, зважаючи на постійне виявлення розвідок з цієї проблематики в регіональних фахових виданнях. З них 16 монографій, що безпосередньо стосують-

ся життя та діяльності історика, та 4 монографії, в яких це відбувається в контексті висвітлення іншої проблеми; 171 стаття різної проблематики, 11 дисертаційних досліджень, 12 публікацій робіт історика, 5 збірок матеріалів драгоманознавчих конференцій, 4 репринтних публікації наукових студій вітчизняних та діаспорних істориків. У діаспорі вийшла лише 1 невелика загальна розвідка, що стосувалася викладацької діяльності М.Драгоманова в Київському університеті, та 1 публікація болгарської дослідниці Л.Терзійської про роботу вченого у Софійській Вищій школі.

В сучасному драгоманознавстві, на основі загального аналізу змісту драгоманознавчих студій, на сьогодні виділяються кілька напрямків дослідження життя та діяльності вченого.

Найбільш розвиненим є напрямок, який достатньо умовно можна визначити як "державницько-правовий". На сьогодні орієнтовна кількість розвідок різного рівня 99. Серед пріоритетних проблем цього напрямку є увага, передусім, до федералістичної концепції розбудови державності, що була розроблена М.Драгомановим; розгляд так званої "політичної філософії" вченого; аналіз розуміння ним громадянських прав та свобод людини як у вже існуючих формах державного устрою, так і в нових реформованих державах.

Помітною тенденцією стало збільшення кола наукових досліджень, присвячених неполітичній проблематиці, що, безсумнівно, наближає висвітлення постаті вченого до цілісності та об'єктивності. Як результат, другим в сучасному драгоманознавстві є напрямок, у якому перевага надається висвітленню наукової роботи та наукової вартості суто наукових досліджень історика. Приблизна кількість робіт з цієї проблематики є значно меншою – 33. Найбільшої уваги приділяють його раннім антикознавчим роботам, на основі яких драгоманознавці традиційно продовжують розглядати початкові основи формування федералістичної концепції М.Драгоманова. Також аналізу піддаються й інші наукові розвідки вченого – з історії України та всесвітньої історії, історії релігії та церкви, фольклористики, історії української літератури.

Робота в студентські роки в недільних школах, викладацька діяльність у Київському та Софійському університетах становили важливу складову суспільної та наукової діяльності М.Драгоманова. Тому одним з важливих напрямків сучасного драгоманознавства є дослідження як перебігу його викладацької діяльності, так і сутності його педагогічних поглядів. Приблизна кількість робіт цього напрямку – 30.

Серед важливих завдань, що стоять перед сучасним драгоманознавством, постало завдання ознайомлення широкого загалу з основними віхами біографії та суспільно-політичної й наукової роботи

М.П.Драгоманова. Необхідність подібного ознайомлення виникла ще на початку 1990-х рр., коли, окрім імені, про вченого в українській спільноті майже нічого не було відомо. Це, безумовно, результат цілеспрямованої політики замовчування, що побутувала у вітчизняній гуманітаристиці радянського періоду. Тому в періодичних виданнях та мережі Інтернет час від часу з'являються публіцистичні статті (приблизна кількість на сьогодні – 13), мета яких – популяризація спадку відомого вченого.

Внаслідок тривалої хвороби та достатньо важкого життя М.П.Драгоманов прожив всього 54 роки. На перший погляд, його біографія є достатньо вивченою. Тим не менш дослідники продовжують роботу з уточнення даних, пов'язаних з біографією самого Михайла Петровича та його сім'ї. З іншого боку, зростаючий інтерес українських гуманітаріїв до особи та творчого спадку вченого підштовхнув процес перевидання не тільки розвідок самого М.П.Драгоманова, але й досліджень про нього, серед яких стаття Д.Донцова, розвідки І.Лисяка-Рудницького й Б.Кістяківського та репресованого українського історика – Й.Гермайзе.

Незважаючи на достатньо бурхливий розвиток в останні роки, драгоманознавство є достатньо перспективним для подальшої дослідницької роботи напрямком. Серед завдань, що стоять перед істориками, можна визначити наступні:

по-перше, складання нової бібліографії робіт М.П.Драгоманова. Це необхідно з огляду на те, що останньою бібліографією була, напевно, складена М.Павликом [5] та підтвердження заявленої дослідниками кількості робіт вченого – приблизно 2000 [128; 161; 184];

по-друге, розширення усталеного кола робіт історика, що традиційно піддаються аналізу в драгоманознавчих студіях (на сьогодні воно є традиційним – близько 20). Поступово ця робота ведеться шляхом публікацій робіт вченого, але, на жаль, поки що друкуються роботи, які вже є достатньо відомими драгоманознавцям [53–62; 161; 162];

по-третє, більш детальний аналіз ранніх наукових робіт, особливо з антикознавчої та фольклористичної тематики, з метою остаточного визначення їх наукової вартості як на момент їх написання, так і з урахуванням сучасних досягнень історичної науки;

по-четверте, уніфікація термінології, що застосовується в драгоманознавчих розвідках. Передусім це стосується терміна "політична філософія", сутність якого змінюється з огляду на предмет конкретного дослідження. Важливим аспектом також визначення політичної орієнтації М.Драгоманова – ліберал, радикал тощо. Можливою є також відмова від "навішування ярликів", які обмежують можливості

наукового дослідження, особливо у випадку, коли подібне визначення, як з М.Драгомановим, не є виправданим;

по-п'яте, остаточно з'ясування питань, пов'язаних із взаємовідносинами вченого з тими, кого традиційно вважають його учнями – І.Франком, М.Павликом, О.Терлецьким та ін. Це також стосується проблеми взаємовідносин М.Драгоманова з російськими масонами та видавничої роботи у часописі "Вольное Слово". Це стало необхідним з огляду на постійні маніпуляції в драгоманознавчих студіях з приводу цих проблем, що заважає цілісному та об'єктивному висвітленню особи та діяльності вченого в історіографічних дослідженнях;

останнім аспектом є складання інтелектуальної біографії М.П.Драгоманова. Перша спроба в історіографії вже була зроблена в монографії одного з найвідоміших драгоманознавців А.Круглашова "Драма інтелектуала: політичні ідеї М.Драгоманова" [122]. Він зосередив свою увагу на політологічній спадщині вченого та його місці в політичному середовищі тогочасної Російської імперії, але, безумовно, перспективним є написання інтелектуальної біографії М.Драгоманова в контексті тогочасного наукового історичного середовища.

Таким чином, бачимо, що фактично більше ніж столітній процес дослідження життя та наукового доробку М.П.Драгоманова привів до складання окремого напрямку в українській історіографії – "драгоманознавства". Поряд з уже традиційними напрямками вітчизняної гуманітаристики – "шевченкознавством", "франкознавством" "грушевськознавством" – він гідно представлений різного роду ґрунтовними науковими та науково-популярними студіями. До того ж бачимо значний потенціал драгоманознавчих студій не тільки в аспекті подальшого розширення кола проблем досліджуваної драгоманознавчої тематики, але й оформлення організаційних структур "драгоманознавства".

Література

1. Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
2. Круглашов А. Творчачи минуле: образ М.Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // "Українська історична наука на порозі XXI ст." – Чернівці, 2001. Т. 3. – 2001. – С. 25–32.
3. Матеріали до Драгоманівської бібліографії Всенародної Бібліотеки України // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 170–176.
4. Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства / В. І. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 15. – 2008. – С. 246–253.

5. М.П.Драгоманов: 1841–1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / [зладив і видав М. Павлик]. – Львів : Коштом українців, 1896. – 476 с.

6. М. Драгоманов і Галичина : [бібліограф. покажчик] / Львівський держ. ун-т ім. І.Я.Франка. Кафедра історії слов'янських країн. Наук. б-ка ; [укл. : М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко ; наук. ред. Л. Зашкільняк – Львів : Б.н., 1992. – 62 с.

7. Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М.П.Драгоманова в останні роки / І. С. Савченко // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Наукова думка, 1969.

Вип. II. – 1969. – С. 199–205.

8. Скаун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) / О. Ф. Скаун. – Х. : Изд-во при ХГУ, 1987. – 157, [2] с.

9. Сокуренок В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во II пол XIX в. / В. Г. Сокуренок. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1966. – 256 с.

10. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : [колективна монографія] ; за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львівської національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.

11. Яремчук В. Образи української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – поч. 1970-х років / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні / [голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008.

Вип. 18. – 2008. – С. 59–98.

Додаток

Бібліографія

1. Андрусяк А. Теоретичні основи прав людини в працях Михайла Драгоманова / А. Андрусяк // Право України. – 1993. – № 1. – С. 33–35.

2. Андрусяк Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Андрусяк // В'ячеслав Липинський. Студії / В'ячеслав Липинський. – Київ ; Філадельфія : ОПП "Книга", 1994

Т. 1 : Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – 1994. – С. 115–118.

3. Андрусяк Т. Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т. Г. Андрусяк. – Львів, 1998. – 189 с.

4. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // День. – 2006. – № 104, 30 червня ; № 109. – 7 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=164490&mainlang=ukr.> –

Назва з екрану.

5. Андрущенко В. "Епохальна педагогіка" Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 6–14.

6. Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.interestny.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>. – Назва з екрану.

7. Антонець М. Я. "Не шукати ідеалів у старовині та лише в "своїй хаті" / М. Я. Антонець // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 65–67.

8. Антонець М. "... Оба чільні сини України – Шевченко і Драгоманів" / М. Антонець // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 13–14.

9. Бажинов І. Д. Невідома стаття М. Драгоманова про Франка / І. Д. Бажинов // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 13–17.

10. Банковські-Цюліх М. М. П. Драгоманов і початок української еміграції в Швейцарію / М. Банковські-Цюліх // Всесвіт. – 1994. – № 2. – С. 163–169.

11. Бартошко С. Висвітлення наслідків Емського акту у публікаціях М. П. Драгоманова / С. Бартошко // Вісник Київського університету. Серія "Журналістика". – К., 1997.

Вип. 4. – 1997. – С. 156–163.

12. Бартошко С. Від Михайла Драгоманова до "Драгоманівки" / С. Бартошко // Рідна школа. – 2000. – № 1. – С. 26–27.

13. Бартошко С. Інститут фіскалів, або Доноси в долі М. Драгоманова / С. Бартошко // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 9–10.

14. Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 10–12.

15. Бартошко С. Михайло Драгоманов про релігійні мотиви творчості Тараса Шевченка / С. Бартошко // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 59–61.

16. Бартошко С. Сміючись із нещастя, мудро долаймо його / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 15–18.

17. Бартошко С. Як виганяли український дух. Погляди М. Драгоманова на цензурні утиски / С. Бартошко // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 11–12.

18. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – поч. XX ст. (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 "Історія філософії" / Білан Т. О. – Дніпропетровськ, 1998. – 19 с.

19. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – поч. XX ст. (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): дис. канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка; Білан Тетяна Орестівна. – Дрогобич, 1998. – 183 арк. – Бібліогр.: арк. 157–183.

20. Бойко М. П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпро-

дзержинський державний технічний університет / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2008. – 260 с.

21. Бойко Ю. М.П. Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди / Ю. Бойко // Хроніка 2000. – 1998. – № 23–24. – С. 137–145.

22. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47–55.

23. Бондарук Т. М. Драгоманов і українська національна справа / Т. Бондарук // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27–30.

24. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 15–18.

25. Бурбан В. "Чудацькі думки про українську національну справу" / В. Бурбан // Зеркало недели. – 2001. – (№38), 29 вересня. – С. 17.

26. Верба І. Рання праця О. Оглоблина про М. Драгоманова / І. Верба // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 56–61.

27. Висоцький А. Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. Висоцький // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19–21.

28. Вовк Л. Педагогічні і науково-просвітницькі пріоритети спадщини Михайла Петровича Драгоманова / Л. Вовк // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 22–29.

29. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30–33.

30. Гаевская Л. Концепция национального возрождения в историософии М. Драгоманова / Л. Гаевская // Радуга. – 1992. – № 3–4. – С. 111–118.

31. Гедукова В. М. Вплив М.П. Драгоманова на формування світогляду та творчої особистості Лесі Українки / В. М. Гедукова, Л. О. Крутова // Історичні і політологічні дослідження : [збірник наукових праць]. – 2008. – № 1–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lipd/2008_1_2/Degunovakrutova.htm. – Назва з екрану.

32. Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 102–130.

33. Гирич І. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / І. Гирич ; упоряд. : Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. – Львів, 2001. – 731 с. (рецензія) // Україна модерна. – 2003. – Ч. 8. – С. 243–248.

34. Гнатюк І. С. Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова / І. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 30–35.

35. Горбач Н. Я. Справжній М. Драгоманов / Н. Я. Горбач. – Л. : Каменяр, 2008. – 167 с.

36. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі українського слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 34–37.
37. Горболіс Л. Народнорелігійне виховання в сім'ї Драгоманових / Л. Горболіс // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 17–19.
38. Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1991. – 2–3 жовтня. – С. 4–5.
39. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 7 квітня. – С. 4.
40. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 11 квітня. – С. 5.
41. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 14 квітня. – С. 7.
42. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3–6.
43. Дашкевич Я. Французька стаття М. Драгоманова про Закарпаття / Я. Дашкевич // Всесвіт. – 1991. – № 12. – С. 186.
44. Денисенко А. Епоха в українському житті / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 47–49.
45. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – 207 с.
46. Дзюба Т. Знакова постать в українській культурі (штрихи до наукової біографії Михайла Драгоманова) / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 157–166.
47. Дзюба Т. "... і дослідчак, і публіцист, і перекладач, і коректор, і редактор, і експедиціонер!" / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 120–123.
48. Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6–7.
49. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В. А. Довгич. – К. : Вид-во НМКВО, 1991. – 155 с.
50. Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї / В. Довгич // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 20–27.
51. Долинська Л. Психологічні аспекти драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 51–53.
52. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 28–37.
53. Драгоманівський збірник. "Вільна Спілка" та сучасний український конституціоналізм / [за ред. Т. Г. Андрусика]. – Львів : Світ, 1996. – 256 с.
54. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / [редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2006.
- Т. 1. – Кн. 1 : Історія. Педагогіка. Публіцистика / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник]. – 2006. – 344 с.

55. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / [редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2007.

Т. 1. – Кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – 2007. – 272 с.

56. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / [редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2007.

Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника]. – 2007. – 439 с.

57. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. / [редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2007.

Т. 3 : Літературознавство / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника]. – 2007. – 299 с.

58. Драгоманов М. Вибране ("... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. – К. : Либідь, 1991. – 688 с. – Серія "Пам'ятки історичної думки України".

59. Драгоманов М. Педагогічне значення малоруської мови / М. Драгоманов // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 60–67.

60. Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654–1876) / М. Драгоманов. – К., 1992. – 48 с.

61. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків / М. Драгоманов. – К., 1991. – 42 с.

62. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / М. Драгоманов, Б. Грінченко. – К., 1994. – 286 с.

63. Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30–33.

64. Дубовис Г. Михайл Петрович Драгоманов – чудачество системного мышлення / Г. Дубовис // Нова демократія. – 2007. – № 1. – 12 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://ndgazeta.org.ua/newspaper/clause.php?id_c=870&id=140. –

Назва з екрану.

65. Дудченко Г. М. Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М. Драгоманова / Г. М. Дудченко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 82–89.

66. Дун О. Нові документи до генеалогії Драгоманових / О. Дун // Слово і час. – 1993. – № 7. – С. 34–36.

67. Дьяков В. А. Славянський федералізм в воззрениях М.А.Бакунина и М.П.Драгоманова / В. А. Дьяков // W kręgu historii, historiografii i polityki. – Łódź, 1997. – С. 196–201.

68. Дюк Н. М. Драгоманов у Київському університеті // 125 років Київської української академічної традиції : збірник / Н. Дюк. – Нью-Йорк, 1993. – С. 123–132.

69. Євтушенко О. Н. Теорія громади в політичній концепції М. Драгоманова / О. Н. Євтушенко, Т. В. Лушагіна // Гілея. Науковий вісник : збірник наукових праць. – 2009. — № 20 [Електронний ресурс] Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/p7.pdf. – Назва з екрану.

70. Єкельчик С. О. Національний міф чи історія: М.П.Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії / С. О. Єкельчик // Історична наука на порозі ХХІ ст. : підсумки і перспективи. – Х., 1995. – С. 302–307.

71. Єкельчик С. О. Перші міжнародні Драгоманівські читання в Інституті філософії АН УРСР / С. О. Єкельчик // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 156–157.

72. Жадько В. О. Головні філософські аспекти самоактуалізації творчої особистості в еволюційній концепції Михайла Драгоманова / В. О. Жадько // Гілея. Науковий вісник : збірник наукових праць. – 2010. – № 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/F12.pdf. – Назва з екрану.

73. Зашкільняк Л. Драма вченого чи драма нації? / Л. Зашкільняк // Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 486 с. (рецензія) // Україна модерна. – 2001. – Ч. 6. – С. 191–196.

74. Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк ; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001.

Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2001. – С. 420–436.

75. Здорікова Н. В. Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 "Теорія та історія політичної науки" / Здорікова Н. В. – К., 1994. – 19 с.

76. Іванова Л. Г. М.П.Драгоманов і історія України / Л. Г. Іванова // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 127–130.

77. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М. Драгоманова / Л. Іванова // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 98–111.

78. Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 7–11.

79. Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 30–36.

80. Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення / Р. Іванченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 20–22.

81. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали... До 150-річчя від дня народження М.П.Драгоманова / Р. П. Іванченко. – К. : Т-во "Знання", 1991. – 48 с.

82. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали [Текст] : наукові розвідки / Раїса Іванченко. – К. : Дніпро, 2009. – 517 [24] с. : фото.

83. Іванюк І. В. Взаємозв'язки національного та інтеркультурного виховання в працях М.Драгоманова / І. В. Іванюк // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 4–7.

84. Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П.Драгоманова / А. Ігнат'єва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [збірник наукових праць]. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007.

Вип. 10. – 2007. – С. 185–193.

85. Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П.Драгоманова / Г. Д. Казьмирчук // Вісник Київського університету. Серія "Історико-філологічні науки". – 1992. – № 6. – С. 9–14.

86. Кармазіна М. М. Драгоманов і національне питання / М. Кармазіна // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 16–19.

87. Катренко А. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001 (рецензія) / А. Катренко // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 160–167.

88. Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху ХІХ ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23–26.

89. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. (По сторінках праць М. Драгоманова) : [навч. посібник] / А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб. – К., 1997. – 51 с.

90. Киян О. І. М.П.Драгоманов і російський лібералізм / О. І. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 31–39.

91. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.

92. Климчик Л. А. Боротьба М.П.Драгоманова за українську народну освіту / Л. А. Климчик // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 128–135.

93. Климчик Л. "Майбутнє може бути ще сприятливішим для цієї мови..." / Л. Климчик // Київ. – 1994. – № 10. – С. 106–107.

94. Климчик Л. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М.Драгоманова / Л. Климчик // Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 51–54.

95. Козирев О. "Вільна Спілка" і "Стара Громада" / О. Козирев // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 11–12 грудня 1995 р. м. Київ : доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 273–281.

96. Козирев О. С. Володимир Мальований і Михайло Драгоманов / О. С. Козирев // Грані. – 2003. – № 3 (29). – С. 41–43.

97. Козирев О. С. Зв'язки між А. Желябовим і М. Драгомановим як складова політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства (70-ті – поч. 80-х рр. ХІХ ст.) / О. С. Козирев // Проблеми політичної історії України. – 2007. – № 2. – С. 16–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppiu/2007_2/kozyrev.pdf. – Назва з екрану.

98. Козирев О. С. Ставлення В.Б.Антоновича до закордонної місії М.П.Драгоманова / О. С. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. м. Київ : доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 161–167.

99. Козуб Л. В. М.П.Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX ст. в Україні : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка ; Козуб Л. В. – К., 2002. – 238 арк.

100. Козуб Л. В. Оцінка у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів українського національного руху першої половини XIX ст. / Л. В. Козуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_22/Gileya22/12.pdf. – Назва з екрану.

101. Козуб Л. Погляди Драгоманова на розвиток українського національного руху в I пол. XIX ст. / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001.

Вип. 10. – 2001. – С. 95–98.

102. Козуб Л. Стосунки М.Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001.

Вип. 12. – 2001. – С. 45–49.

103. Козуб Л. Українські громади 60–90-х рр. XIX ст. в оцінці М.П.Драгоманова / Л. Козуб // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002.

Вип. 8/9 (2). – 2002. – С. 346–356.

104. Коляда І. Поняття "інтелігенція": історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Коляда // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 11–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ifr/2008_3.pdf. – Назва з екрану.

105. Комзюк Л. Домінати вітчизняної політико-правової думки / Л. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130.

106. Комзюк Л. Драгоманівська автономістсько-федералістська концепція політичної самостійності України і західно-українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк // Вісник Університету внутрішніх справ України. – 1998. – Вип. 3–4. – С. 102–108.

107. Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Університет внутрішніх справ ; Комзюк Л. Т. – Х., 1998. – 181 арк. – Бібліогр.: арк. 154–172.

108. Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58–60.

109. Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації : [зб. наук. праць]. – Луцьк, 1997.

Кн. II. – 1997. – С. 70–76.

110. Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114.

111. Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М.П.Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54–57.

112. Коновальчук В. Драгоманов і федералізм / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 70–71.

113. Коновальчук В. Драгоманов та ідеї федералізму / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 83–84.

114. Коновальчук В. М. Драгоманов і його ідея "чиста справа вимагає чистих засобів" / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 42–43.

115. Короткий В. А. Оцінки "Исторических песен малорусского народа" В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. / В. А. Короткий // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 50–65.

116. Костенко Г. В. Висвітлення ролі М.П. Драгоманова у розвитку української демократичної журналістики в радянській історіографії другої половини 1950-х рр. / Г. В. Костенко // Грані. – 1999. – № 4. – С. 55–60.

117. Костенко Г. В. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет ; Костенко Г. В. – Д., 2000. – 226 арк.

118. Круглашов А. М. Боротьба М. Драгоманова з месіанськими міфами Російської імперії / А. М. Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45–49.

119. Круглашов А. М. Держава, нація, людина... / А. М. Круглашов // Вісник АН УРСР. – 1992. – № 2. – С. 22–32.

120. Круглашов А. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. Драгоманова / А. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4. – С. 112–121.

121. Круглашов А. М. Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості / А. М. Круглашов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001.

Т. 5 (7). – 2001. – С. 16–23.

122. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці, 2000. – 488 с.

123. Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглашов // Політика і час. – 2001. – № 11. – С. 83–90.
124. Круглашов А. М. Михайло Драгоманов: державницький виклик ХХ століттю / А. М. Круглашов // Віче. – 2000. – № 3 (96). – С. 106–119.
125. Круглашов А. М. М.П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. ХІХ ст. / А. М. Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47–57.
126. Круглашов А. М. М. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А. М. Круглашов // Віче. – 1999. – № 8 (89). – С. 113–122.
127. Круглашов А. М. Наукова спадщина Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов // Трибуна. – 2001. – № 9–10. – С. 32–34.
128. Круглашов А. Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? / А. Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29–31.
129. Круглашов А. М. Політико-правові погляди М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45–49.
130. Круглашов А. М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А. М. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73–92.
131. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова : дис. д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича ; А. М. Круглашов. – Чернівці, 2001. – 447 арк. – Бібліогр. : арк. 407–447.
132. Круглашов А. "Слов'янська тема" на сторінках драгоманівської "Громади" / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1999. Вип. 50. – 1999. – С. 143–152.
133. Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви та його протестантський проект / А. Круглашов // Україна модерна. – 2000. – № 4–5. – С. 105–124.
134. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // "Українська історична наука на порозі ХХІ ст." – Чернівці, 2001. Т. 3. – 2001. – С. 25–32.
135. Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні. Уроки М.П. Драгоманова / А. Круглашов // Вісник АН України. – 1993. – № 11. – С. 88–96.
136. Крук О. Вплив Михайла Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів поетеси (за матеріалами листування) / О. Крук // Дивослово. – 1996. – № 2. – С. 3–8.
137. Крук О. А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; Крук О. А. – К., 1996. – 189 арк.
138. Крук О. Авторитетне слово Драгоманова / О. Крук, І. Верба // Наука і суспільство. – 1995. – № 11–12. – С. 24–29.

139. Крук О. Невідоме дослідження про "Історію Русів" / О. Крук // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 50–55.

140. Куриленко О. В. Українська модерна нація у суспільно-політичній оцінці М. Драгоманова та І. Франка / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 13. – 2007. – С. 60–63.

141. Куца О. П. Іван Франко проти теорії літератури для "домашнього вжитку" / О. П. Куца // Українське літературознавство. – Львів : Світ, 1992. Вип. 56. – 1992. – С. 39–48.

142. Куца О. П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 "Українська література" / Куца О. П. – Львів, 1996. – 40 с.

143. Куца О. П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX ст. : дис. канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Український державний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова / Куца О. П. – К., 1995. – 354 арк.

144. Куца О. М. Драгоманов і розвиток української літератури у 2 пол. XIX ст / Куца О. – Тернопіль, 1995. – 224 с.

145. Куца О. М. Драгоманов проти "народности" Т. Шевченка / О. Куца // Мандрівець. – 1994. – №1. – С. 83–88.

146. Кучинський М. Співробітник часопису "Киевская старина" / М. Кучинський // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 74–77.

147. Ласло-Куцюк М. Передбачення через століття / М. Ласло-Куцюк // Дзвін. – 1997. – № 10. – С. 119–123.

148. Лісовий В. С. Драгоманов і Донцов / В. С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83–101.

149. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова : повна зб. листів / [редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін.]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 560 с.

150. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. – К. : Основи, 1994.

Т. 1. – 1994. – С. 281–403.

151. Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на "українське питання" в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 70–86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf. – Назва з екрану.

152. Лобода М. "Я менше всього фаталіст". Михайло Драгоманов і релігія / М. Лобода // Людина і світ. – 1998. – № 5–6. – С. 55–58.

153. Макото Ф. Русские якобинцы и М.П. Драгоманов. Споры о путях решения национального вопроса / Ф. Макото // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 80–85.

154. Малинська Н. Історичний епос в науковій оцінці М. Драгоманова / Н. Малинська // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. Вип. 12. – 2001. – С. 8–10.
155. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30.09.–2.10.2003 р. / [укл. : Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. Вип. I. – 2003. – 274 с.
156. Махун С. Перший український політолог / С. Махун // День. – 2002. – № 54. – 23 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=55182&mainlang=ukr>. – Назва з екрану.
157. Мацько В. П. М. Драгоманов і медієвістика / В. П. Мацько. – Хмельницький, 2000. – 80 с.
158. Мацько Л. Українська мова в науковій діяльності М. Драгоманова / Л. Мацько // Українська мова та література. – 1998. – № 4. – С. 8.
159. Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова ; Метельський Р. Е. – К., 1997. – 177 арк. – Бібліогр. : арк. 158–177.
160. Милусь В. М.П. Драгоманов у суспільно-політичному русі України другої половини XIX ст. / В. Милусь // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : [збірник наукових праць]. – 2009. – Вип. 14. – С. 30–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2009_14pdf. – Назва з екрану.
161. М. Драгоманов : автожиттєпис / І. С. Гриценко та ін. (уклад.). – К. : Либідь, 2009. – 444 с. : фотогр. – Бібліогр. : с. 400–441.
162. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – 731 с.
163. "Михайло Драгоманов і українське національне відродження". Українська республіканська конференція молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова. – К., 1991. – 124 с.
164. М. Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху : матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців, 27 лютого 2007 р. / О. В. Потильчак, О. О. Сушко (відп. ред.) ; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Інститут історичної освіти. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – 141 с.
165. Молчанов М. О. Державницька думка М. Драгоманова / М. О. Молчанов. – К., 1994. – 40 с.
166. Мороз М. "Рекомендую вашій увазі..." / М. Мороз // Друг читача. – 1991. – 4 грудня. – С. 7.

167. Муравицька М. Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М.П. Драгоманова / М. Муравицька // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5–8.

168. Муравицька М. П. Етнопсихологічні основи лінгводидактики М.П. Драгоманова / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 57–59.

169. Наумовська О. Антропологічні студії Михайла Драгоманова та Федора Вовка / О. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 32. – 2009. – С. 312–317 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lfpp/2009_32.pdf. – Назва з екрану.

170. Наумовська О. В. До історії видання "Розвідок Михайла Драгоманова про українську словесність і письменство" / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 2. – С. 87–90. – К., 1995.

171. Наумовська О. В. Історичні легенди та перекази в "Малорусских народных преданиях и рассказах" М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 4. – С. 107–111. – К., 1996.

172. Наумовська О. В. М. Драгоманов про національну свідомість та національні характери української пісенності / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 5. – С. 130–135. – К., 1997.

173. Наумовська О. В. Михайло Драгоманов як один із основоположників української фольклористики / О. В. Наумовська // Сучасні проблеми вивчення фольклору та літератури у вищих та середніх навчальних закладах. – Мелітополь–Київ, 1996. – С. 84–85.

174. Наумовська О. В. Народна проза у виданні М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 1. – С. 87–90. – К., 1994.

175. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова : дис. канд. філол. наук : спец. 10.01.07 / Київський університет ім. Тараса Шевченка ; Наумовська О. В. – К., 1999. – 198 арк. – Бібліогр. : арк. 181–198.

176. Наумовська О. Фольклорно-етнографічна діяльність Павла Чубинського в оцінці Михайла Драгоманова / О. Наумовська, В. Прима // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук. праць]. – Вип. 3. – С. 40–42. – К., 1995.

177. Наумовська О. В. Українська народна проза середини ХІХ ст. з погляду М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Українська культура в іменах і дослідженнях. Наук. зап. Рівненського державного інституту культури. – Вип. 3. – С. 97–100. – Рівне, 1998.

178. Наумовська О. В. Українські політичні пісні в оцінці М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Вісник Київського університету. Серія "Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика". – Вип. 1. – С. 180–185. – К., 1993.

179. Норкіна О. Ф. Спорідненість педагогічних ідей в творчій спадщині М.П. Драгоманова і С.Ф. Русової – як джерело сучасної інноваційної практики викладання в школі / О. Ф. Норкіна // Теоретичні питання освіти та виховання. – 2000. – Вип. 9. – С. 121–124.

180. Олексюк М. Ратай національного відродження / М. Олексюк // За вільну Україну. – 1991. – 25 вересня. – С. 2.

181. Падалка О. Ідеї Михайла Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 46–50.

182. Палагнюк М. М. Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова / М. М. Палагнюк // Гілея. Науковий вісник : [збірник наукових праць]. – 2009. – № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F11.pdf. – Назва з екрану.

183. Панько Т. І. Нація та мова в системі поглядів М. Драгоманова та М. Грушевського : [текст лекцій] / Т. І. Панько. – Львів, 1991. – 53 с.

184. Пінчук Ю. А. Драгоманов Михайло Петрович / Ю. А. Пінчук // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003.

Т. 2 : Г–Д. – 2004. – 458–459 с.

185. Піскіжова В. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії / В. Піскіжова // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / [відп. ред. С. В. Віднянський]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008.

Вип. 17. – 2008. – С. 238–250.

186. Погребенник В. Малоизвестный М. Драгоманов: по страницам раритетной книги / В. Погребенник // Зеркало недели. – 2003. – 8 ноября. – С. 23.

187. Полещук Т. С. Роль М. Драгоманова в українсько-болгарських взаєминах (До 150-річчя від дня народження) / Т. С. Полещук, М. В. Чорний // Проблеми слов'янознавства. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вих. з 1970 р. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Вип. 44. – С. 35–46. – Львів : Світ, 1992.

188. Похила Л. С. Куліш очима М. Драгоманова / Л. С. Похила // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Вип. 5. – С. 150–157. – 1997.

189. Прісовський Є. Літературно-критична й публіцистична діяльність Михайла Драгоманова / Є. Прісовський // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 9. – С. 77–82.

190. Проблеми державності в творчості М. Драгоманова / [укл. А. М. Круглашов]. – Чернівці : Рута, 1996. – 21 с.

191. Садовникова Д. В. Микола Лисенко та Михайло Драгоманов: проблема міжособистісної комунікації / Д. В. Садовникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/kis/2009_2/18.pdf. – Назва з екрану.

192. Сарбей В. Г. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В. Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 11, березень. – С. 3.

193. Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 60–70.

194. Сарбей В. Г. "Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків" / В. Г. Сарбей // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 41–46.

195. Сигов К. *Civitas academica* та призначення університету / К. Сигов // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 130–132.

196. Сигов Б. Константин. Мутация "внешней войны" и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. – 1995. – Vol. 36, № 4. – С. 447–454.

197. Сич О. І. М. Драгоманов та І. Франко: критика суспільних ідеалів / О. І. Сич // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Вип. 13. – С. 100–103. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007.

198. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скакун. – Х. : Основа, 1993. – 144 с.

199. Скакун О. Ф. Федералізм М. Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 74–91.

200. Скуратовский В. Назад к Драгоманову / В. Скуратовский // Столичные новости. – 2003. – № 16 (261), 06–12 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://cn.com.ua/N261/abroad/monologues/monologues.html>. – Назва з екрану.

201. Солдатенко В. Один проти всіх / В. Солдатенко, Ю. Левенець // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127–141.

202. Сохань П. С. Велет національного і соціального відродження України / П. С. Сохань // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 65–67.

203. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова : [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К. : Наук. думка, 1995. – 118 с.

204. Спадщина М. Драгоманова сьогодні // Літературна Україна. – 2001. – № 35, 27 вересня. – С. 1.

205. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.

206. "Створений на духовного провідника великої нації..." (Праця М. Драгоманова на українському полі) // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : в 2 ч. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1994.

Ч. I. – 1994. – С. 196–208.

207. Сторчак А. І. М. Драгоманов: від автономної особи – до незалежної держави та "Вільної спілки" / А. І. Сторчак // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 1999. – № 2. – С. 125–131.

208. Терзійська Л. Професор Михайло Драгоманов – видатний вчений та викладач Софійського університету / Л. Терзійська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 42–45.

209. Ткачук А. П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А. П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 10–12.

210. Ушій С. Н. Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 "Філософія освіти" / С. Н. Ушій. – К., 2010. – 19 с.

211. Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15–19.

212. Федченко П. "Апостольські" послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8–15.

213. Федченко П. М. М. Драгоманов: життя і творчість / П. М. Федченко. – К. : Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1991. – 362 с.

214. Хорковський Р. Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Хорковський // Юрій Липа: голос доби і приклад чину : [збірник наукових праць]. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – С. 359–368.

215. Хорунжий Ю. Болгарские следы Драгоманова / Ю. Хорунжий [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.zn.ua/3000/3760/34832>. – Назва з екрану.

216. Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 57, 27 березня. – С. 10–11.

217. Хорунжий Ю. Невідомі поезії Драгоманова / Ю. Хорунжий // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С. 124–128.

218. Хорунжий Ю. Софійська книгозбірня Драгоманова / Ю. Хорунжий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 166–172.

219. Цвенгрош Г. "Обіцяємо жити проміж себе як брати і сестри" / Г. Цвенгрош // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 177, 29 вересня. – С. 9.

220. Черніхівський Г. І. "...Тонкий і найобдарованіший педагог" (До 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова) / Г. І. Черніхівський // Радянська школа. – 1991. – № 9. – С. 78–80.

221. Черніхівський Г. І. Українські літописи XVII–XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова / Г. І. Черніхівський // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 38–43.

222. Чорна Л. В. М.П. Драгоманов і Південно-Західний відділ Російського географічного товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1999. – № 7. – С. 26–29.

223. Чучман Х. Ю. Українське козацтво в оцінці М. Драгоманова / Х. Ю. Чучман // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – С. 237–241. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999.

224. Шандра В. Про поширення творів М.П. Драгоманова в Україні (огляд архівних фондів ЦДІА України у м. Києві) / В. Шандра // Історіографічні дослідження в Україні : [науковий збірник] (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАНУ Ф.П. Шевченка) / [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – Вип. 7. – С. 229–238. – К. : НАН України. Інститут історії України, 1999.

225. Шевченко П. М.П. Драгоманов про розвиток освіти в Україні / П. Шевченко // Рідна школа. – 2000. – № 9. – С. 77–78.

226. Шиян А. І. Історичні дослідження М.П. Драгоманова в "Університетских известиях" університету св. Володимира / А. І. Шиян // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997.

Вип. I. – 1997. – С. 413–420.

227. Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова : [зб. наук. праць]. – К., 1991. – 248 с.

228. Шудря М. Українець із ленінським тавром націонал-міщанина / М. Шудря // Молодь України. – 1994. – 26 липня. – С. 3.

229. Шудря М. Українець із ленінським тавром націонал-міщанина / М. Шудря // Молодь України. – 1994. – 28 липня. – С. 4.

230. Якімова А. Просвітницька місія української еміграції у Болгарії // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 308–311 / А. Якімова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ukr/2007_1/308.pdf. –

Назва з екрану.

231. Жукивский В. 110 години от смъртта на Михайло Драгоманов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-drahomanov03.html>. – Назва з екрану.

УДК 378(09)(477.51)"18/19"

П.П.Моціяка

Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька в системі вищої освіти Російської імперії (1875–1917 рр.)

У статті здійснено спробу з'ясування місця та ролі Історико-філологічного Інституту князя Безбородька в освітній системі Російської імперії останніх її десятиріч. Проаналізовано систему підготовки вчителів для середніх навчальних закладів на прикладі Ніжинського інституту. Розглянуто основні положення головного документа навчального закладу – його Статуту, а також інших нормативних документів. Узагальнено результати і підсумки майже півстолітнього функціонування Історико-філологічного інституту.

Ключові слова: вища освіта, Міністерство народної освіти, Історико-філологічний інститут, "Статут", Історико-філологічне товариство.

В статье предпринята попытка определения места и роли Историко-филологического Института князя Безбородко в системе образования Российской империи её последних десятилетий. Проанализирована система подготовки учителей для средних учебных заведений на примере Нежинского института. Рассмотрены основные положения главного документа учебного заведения – его Устава, а также других нормативных документов. Обобщены результаты и итоги почти полувекового функционирования Историко-филологического института.

Ключевые слова: высшее образование, Министерство Народного образования, Историко-филологический институт, "Устав", Историко-филологическое общество.

The article attempts to determine the place and the role of Bezborodko Institute in the system of education in the Russian Empire of its last decades. The system of secondary school teachers training has been analyzed on the example of Nizhyn Institute. Basic regulations of the main document of the educational establishment (its Statute) have been considered alongside with some other normative documents. The

results of almost half a century functioning of Historical-Philological Institute have been generalized.

Key words: higher education, Ministry of People's Education, Historical-Philological Institute, "Statute", Historical-philological society.

Вища школа в Ніжині існує вже дві сотні років. Гімназія вищих наук, Фізико-математичний ліцей, Юридичний ліцей, Історико-філологічний інститут, Науково-педагогічний інститут, Інститут народної освіти, Педагогічний інститут, і, нарешті, сьогодні це державний університет – і все це нерозривно пов'язане освітянською традицією, добрим ім'ям закладу, плеядою видатних викладачів і випускників. Історико-філологічний інститут князя Безбородька – це одна з найяскравіших сторінок історії Ніжинської вищої школи. Інститут у Ніжині став першим педагогічним вищим навчальним закладом в Україні, який за роки свого існування дав освіту майже семи сотням кваліфікованих педагогів для величезної Російської імперії.

Які ж передумови виникнення в Ніжині Історико-філологічного інституту? Якою була освітня політика держави і які пріоритети вона переслідувала в цій вкрай важливій сфері? Які завдання були поставлені перед Ніжинським інститутом?

Як відомо, у першій половині XIX ст. посилювалося економічне, військове і культурне відставання Росії від Західної Європи. Однією з причин цього відставання була як загальна слабкість народної освіти, так і, зокрема, низький рівень вищої освіти в країні. Наприклад, у 1840 р. на 1000 чол. населення за числом учнів у початкових і середніх загальноосвітніх школах Росія відставала від Німеччини у 25 разів, США, Великої Британії, Австрії – у 15 разів [1]. Якнайкраще такі цифри відбиває гірка констатація відомого мислителя В.В.Розанова (який, до речі, більше десятка років пропрацював у народній освіті): "... Росія – великий Митрофан, якого треба переучувати [...]; після Карамзіна, Пушкіна і тут же всує згаданого Гоголя – вона все ще Митрофан..." [2].

Не набагато кращою була ситуація і з вищою освітою. Так, на 1860 р. число студентів вищих навчальних закладів у розрахунку на 10 тис. жителів складало у Росії – 1 чол., у Німеччині – 2, Австрії – 4. На 1890 р. це співвідношення стало ще гіршим: Росія – 1, Німеччина – 6, Австрія – 7 [3].

Таке ігнорування освітньої сфери дорого коштувало. Ганебна поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. змусила самодержавство вдатися до перетворень. Скасування кріпосного права і буржуазні реформи 60–70-х рр. XIX ст. відкрили нові горизонти і для освіти. Рубіжними подіями для російської освіти стали прийняття нового

університетського Статуту 1863 р., Статуту гімназій і прогімназій 1864 р. та "Положення про початкові народні училища" 1864 р. Вони створювали необхідні умови для розвитку освіти в країні і, що мало неабияке значення, для організації системи підготовки вчителів. У наступні роки була створена відповідна структура навчальних закладів усіх рівнів, вдосконалювалася система освіти, спрямована на підготовку кваліфікованих фахівців і освічених громадян нового буржуазного суспільства.

Система освіти в Росії наприк. XIX – на поч. XX ст. була триступеневою: початкова (церковно-приходські школи, народні училища), середня (класичні гімназії, реальні і комерційні училища) і вища (університети, інститути). Проте зміни в освітній сфері ускладнювалися тим, що вони проводилися самою ж державою, яка гальмувала прогресивні тенденції через консерватизм, реакційність і авторитарний підхід до вирішення проблем, які були природними рисами самодержавства в Росії. Усе це разом, а також прагнення здійснювати жорсткий контроль над освітою призводило до застійних і кризових явищ у цій сфері. Важко не погодитися з думкою про те, що "минуле народної освіти Росії – це, з одного боку, історія лицемірства, пихатих урядових декларацій про важливість освіти і, з іншого боку, історія гонінь на школи і передових діячів освіти. Літопис урядових заходів у царині педагогічної освіти в XIX–XX ст. – це довгий перелік найрізноманітніших перешкод, які ставилися на шляху підготовки учительства" [4]. У період так званих контрреформ (80-ті рр. XIX ст.) сумнозвісний циркуляр "про кухарчиних дітей" (1887 р.) закриття доступу до освіти малозабезпеченим верствам. У доповіді 13 листопада 1888 р. міністр освіти І.Д.Делянов говорив: "Важливим є не залучення до вищої освіти великого числа осіб, а постановка вибраної і здатної меншості в умови, сприятливі для широкого розвитку талантів..." [5]. Варто додати сюди і те, що тільки в 1905 р. Міністерство народної освіти подало на розгляд Другої Державної Думи проект закону "Про введення загального початкового навчання в Російській імперії", але цей проект так і не знайшов тоді підтримки і не став законом.

Як результат такої освітньої політики самодержавства, відповідно до даних Всеросійського перепису населення 1897 р., освітній рівень був досить низьким: середній рівень освіченості – 21,1%, серед чоловіків – 29,3%, серед жінок – 13,1%. При цьому вищу освіту мало трохи більше 1% населення [6]. Але і цей 1% населення, що мало вищу освіту, був зависоким для останнього російського монарха – Миколи II, який у 1902 р. накидав план "думок, що слід обговорити у Державній Думі". Там, зокрема, були такі "думки":

"Про необхідність значного скорочення числа студентів у столичних університетах.

Про необхідність закриття вищих жіночих курсів у Петербурзі і про заснування їх, якщо треба, у другорядних містах.

Про недопущення створення нових вищих навчальних закладів у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі.

Про зменшення пільг з військової повинності" [7].

Пояснення цьому лежить у суто політичній площині. Передовсім слід зауважити, що вища освіта формувалася в Росії в умовах надцентралізованої державної влади – імперії. Імперська влада була єдиним джерелом ініціатив у сфері освіти, як світської, так і духовної. Всі типи і види вищих навчальних закладів були створені за ініціативи держави і за державні кошти. Підхід до вирішення проблем освіти визначався політичним і економічним ладом російського суспільства. Авторитарний підхід до вирішення проблем освіти не міг бути здійснений інакше, як шляхом централізації, регламентації всього життя вищих навчальних закладів, створення бюрократичної моделі освіти, яка заперечувала автономну тенденцію. Інфраструктура вищої освіти апіорі складалася як адекватна державній системі управління. При цьому формувалася опосередкована залежність системи відтворення інтелектуального потенціалу від соціально-економічних, культурних потреб суспільства. Держава гальмувала будь-які прояви суспільних стремлень, якщо вони не переслідували прагматичних завдань [8]. Крім того, не слід забувати що освітні реформи завжди супроводжувалися контрреформами (більш чи менш глибокими). На думку Е.Д.Днепров, освітні контрреформи за своїми завданнями, проте, являли собою аж ніяк не тільки "зворотні ходи". Вони активно працювали на випередження, намагаючись пристосувати гостру з двох боків зброю освіти до потреб режиму. Ідейну концептуальну основу цього пристосування заклала доктрина "охранительного просвещения". Суть цієї доктрини гранично чітко висловив у 1880-х рр. один з керівних її служителів, директор Департаменту народної освіти Н.М.Аничков, назвавши освіту "внутрішньою охороною царства" [9].

Якщо зважити на думку дослідників, що найуспішнішим напрямком російської системи освіти була середня школа, то, при її порівнянні із тогочасними європейськими освітніми системами, ці успіхи помітно тьмяніють. Для ілюстрації цього варто навести свідчення почесного попечителя Історико-філологічного інституту князя Безбородька сенатора О.О.Мусіна-Пушкіна, яке він зробив у 1917 р.: "Ще в 900-х роках (тобто в перше десятиліття ХХ ст. – П.М.) під час мого перебування в Німеччині, у відрядженні від М.Н.О, коли я тоді був

членом Ради Міністра Народної Освіти, мене запитували німецькі педагоги: "чи існує у Вас в Росії взагалі середня школа?" [10].

А якою була роль вчителя середньої школи? Чи був він на висоті освітніх вимог? Якою була його підготовка? Хто готував учителів середньої школи?

Провідною думкою сучасних російських дослідників є положення про те, що "... в дореволюційній Росії була відсутньою певна система підготовки вчителів для середньої школи" [11]. Державна політика у сфері педагогічних кадрів зводилася до 2-х основних напрямків: перший, пов'язаний з процесом пошуку форми підготовки вчителів для різних типів шкіл, а другий – це заходи, спрямовані на заповнення вчительських вакансій. Виходило так, що спочатку створювалися школи, а вже потім вирішувалися питання, як заповнити їх вчителями. Така політика призводила до хронічного збереження вакансій, а це тягнуло і зниження вимог до освітнього рівня вчителів.

Розуміння освітніх проблем змусило П.А.Столипіна у першому виступі як голови Ради Міністрів перед Другою Державною Думою 6 березня 1907 р. заявити наступне: "Без корінної реформи наші навчальні заклади можуть дійти до стану повного розкладу. Шкільна реформа на всіх ступенях освіти будується Міністерством народної освіти на засадах неперервного зв'язку нижчої середньої і вищої школи, але із закінченим обсягом знань на кожному з шкільних ступенів. Особливі клопоти Міністерства народної освіти будуть спрямовані на підготовку викладачів для всіх ступенів школи і до покращення їхнього матеріального становища" [12].

Разом з тим саме наприк. XIX – на поч. XX ст. законодавчо були закріплені такі типи середніх загальноосвітніх навчальних закладів:

- а) прогімназії, які мали курс перших чотирьох класів гімназії;
- б) гімназії (класичні і реальні).

Учителі гімназій і прогімназій поділялися на розряди, відповідно до яких визначався їхній галузевий правовий статус. Крім того, вони вважалися державними службовцями, чиновниками, тобто мали певний чин і клас, що присвоювався відповідно до Табелі про ранги Російської імперії, – це давало їм характерні службові привілеї і пенсійні права. У 1912 р. було прийнято закон про покращення матеріального становища службовців у середніх загальноосвітніх чоловічих навчальних закладах, а також окружних інспекторів. Учителям з вищою освітою, які викладали науки чи мови, встановлювалися оклади: у перші п'ять років служби – 900 руб. за 12 річних уроків плюс чотири п'ятирічні надбавки по 400 руб. кожна. Додаткові уроки оплачувалися по 75 руб. за річну годину. Класні наставники за завідування одним класом стали отримувати (понад викладацький оклад)

600 руб. на рік. До всього ж учителі середніх навчальних закладів мали великі права і при отриманні пенсій [13]. Зрозуміло, що після такого законодавчого посилення позицій вчительства робота в середніх навчальних закладах була досить престижною.

Як засвідчував О.О.Мусін-Пушкін, "класичні гімназії відкривалися скрізь обов'язково. Ніколи не бралися до уваги місцеві, досить серйозні потреби провінції, портових, комерційних міст, гірських і заліснених місцевостей; скрізь однаково відкривалися класичні гімназії, як в столицях, так і в глушині" [14]. Для ілюстрації наведемо такі дані. Вже в 1894 р. в Російській імперії діяло 177 класичних гімназій, в яких навчалось близько 55 тис. осіб, а в 1914 р. в 441 гімназії нараховувалося близько 148 тис. учнів [15]. У фундамент гімназійної освіти було покладено псевдокласичну (за оцінкою О.О.Мусіна-Пушкіна) систему міністра освіти (з 1866 р. до 1880 р.) графа Д.А.Толстого. На думку О.О.Мусіна-Пушкіна, псевдокласичною вона була названа так, тому, що "вона менше всього виявилася класичною і головним чином внаслідок відсутності головного елемента кожної школи – добре підготовленого для її проведення викладацького складу" [16]. Далі він зауважував, що, оскільки своїх вчителів для гімназій ще не було, то їх стали запрошувати з Чехії і Німеччини. У цьому була, на думку О.О.Мусіна-Пушкіна, велика помилка, бо ці філологи "могли тільки спотворити російську мову учнів і спрямувати все викладання на суто формальний бік, на вивчення виключно граматики давніх мов, а не на зміст авторів, яких вони були не в змозі перекласти правильною російською мовою. Таким чином, граMATика замість засобу зробилася метою всього викладання, звідси і хибність класичної системи гр. Толстого" [17].

Разом з тим О.О.Мусін-Пушкін високо оцінював внесок Д.А.Толстого в піднесення рівня російської освіти, зазначаючи, що міністр "першим став дивитися на середню школу, як на підготовчу до вищої освіти, першим підняв її до рівня середньої школи на Заході і вже в цьому його величезна заслуга перед російською освітою. Він же, усвідомлюючи на сумному власному досвіді невдачу класичну реформу, всю важливість підготовки вчителів, заснував два інститути зі спеціальною метою – підготовки вчителів для середньої школи – Історико-філологічний інститут у Петрограді (так у тексті – П.М., тобто у Петербурзі) і наш – у Ніжині" [18]. Ці два інститути аж до 1917 р. залишалися єдиними державними вищими педагогічними інститутами, які готували вчителів для класичних гімназій і прогімназій Російської імперії. За тодішнім визначенням, обидва інститути мали особливу освітню і управлінську місію, бо ж були "не стільки педагогічними установами, скільки приладами для фабрикації особливо

благонадійних педагогів" [19]. Вони повинні були також готувати і майбутніх адміністраторів – адептів класичної системи у середній освіті.

Саме відвідини Ніжина міністром освіти Д.А.Толстим у 1873 р. переконали його перетворити Юридичний ліцей на Історико-філологічний інститут. 21 квітня 1875 р. було ухвалено Статут Історико-філологічного інституту князя Безбородька (до речі, майже ідентичного Статуту Санкт-Петербурзького інституту), а в липні цього ж року, після відповідного розпорядження уряду, його текст був опублікований у "Журнале Министерства Народного Просвещения" і він набув чинності. Відповідно до §49 Статуту, "Інститут користується всіма правами, наданим університетам у статтях 125–135 загального статуту університетів" [20]. Завданням Інституту була "підготовка вчителів давніх мов, російської мови і словесності та історії для середніх навчальних закладів відомства Міністерства Народної Освіти" [21].

Стосовно посади директора інституту Статут визначав принцип єдиноначальності (§4): "Найпершим начальником інституту є директор, який призначається і звільняється Височайшим наказом за поданням міністра народної освіти" [22]. За §6 визначалося, що "складовими частинами управління інституту є: 1) Конференція і 2) Правління" [23].

Важливим було те, що Статут зберігав традицію існування інституту почесного попечительства (§§8, 9).¹ Зокрема, зазначалося, що "звання почесного попечителя інституту надається після смерті нинішнього почесного попечителя Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна, старшому в роді з числа прямих спадкоємців, по низхідній лінії, від шлюбу його, графа Мусіна-Пушкіна, з графинею Кушелевою-Безбородько" [24].

Штатний розпис колективу інституту визначався §5 і був досить лаконічним: а) навчально-виховна частина: інспектор, професори, викладачі і наставники; б) адміністративна частина: вчений секретар, секретар правління, ексектор (він же економ), бухгалтер (він же скарбник) і лікар [25]. Відмінністю від столичного інституту було те, що в цьому штатному розписі була відсутня посада бібліотекаря. Пізніше колектив інституту неодноразово порушував питання про введення до

¹ До речі, звання почесного попечителя стали надавати з часу видання гімназійного статуту 1828 р. для сприяння збільшенню коштів гімназій. Попечителі були зобов'язані піклуватися про матеріальний добробут навчальних закладів, слідкувати за господарською частиною, а також за ходом управління; вони могли бути присутніми на педагогічних радах.

штату посади бібліотекаря, але Міністерство народної освіти так і не дало дозволу.

Якого викладача для студентів хотів мати режим, чітко сформулював у 1887 р. міністр народної освіти І.Д.Делянов: "Краще мати на кафедрі викладача з середніми здібностями, ніж особливо обдаровану людину, яка, проте, незважаючи на свою вченість, діє на уми молоді розтлінним чином" [26]. Виходячи з цього, режим у справі формування професорсько-викладацького складу надавав вирішальне право саме адміністративно-бюрократичній системі, коли колектив вищого навчального закладу спочатку прохав міністра дозволу на заповнення вакансії, а потім обраного кандидата подавав до міністерства на затвердження. Деколи міністр на власний розсуд заповнював вакансії, не питаючи згоди колективу університету чи інституту.

На такому загальноросійському тлі дещо ліберальнішими були умови заповнення вакансій в обох історико-філологічних інститутах. Стосовно ж викладацького складу Ніжинського інституту, то протягом всього періоду його існування, відповідно до §18 Статуту, "професори, викладачі і наставники студентів вибираються конференцією і, за поданням директора, затверджуються на посаді і звільняються з неї міністром народної освіти". За §19 Статуту "в професори інституту вибираються особи, які мають вчений ступінь доктора по історико-філологічному факультету, отриману в одному з російських університетів, і які набули достатнього досвіду у викладанні" [27]. Від 1875 і до 1920 р. таким чином було обрано 82 викладачів. За всю історію Інституту князя Безбородька не було жодного випадку, коли б міністерство нав'язало колективу свою кандидатуру на будь-яку вакантну посаду.

Загалом же, всі справи, як навчальні, так і господарські, вирішувалися колегіально, під головуванням директора інституту. Наприклад, навчальні справи вирішувалися Конференцією, яка складалася з професорів, а деколи до її складу входили і викладачі. Господарські справи обговорювалися і вирішувалися Правлінням інституту, до якого входили директор, інспектор і один з професорів чи викладачів, які обиралися Конференцією на один рік. Деколи до складу Правління обиралися представники інститутської гімназії. Найвагоміші справи, а саме: вибори професорів, навчальні плани, щорічні кошториси витрат та ін. – належали розгляду вищими інстанціями, відповідно до їхньої важливості – або попечителем Київського навчального округу, або міністром народної освіти. Статутом визначалося, що "інститут знаходиться у головному віданні Міністерства Народної Освіти і безпосередньо підпорядковується попечителю Київського навчального округу,

через якого звертається до міністра зі всіх подань у справах, що вимагають дозволу вищого начальства" [28].

За Статутом штатне число вихованців визначалося в 100 осіб, які проживали в будинку інституту (інтернат) і перебували на повному державному утриманні. До інституту приймалися особи, які закінчили курс навчання в гімназіях і філософському класі семінарії. Успішне завершення навчання дозволяло випускнику інституту отримати звання вчителя гімназії, яке давало всі права кандидата університетів. За перебування в інституті на державному утриманні всі випускники зобов'язувалися прослужити не менше 6 років по відомству Міністерства народної освіти.

Навчання в інституті поділялося на чотири річних курси. Перших два роки навчання читалися загальні і теоретичні курси, а два останніх – спеціальні курси (спеціалізація розпочиналася з 3-го курсу) і практичні (включно з педагогічною практикою на 4-му курсі). До 1882 р. в інституті студенти обирали спеціалізацію або з давніх мов або з російської мови і словесності, а з 1882 р. було започатковано ще одну спеціалізацію – з історії. Загальні дисципліни майже повністю були віднесені до 1-го і 2-го курсів, за винятком закону Божого (читався на 3-му курсі), педагогіки (читалася на 3-му і 4-му курсах) і, частково, філософії (одне півріччя на 2-му курсі і весь 3-й курс). Іншими загальними дисциплінами були: історія російської мови, церковно-слов'янська мова, російська історія, грецька історія, римська історія, історія російської літератури, загальні основи порівняльного синтаксису обох давніх мов, гомерівська етимологія, короткий огляд історії класичної філології, мови французька і німецька [29].

Для вироблення навичок самостійних досліджень студенти 1-го і 2-го курсів подавали наприкінці кожного навчального року по курсовій роботі – на одному курсі з грецької, а на іншому – з римської історії.

При переході на 3-й курс студенти обирали спеціалізацію. Велика увага надавалася семінарським заняттям і, зокрема, студенти старших курсів мали такі заняття:

а) на класичному відділенні – на одному курсі заняття з грецької, а на іншому – з римської літератури;

б) на історичному відділенні – на 3-му курсі із загальної історії (як правило, давньої і середньовічної), на 4-му – з російської історії;

в) на словесному відділенні – на 3-му курсі з історії російської літератури, а на 4-му – з російської мови і слов'янських мов.

Крім того, студентам старших курсів читалися лекції, а саме:

а) на класичному відділенні – грецька метрика, грецька діалектологія, історія грецької літератури, історія римської літератури, грецькі старожитності, римські старожитності та деякі інші;

б) на історичному відділенні – середньовічна історія, історія нового часу, російська історія, російська історіографія, історія хрестових походів, географія та деякі інші;

в) на словесному відділенні – різні слов'янські мови, історія повісті і роману, російська народна словесність, теорія словесності на історичному ґрунті, історія літератури різних слов'янських народів та деякі інші [30].

Наприкінці 4-го курсу кожен студент був зобов'язаний подати так зване кандидатське дослідження з галузі своєї спеціальності. У цій роботі від студентів вимагалось продемонструвати вміння застосовувати наукові методи дослідження з обраної проблеми.

Кількість лекційних годин на тиждень була наступною: на молодших двох курсах від 26 до 28 годин, а на старших – від 18 до 20 годин, враховуючи в тому числі і семінарські заняття. Лекції розпочиналися о 8.30 ранку і закінчувалися о 14-й годині. Після цього, а також весь вечір студенти були вільними від лекцій і займалися з професорами співбесідами з домашнього читання (на перших двох курсах) чи приватними співбесідами та самопідготовкою. Лекції розпочиналися 30 чи 31 серпня і закінчувалися в останніх числах квітня, причому на Різдво і на Великдень студенти звільнялися від лекцій на два тижні. Протягом травня і початку червня відбувалися перевідні і випускні екзамени [31].

Педагогічна практика майбутніх вчителів мала місце на 4-му курсі і відбувалася в два етапи. Спочатку студенти у вранішні години (у розкладі їм не ставили занять) відвідували так звані зразкові уроки в гімназії інституту в наставників-керівників, яких було чотири: з грецької мови, з латинської мови, з російської словесності і з історії та географії. Метою цих уроків було ознайомлення практикантів з методикою викладання відповідної дисципліни, з практичною діяльністю вчителя у класі.

Після відвідин цілої низки таких зразкових уроків студенти вже самі бралися до проведення так званих пробних уроків у гімназії. Важливим моментом тут було те, що перед початком безпосередньої практики відбувалося декілька співбесід зі студентами з усіх педагогічних, дидактичних і т.п. питань та проблемних ситуацій у класі, які порушували студенти, виходячи з побаченого на зразкових уроках у своїх наставників. Під час проведення уроків у гімназійних класах були присутні наставники-керівники з відповідної дисципліни, професори відповідних кафедр, а також інші студенти-практиканти. Після проведеного уроку наставник-керівник проводив аналіз, а після всіх проведених уроків (як правило, вони завершувалися в лютому) відбувалися загальні обговорення за присутності всіх студентів, усіх наставників-

керівників, професорів та директора інституту. Таких уроків студенти давали шість, а на початку ХХ ст. їхня кількість була доведена до 8. Причому з цих уроків не всі обов'язково повинні були бути зі своєї спеціальності. Декілька уроків студенти-історики і словесники давали також і з давніх мов. Проведена таким чином педагогічна практика давала озброєному педагогічному теорією випускнику інституту необхідні навички вчителя гімназії. Разом з тим на поч. ХХ ст. громадська думка Російської імперії схилилася до того, що професійна підготовка вчителів середньої школи є недостатньою. Парадоксом при цьому було те, що чи не найбільшої критики зазнавали столичний і Ніжинський історико-філологічні інститути, де нібито мав місце негативний досвід організації вищої педагогічної освіти, бо не вдавалося досягнути реального поєднання спеціальної і професійної підготовки вчителя [32]. І це при тому, що в гімназіях переважали випускники історико-філологічних, фізико-математичних факультетів університетів, а також випускниці вищих жіночих курсів. Усі вони взагалі не отримували спеціальної педагогічної освіти. (До пояснення цього парадоксу ми ще повернемося.)

Особливістю Історико-філологічного інституту князя Безбородька був його закритий характер через існування інтернату для студентів. Всі студенти, як уже зазначалося, відповідно до Статуту інституту, повинні були проживати у будівлі навчального закладу і перебували на повному державному утриманні. Проте перш ніж говорити про конкретику щодо матеріально-побутового становища ніжинського студентства, варто звернутися до загальноросійських показників стосовно житла, одягу і харчування. Так, переважна більшість вищих навчальних закладів не забезпечували студентів житлом і, відповідно, його треба було наймати. На поч. ХХ ст. вартість найму житла коливалася в різних містах імперії від 10 до 16 руб. на місяць (Київ – 10–15 руб., Харків – 14–15,7 руб., Петербург – 12–15 руб.) [33].

Гардероб студента був предметом клопоту як самого студента, так і режиму. Для влади наявність форменого одягу в студента була обов'язковою, причому аргументація з цього приводу була досить промовистою. Так, уже згаданий раніше міністр І.Д.Делянов вважав, що єдиний формений одяг полегшить студентам бути "пристойно вдягненими", посприє зміцненню духу товариськості і моральності серед тих, хто її носить, і напутить їх до "добропорядної поведінки" [34]. Але поряд з цими міркуваннями "випирала" на перший план "охоронна функція" – виявляється, що за студентами у формі було легше стежити поліції і збирати необхідні агентурні дані. Для студента ж клопіт стосовно одягу полягав у тому, щоб придбати його штатний комплект. Проте абсолютній більшості студентів імперії він був не по

кишені. Студенти обмежувалися купівлею пальта і тужурки в магазинах готового одягу або ж ношеного одягу у товаришів чи на ринку. І тому не дивно, що навіть формений одяг був наочним показником майнового розшарування студентства, а ще точніше – показником його бідності.

Не менш красномовними є свідчення сучасників щодо харчування студентів. На поч. ХХ ст. один із знавців студентського побуту констатував таке: "Московський студент завжди трохи голодує ... після обіду, а решту часу – просто голодує. І, здається, ніколи студент не може сказати, поклавши руку на серце: "Я ситий" [35]. На думку найавторитетнішого фахівця з історії російського студентства А.Є.Іванова, "у цілому факти свідчать: наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. більшість російського студентства хронічно недоїдала. У роки Першої світової війни недоїдання переросло в хронічне голодування. Причиною цього було різке подорожчання продуктів харчування" [36]. А якщо до цього додати ще й плату за навчання для абсолютної більшості російських студентів, то ситуація буде виглядати ще більш песимістичною. Державних стипендій було зовсім мало, хоча число їх все-таки зростало. Так, наприклад, у 1882 р. з 1475 студентів університету св. Володимира стипендії та грошову допомогу отримували лише 103 особи (це 7%). У Харківському технологічному інституті в 1910 р. з 1171 особи, які тут навчалися, лише 252 студенти отримували державні стипендії і ще 200 – невелику грошову допомогу [37]. Тому й не дивно, що студентство за рівнем матеріального забезпечення тоді було різко поляризованим і, за визначенням відомої більшовички О.Коллонтай, поділялося на так званих "білопідкладочників" і "патлатих". Вже самі назви цих категорій багато про що говорять. За останніх О.Коллонтай, писала так: "Патлатими" студентів називали зазвичай на зло "распомаженным" "білопідкладочникам" ходити з гривами; почасти не було і грошей на перукаря. Косоворотка темна – синя чи коричнева, зверху – поношений вицвілий студентський піджачок. Чоботи "з вентиляцією" і латками. Пальто – зимою вітром підбите. Одягнутися ж, звісно, було ні за що, та й якимось так вважалося, що піклуватися про одяг – непристойне для студента заняття" [38].

Повертаючись тепер до студентів Інституту князя Безбородька, зауважимо, що їхнє забезпечення було безкоштовним і незрівнянно кращим від абсолютної більшості студентів Російської імперії. Щедре забезпечення з боку держави і почесних попечителів виливалося в те, що, окрім утримання, студентам надавалося протягом 4-х років навчання: два драпових пальта, три віцмундири, дві суконних і дві парусинових тужурки, один кітель, сім пар брюк, вісім пар черевиків, сім пар калош і необмежену кількість натільної і постільної білизни, із

зобов'язанням міняти його двічі на тиждень. Таке забезпечення ставило студентів Інституту князя Безбородька (здебільшого) значно вище від рівня забезпеченості пересічного студента Російської імперії. Тому такі матеріальні переваги часто були вирішальним мотивом при вступі до Ніжинського інституту або ж при переведенні сюди з інших навчальних закладів імперії.

Окрім переваг у забезпеченні, студенти інституту, перебуваючи в інтернаті, отримували ще деякі істотні переваги. Так, за свідченням випускників Ніжинського інституту, по-перше, як правило, "всі ми жили дружно і ніяких сварок і непорозумінь у нас не спостерігалось" [39], по-друге, "у наших кімнатах завжди було тепло, так що ми ніколи не страждали від холоду" [40], по-третє, "харчування студентів було більше ніж достатнім: за обідом три поживних страви, вечеря м'ясна, багато квасу, а до чаю давалося по 10 грудочок цукру" [41]. Крім того, сюди можна додати ще такі "дрібниці", як наявність штатного лікаря і лікарні для студентів, декількох так званих "служителів" (тобто обслуги, які допомагали студентам у побуті), регулярні візити перукаря (двічі на тиждень) і багато іншого, що дозволяло студентам більше займатися навчальною роботою. І, нарешті, вже після отримання атестата випускники одержували від інституту ще 25 руб. на придбання цивільного костюма.

Звідси зрозумілим стає різкий контраст у витратах різних навчальних закладів на навчання 1 студента (дані 1912 р.):

- у Демидівському юридичному ліцеї – 63 руб.,
- в університетах – 130 руб.,
- в інженерних навчальних закладах – 203 руб.,
- у сільськогосподарських вищих навчальних закладах – 216 руб.,
- в Олександрівському ліцеї і Училищі правознавства – 345 руб.,
- у духовних академіях – 609 руб.,
- в історико-філологічних інститутах (в обох інститутах кошторис був однаковим – П.М.) – 859 руб. [42].

Як зазначав свого часу О.О.Мусін-Пушкін, "життя в інтернаті привчає студентів до суворо визначених правил, до обов'язкової для всіх однакової дисципліни; воно виробляє з них досить дисциплінованих, звиклих до дотримання певної порядності і охайності у своїй зовнішності студентів, у яких час суворо розрахований. Все це – дорогі якості для майбутніх педагогів, покликаних виховувати молоде покоління" [43].

Проте не варто думати, що інтернат був якимось "райським куточком", де панувала ідилія і квітнув культ науки. З роками непомітні раніше дрібнички виростили в проблеми, які множилися і загрожували підірвати всі правила та інструкції. Так, в 1908 р. адміністрація

інституту визнавала, що в багатьох моментах в інтернаті не діють "Правила для студентів", затверджені ще 10 квітня 1876 р. Зокрема, це стосувалося порушень щодо вранішньої молитви, читання Святого Письма грецькою мовою, розпорядку дня, ночівлі поза межами інституту і т.п. Адміністрація не мала дієвих важелів впливу на порушників, окрім що нагадувати правила чи робити зауваження. На думку адміністрації, сам інтернатівський устрій аж ніяк не сприяв навчальним заняттям. У інтернаті не було окремих кімнат для одного чи двох студентів, а було десять загальних кімнат на сто штатних осіб. Заняття за таких обставин були дуже обтяжливі для тих студентів, які хотіли б на повну силу цим займатися. Крім того, було помітно, що революційні події 1905–1907 рр. справили помітний вплив на політизацію і суспільства, і студентської молоді. Внаслідок цього стався поділ студентів на різні групи з різними поглядами і політичними уподобаннями, а це, звичайно ж, ускладнило спільне проживання студентів [44]. Звідси цілком зрозумілими були прохання студентів, що почастишали, про дозвіл жити на приватних квартирах або ж про надання особливих кімнат для творчих особистостей чи для занять окремим студентам. Якщо жити поза межами інституту не дозволяв Статут і прохання про це не могло бути задоволеним для всіх (хоча траплялися випадки, коли адміністрація це дозволяла), то надати якісь нові приміщення для усамітнення тим, хто хотів більше вчитися, можна було раз чи двічі з огляду на брак вільних приміщень.

Звернення студентів змусили Конференцію інституту у листопаді 1905 р. клопотати перед міністерством на право інституту дозволяти окремим студентам поселятися на приватних квартирах, з наданням кожному по 20 руб. щомісячної стипендії. Клопотання було мотивоване невідступними проханнями "групи студентів" звільнити їх від інтернатівського життя, яке, за їх словами, заважає їм працювати, втягує їх у зовсім ненаукові партійні інтереси і, завдяки постійному збудженню, викликає нервові зриви, несумісні із заняттями наукою. Проте це клопотання не було задоволено [45].

У 1907 р. адміністрація бідкалася стосовно того, що бюджет Історико-філологічного інституту не змінювався з часу його утворення, тоді як ціни за цей час на багато товарів виростили у 2 і більше разів. До слова, бюджет інституту з 1875 р. визначався сумою в 88 тис. 164 руб., з яких призначалося:

- 12 тис. 500 руб. – на господарські витрати, в т.ч. 500 руб. економому;
- 2900 руб. – на канцелярію, в т.ч. 600 руб. секретарю Правління і 500 руб. бухгалтеру;
- 25 тис. руб. – на харчування, одяг і білизну студентам;

- 1300 руб. – на утримання лікарні, в т.ч. 300 руб. лікарю;
- 6000 руб. – директору інституту;
- 1764 руб. – законовчителю (він же – настоятель інститутської церкви);
- 4200 руб. – трьом черговим наставникам;
- 25 тис. 700 руб. – п'яти ординарним і стільком же екстраординарним професорам, в т.ч. 300 руб. додаткових професору на посаді вченого секретаря (чи секретаря Конференції);
- 6000 руб. – викладачам, за додаткові (до професорських) лекції;
- 2800 руб. – на бібліотеку, в т.ч. додаткових 200 руб. викладачу за виконання обов'язків бібліотекаря [46].

З поч. ХХ ст. дефіцит з бюджету інтернату тільки зростав, а, наприклад, за 1906 р. додатково до асигнованої суми витрат довелося доплатити ще 972 руб. 72 коп. Цю суму перенесли на рахунок наступного 1907 р. У листопаді 1907 р. Правління інституту прогнозувало дефіцит коштів уже в 3 тис. руб., що треба було переносити на кошторис 1908 р. Прагнучи знайти вихід з такої ситуації, що невпинно погіршувалася, Конференція інституту на своєму засіданні 17 листопада 1907 р. у повному складі одноголосно визнала необхідним скасування інтернату, заміну казенного утримання в інтернаті стипендіями (з розрахунку 25 тис. руб., що були до цього на утримання студентів, поділити на 83 стипендії по 300 руб. на рік) у вищезгаданій кількості і обсязі та відкриття прийому в інститут своєкоштных студентів [47]. І це клопотання інституту не знайшло відгуку в міністерського начальства. І тільки з 1911 р. було дозволено приймати своєкоштных студентів, яких, проте, було не багато.

А скільки всього випусків було в інституті і скільки кваліфікованих вчителів середньої школи підготував за весь період свого існування Інститут князя Безбородька? Опрацювавши друковані видання [48] і архівні матеріали (передовсім протоколи Конференції Інституту і особові справи багатьох студентів), ми прийшли до таких висновків:

по-перше, від 1879 до 1920 р. (включно) кожного року був випуск студентів, а відтак – це 42 випуски, з яких найбільшим був випуск 1904 р. – 33 особи, а найменшими – випуски 1894 і 1920 років – по 3 особи; якщо ж взяти до уваги період 1879–1917 рр., то це – 39 випусків і 666 випускників;

по-друге, було точно встановлено число тих, хто отримав атестати про закінчення інституту в 1918–1920 рр. (а це найбільш "темний період" в історії навчального закладу – через відомі обставини) – це 26 осіб;

по-третє, 42 випуски інституту – це 692 особи, які отримали атестати про закінчення Історико-філологічного інституту князя Безбородька;

по-четверте, розподіл випускників за напрямками спеціалізації був наступним: закінчили класичне відділення – 141 чол., словесне – 256 чол., історичне – 295 чол. – разом ті ж 692 особи.

Чи була ефективною підготовка в Інституті князя Безбородька? Безперечно. Багато випускників інституту згодом стали і академіками, і професорами, і відомими педагогами, і просто гарними викладачами в різних навчальних закладах. Серед найвідоміших варто згадати таких, як: а) членів-кореспондентів і академіків: Є.Ф.Карський (1885 року випуску – академік (Росія)), М.С.Державін (1900 – академік (СРСР)), В.В.Дубровський (1919 – академік (Україна)), В.І.Резанов (1890 – член-кореспондент (Україна)), І.М.Кириченко (1914 – член-кореспондент (Україна)), М.Н.Петровський (1919 – член-кореспондент (Україна)); б) професорів: І.Г.Турцевич (1879), А.П.Кадлубовський (1888), Є.І.Кашпровський (1888), В.І.Савва (1888), Є.О.Черноусов (1895), О.Ф.Музиченко (1900), М.Ф.Даденков (1910), Р.М.Волков (1912), Д.М.Введенський (1914), М.П.Соколов (1914), П.К.Волинський (1916); в) відомих науковців: П.Д.Первов (1882), С.М.Брайловський (1884), О.Н.Малинка (1890), А.А.Мартов (1898), П.О.Заболотський (1900), В.О.Заболотський (1904), В.В.Данилов (1905), С.М.Купич (1910); г) літературознавців і письменників: Г.Ю.Феддерс (1910), І.Н.Капустянський та багато інших яскравих особистостей.

Раніше вже згадані досить значні витрати на підготовку 1 студента (які, проте, аж ніяк не зростали в кошторисі інституту) постійно викликали невдоволення у впливових колах і множили число противників інституту. То преса піднімала питання, то чернігівське земство неодноразово (з 1890-х рр. до 1917 р.) скаржилося в Міністерство народної освіти на нібито дуже витратний інститут у Ніжині і пропонувало його закрити, а натомість заснувати або сільськогосподарський інститут, або навіть педагогічну академію. Така затята наполегливість земців протягом зазначених років вартувала б кращого застосування, бо це свідчило про короткозорість місцевих діячів, які не могли побачити вагомого загальнодержавного інтересу в існуванні Інституту князя Безбородька. І тому міністерство всі аргументи земців щодо Ніжинського інституту, зазвичай, "клало під сукно". Для ілюстрації загальноімперської ваги Ніжинського інституту візьмемо тільки один (не найчисельніший) випуск 1901 р., коли отримали атестат про його закінчення 16 осіб. Ще за декілька років до того вони вступали до інституту з гімназій, духовних семінарій, реальних училищ і університетів таких міст, як: Ніжин – 2 чол., Київ – 2 чол., В'ятка – 2 чол., і по

1 чол. з таких міст, як: Павлоград, Біла Церква, Кишинів, Санкт-Петербург, Москва, Олонець, Саратов, Пенза. Ще цікавішою є географія тих міст, гімназії яких, а також учительську семінарію і дворянський інститут вони собі обрали: Каліш, Пултуськ, Вітебськ, Слуцьк, Болград, Кишинів, Раушен, Полтава, Біла Церква, Глухів, Борисоглібськ, Тула, Нижній Новгород, Єлатьма, Чита, Благовещенськ. Як бачимо – від Царства Польського до Далекого Сходу. А в Чернігівській губернії залишився тільки один випускник – до Глухівської гімназії. Крім того, не треба скидати з рахунку і ще одну обставину. Так, місце своєї майбутньої роботи деколи випускники обирали (як правило, вакансій було більше, ніж випускників) якнайдалі від Ніжина. Мотив вибору обумовлювався здебільшого фінансовими міркуваннями – чим далі, то більше отримують на дорогу так званих "прогонних" грошей. Отже, держава не для того створювала інститут в Ніжині, щоб на вимогу місцевих "далекоглядних" діячів невдовзі його закрити.

А відтак, точку зору щодо доцільності подальшого існування історико-філологічних інститутів підтримувало багато відомих людей і, зокрема, Д.І.Менделєєв, який в 1904 р. писав: "Я зі свого боку бажаю, щоб необхідний Росії вищий навчальний заклад, що готує вчителів гімназій, а серед них і майбутніх професорів, був закритим (виділено нами – П.М.), тобто давав би своїм вихованцям не тільки лекції, бібліотеки, лабораторії і т.п., але й приміщення для проживання, стіл, одяг і все інше, тому що тільки за такої умови можливо, на мою думку, досягнути того, щоби у нас народилися свої Платони і Невтони, про що так мріяв Ломоносов" [49].

Д.І.Менделєєв склав проект Головного училища наставників на 600 студентів з 5-річним терміном навчання з історико-філологічним, фізико-математичним, камеральним (технічним) факультетами. А 8 квітня 1906 р. цей проект розглядався у Раді Міністрів, але був відхилений через нібито надто високу вартість. Проте прем'єр-міністр С.Ю.Вітте рекомендував міністру народної освіти І.І.Толстому поклопотатися, щоби остаточно розроблений проект училища наставників "имелся наготове" внаслідок можливості його реалізації на базі саме Ніжинського історико-філологічного інституту [50]. На жаль, цьому проекту так і не судилося бути реалізованим.

З початком Першої світової війни, а потім і громадянської війни, життя як інституту загалом, так і студентської громади зокрема, істотно погіршилося. У зв'язку з розміщенням у головній будівлі інституту госпіталю для поранених солдатів, інтернат припинив своє існування. Надалі студенти проживали або в тимчасово відведених міською владою приміщеннях, або на приватних квартирах. Різно погіршилася справа із забезпеченням студентів одягом і взуттям і фактично до

кінця 1918 р. таке утримання зникло. Час від часу протягом 1914–1920 рр. заняття у будівлі інституту припинялися, оскільки приміщення займали під постійні різні військові формування. А більшовицька влада на декілька місяців навіть виселяла викладачів з їхніх квартир (а там часто проходили і заняття студентів), розміщуючи там солдатів. Усталений порядок і функціонування Історико-філологічного інституту князя Безбородька відходили у минуле.

Протягом усього періоду існування Інституту князя Безбородька виходив у світ друкований орган навчального закладу – "Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине". Всього вийшло 33 томи обсягом від 27 до 40 друкованих аркушів. Перший том з'явився в 1877 р., а останній (без зазначення року видання) – в 1919 р. У "Известиях" друкувалися нормативні документи регуляторного характеру (статути, інструкції, положення), офіційні звіти про діяльність інституту і гімназії за відповідні навчальні роки, витяги з протоколів Конференції, наукові статті професорів, викладачів, а деколи і студентів, методичні матеріали.

У 1894 р. в інституті було засновано Історико-філологічне товариство. У §1 Статуту товариства зазначалося: "Товариство має за мету сприяти розробці і поширенню історико-філологічних знань та взаємному обміну думок щодо питань зі сфери цих знань" [51]. У 1900 р. у складі товариства була створена Археологічна комісія, а в 1909 р. – Педагогічна секція. Головами товариства були:

- 1894–1900 рр. – Ф.Ф.Гельбке;
- 1900–1901 рр. – А.В.Добіаш;
- 1901–1904 рр. – М.М.Бережков;
- 1904–1907 рр. – Ф.Ф.Гельбке;
- 1907–1909 рр. – І.І.Турцевич;
- 1909–1912 рр. – П.В.Тихомиров;
- 1912–1914 рр. – В.І.Петр;
- 1914 р. – Й.Е.Леціус;
- 1915–1916 рр. – П.В.Тихомиров.

Членами товариства були не тільки викладачі Інституту князя Безбородька, але й вчені з інших міст Росії, в т.ч. і почесні члени товариства. Товариство мало періодичне видання – "Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине", де друкувалися наукові дослідження членів товариства. Всього протягом 1896–1916 рр. побачили світ 10 випусків "Сборника". Діяльність товариства була досить плідною і активною, особливо під час проведення різних офіційних святкувань, наприклад, в 1902 і 1909 рр. у пам'ятні гоголівські урочистості, в т.ч. і у відкритті в 1909 р. кімнати-музею Миколи Гоголя. Історико-філологічне товариство зро-

било вагомий внесок у розвиток науки в Україні і в Росії, сприяло обміну і поширенню наукових знань, зокрема, через надсилання "Сборника" та "Известий" до провідних наукових установ і бібліотек Європи і Америки.

У роботі Історико-філологічного товариства брали участь і студенти інституту. Діяльність товариства призвела до утворення в 1903 р. студентського історико-філологічного гуртка, який працював під керівництвом одного з професорів інституту. Студентські доповіді на засіданнях гуртка були здебільшого як апробації їхніх наукових пошуків при підготовці курсових і випускних досліджень. Крім того, в 1910 р. під керівництвом професора П.В.Тихомирова став працювати філософський гурток.

Усі ці навчальні і наукові успіхи Інституту князя Безбородька були б неможливими без належного добору кадрів викладацької корпорації закладу. Конференція інституту, заповнюючи вакантні посади, віддавала перевагу тим викладачам, які вже мали якесь ім'я у науковому світі, або ж мали гарні рекомендації від авторитетних вчених. Деколи на вакантні посади претендувало по декілька осіб, і це вимагало декількох голосувань. Вибраною вважалася особа, яка під час голосування набрала найбільше голосів. Завдяки цьому Інститут князя Безбородька відзначався загалом високим науковим рівнем професорсько-викладацького корпусу. З самого початку історії інституту в ньому сформувалася добре відома в наукових колах Ніжинська філологічна школа, яка мала неперервні наукові традиції упродовж усього періоду функціонування Історико-філологічного інституту. Ніжинську філологічну школу репрезентували академіки М.О.Лавровський, П.В.Нікітін, М.Н.Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук Р.Ф.Брандт, А.С.Будилевич, Г.А.Ільїнський, В.І.Резанов, професори М.І.Соколов, І.І.Іванов, В.В.Качановський, К.Ф.Радченко, Є.В.Петухов та інші. Саме в період свого перебування в Ніжині вони сформувалися як визначні вчені, стали засновниками таких напрямків у науці, як: лінгвістична палеонтологія слов'ян (А.С.Будилевич), слов'янська акцентологія (Р.Ф.Брандт), праслов'янська мова та її граматики (Г.А.Ільїнський), міжслов'янські літературні взаємини (М.Н.Сперанський), російська і українська драма (В.І.Резанов) та інші [52].

Також можна говорити про існування і Ніжинської історичної школи, яка мала два наукових напрямки – загальної і вітчизняної історії. Загальна історія була представлена такими знаними вченими, як: П.І.Люперсольський, Г.Е.Зенгер, В.К.Піскорський, Є.М.Щепкін, В.В.Новодворський. Російська і українська історія була важливим напрямком наукових досліджень таких вчених, як М.Я.Арістов, М.І.Лілеєв, М.М.Бережков, В.І.Савва, В.Г.Ляскоронський, Г.А.Максимович,

І.П.Козловський. Їхній науковий доробок був значним внеском до скарбниці вітчизняної історіографії [53].

Робота обох шкіл – філологічної й історичної – базувалася передовсім на відповідних кафедрах інституту, Історико-філологічному товаристві, Археологічній комісії, "Товаристві вивчення Росії", "Товаристві вивчення України". Упродовж свого існування наукові школи підготували цілу плеяду видатних вчених, які примножили славу своєї Alma mater як відомого наукового центру.

Справжньою перлиною інституту можна назвати його бібліотеку, яка з 1875 р. до 1920 р. виросла з 16179 примірників [54] до 85581 примірника [55]. Бібліотека виникла ще 1820 р. як зібрання Ніжинської гімназії вищих наук і в 1875 р. від Юридичного ліцею, який припинив своє існування, перейшла у спадок до Інституту князя Безбородька. Починаючи з 1875 р., бібліотека інтенсивно поповнювалася. За Статутом Історико-філологічного інституту щорічно з кошторису навчального закладу повинно було виділятися не менше 2800 рублів на придбання книг [56]. Разом з тим, коли виникала добра нагода придбати гарне книжкове зібрання, то виділяли суму, яка набагато перевищувала статутну норму. Завдяки цьому були придбані зібрання в сотні і тисячі примірників, зокрема, бібліотека колишнього директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту професора І.Б.Штеймана (960 томів), професора С.П.Шевирьова (7359 томів), професора Ф.Ричля (4930 томів). Крім того, бібліотека поповнилася дарунком від Варшавського університету (т. зв. "Polonica" в 639 томів) і багатьма стародруками з Ніжинського грецького училища тощо. Поповнення такими зібраннями, щоправда, менш чисельними, були і надалі. Бібліотека інституту була одним із найбільших книжкових зібрань усієї імперії.

Ще однією візитівкою Історико-філологічного інституту князя Безбородька були багаті колекції, чого не мали інші навчальні заклади Росії.

Передовсім, це унікальне гоголівське зібрання – рукописи М.В.Гоголя, листи, архівні матеріали, прижиттєві і пізніші видання його творів та багато іншого, пов'язаного з ім'ям великого письменника. Все це стало основою відкритої в 1909 р. кімнати-музею геніального вихованця Гімназії вищих наук. Мабуть, найдорожчим зібранням інституту була загалом вся колекція рукописів. На вересень 1916 р. вона (окрім уже згаданої Гоголіани) нараховувала (за актом передачі на зберігання директору інституту І.П.Козловському) 224 рукописи, в т.ч. твори на пергаменті X–XV ст., 19 грамот (XVI–XVIII ст.) венеціанських дожів, автографи царів Івана VI і Петра I, українських і російських церковних діячів, а також Наполеона III [57].

Крім того, велику художню цінність мала картинна галерея, подарована в 1845 р. почесним попечителем графом А.Г.Кушелевим-Безбородьком. До 1917 р. картини розміщувалися в багатьох приміщеннях будівлі інституту. Всього станом на травень 1917 р. це зібрання нараховувало 176 картин, зокрема, таких майстрів пензля, як Ван Дейка, Каррачі, Т'єполо, Ватто, Буше, Рафаеля, Мікеланджело, Мурильо, Рембранта [58].

Не менш вартісною була і велика нумізматична колекція. Станом на 1 січня 1918 р. вона нараховувала 5819 монет і медалей, в т.ч. 91 золота монета, давньоруські гривни, срібники Володимира і Ярослава Мудрого, давні татарські срібні монети, шкіряний рубль 1813 р. та багато інших цінних монет і медалей, 250 зліпків з давніх камей [59].

Таким чином, Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині посідав досить вагоме місце в системі вищої освіти Російської імперії. Його освітня місія полягала у підготовці викладацьких і управлінських кадрів для закладів середньої освіти всієї держави. Завдяки державній підтримці, клопотаннями почесних попечителів та роботі всього колективу інститут упродовж 45 років свого існування здійснив 42 випуски і 692 особи отримали атестат про вищу педагогічну освіту. Система підготовки викладачів у Ніжинському інституті була достатньо ефективною і на вищому державному рівні не виникало думки про його невідповідність освітнім вимогам. Інститут князя Безбородька мав (як це було простежено) цілу низку особливостей, які виокремлювали його з-поміж інших вищих навчальних закладів Росії. І ці особливості були його перевагами, які робили інститут привабливим (навіть у найскрутніші часи) як для студентів, так і для викладачів. Історико-філологічний інститут князя Безбородька мав добру репутацію закладу як відомого і шанованого наукового центру та справжньої кузні висококваліфікованих освітян.

Література

1. Ханін Г. І. Высшее образование и российское общество / Г. И. Ханін // ЭКО. – 2008. – № 8–9. – С. 45.
2. Розанов В. В. Сумерки просвещения / В. В. Розанов – М., 1990. – С. 195.
3. Высшее образование в России. Очерк истории до 1917 года / [под ред. проф. В. Г. Кинелёва]. – М., 1995. – С. 255.
4. Паначин Ф. Г. Педагогическое образования в России : историко-педагогические очерки / Ф. Г. Паначин – М., 1970. – С. 208.
5. Коржов Д. Ю. Развитие системы вищої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століть) / Д. Ю. Коржов. – Вінниця, 1996. – С. 12.
6. Зимина М. Р. История русской культуры / М. Р. Зимина, Л. В. Кошман, В. С. Шульгин. – М., 1990. – С. 213.

7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / [отв. ред. Э. Д. Днепров]. – М., 1991. – С. 21.
8. Высшее образование в России. Очерк истории до 1917 года / [под ред. проф. В. Г. Кинелёва]. – С. 260.
9. Днепров Э. Д. Образование и политика. Новейшая политическая история российского образования / Э. Д. Днепров – М., 2006. Т. 1. – 2006. – С. 34.
10. Мусин-Пушкин А. А. Перемены, происшедшие у нас в направлении Министерства Народного Просвещения по отношению к средней школе за последние 50 лет, от графа Д.А.Толстого с 1866 г. до С.С.Салазкина по личным воспоминаниям. Киев. 31 декабря 1917 г. Машинопис. Рукопис / А. А. Мусин-Пушкин // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 1.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. – С. 145.
12. Кивлева Н. Образование в России первой половины XX века / Н. Кивлева // Нева. – 2008. – № 1. – С. 73.
13. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России : историко-педагогические очерки... – С. 137, 138.
14. Мусин-Пушкин А. А. Перемены, происшедшие у нас в направлениях Министерства Народного Просвещения по отношению к средней школе за последние 50 лет, от графа Д.А.Толстого с 1866 г. до С.С.Салазкина по личным воспоминаниям / А. А. Мусин-Пушкин. – С. 34.
15. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М., 1999. – С. 21.
16. Мусин-Пушкин А. А. Перемены, происшедшие у нас... – С. 3.
17. Там само. – С. 3.
18. Там само. – С. 4–5.
19. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов – М., 1991. – С. 39.
20. Устав Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – Июль. – С. 74.
21. Там само. – С. 67.
22. Там само. – С. 67.
23. Там само. – С.67.
24. Там само. – С. 67–68.
25. Там само. – С. 69.
26. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – С. 230.
27. Устав Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – С. 67.
28. Там само. – С. 69.
29. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. – К., 1899. – С. 11.

30. Там само. – С. 12.
31. Там само. – С. 13–14.
32. Князев Е. А. Развитие высшей педагогической школы России в XVIII – начале XX в. / Е. А. Князев // Педагогика. – 2010. – № 5. – С. 69.
33. Иванов А. Е. Студенчество России... / А. Е. Иванов. – С. 298.
34. Там само. – С. 246.
35. Там само. – С. 313.
36. Там само. – С. 325.
37. Молчанов В. Б. Добробут студентів України у II пол. XIX – на поч. XX ст. / В. Б. Молчанов // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 44.
38. Коллонтай А. Студенты лохматые и студенты красные / А. Коллонтай // Alma mater: Вестник высшей школы. – 1992. – № 1. – С. 66.
39. Пуцилов Л. И. Давным-давно. Из воспоминаний бывшего студента Нежинского института: рукопись / Л. И. Пуцилов // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 12.
40. Там само. – С. 13.
41. Егоров П. А. Воспоминания : рукопись / П. А. Егоров // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 13.
42. Иванов А. Е. Высшая школа России... – С. 198.
43. Мусин-Пушкин А. А. О Нежинском Историко-филологическом Институте князя Безбородко / А. А. Мусин-Пушкин. – К., 1902. – С. 15.
44. Об интернате при Институте // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1909. Т. XXIV. – 1909. – С. 24, 27.
45. Там само. – С. 28.
46. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. – С. 9–10.
47. Об интернате при Институте. – С. 37–38.
48. Памятная книжка Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, изданная по случаю двадцатилетия существования Института (1875–1895). – Нежин, 1895 ; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900 ; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913.
49. Иванов А. Е. Высшая школа России... / А. Е. Иванов. – С. 42.
50. Там само. – С. 42.
51. Устав Нежинского Историко-филологического Общества при Историко-филологическом Институте князя Безбородко // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. – Нежин. – К., 1894. Т. XIII. – 1894. – С. 1 ;
Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – К., 1896.

Т. 1. – 1896. – С. 1.

52. Дет. див.: Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990 / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Нежин, 1993. – С. 108–130 ; Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко – Ніжин, 2005. – С. 132–139.

53. Дет. див.: Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко – Ніжин, 2005. – С. 139–157 ; Острянюк А. М. Ніжинська історична школа кін. ХІХ – першої третини ХХ ст. : дис.... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Острянюк А. М. ; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2001 ; Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ін-т ім. Г. С. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2000.

54. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 2346, арк. 9.

55. ВДАЧО, ф. 6121, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.

56. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. – С. 9–10.

57. Козловский И. П. Отчёт о состоянии коллекций Института кн. Безбородко к 1 января 1918 года / И. П. Козловский. – Нежин, 1917. – С. 17–20.

58. Там само. – С. 21–23.

59. Там само. – С. 24–45.

УДК 94(477)"18/19":374.018.43

Н.І.Іванцова

Історія заочної освіти та освіти для дорослих в Україні (II пол. ХІХ – I пол. ХХ ст.)

У статті розкрита історія створення, існування та діяльність навчальних закладів для дорослого населення як однієї з ланок системи освіти дорослих. А також розглянуті урядові заходи зі створення та розгортання мережі навчальних закладів без відриву від виробництва.

Ключові слова: заочні курси, заочний вуз, освіта дорослих, заочна форма освіти.

В статтє раскрыта история создания, существования и деятельность заочных учебных заведений как одного из звеньев системы образования взрослых. А также рассмотрены прави-

тельственные мероприятия по созданию и развертыванию сети учебных заведений без отрыва от производства.

Ключевые слова: заочные курсы, заочный вуз, образование взрослых, заочная форма образования.

The paper deals with the history of creation, existence and activities of the correspondence educational institutions as one of the components of the adults education system. The paper also emphasizes steps of the government in this area.

Key words: the correspondence adult education.

Народна освіта була, є і буде одним з основних елементів створення і репродукування культурних та ідеологічних цінностей суспільства, а також формування громадської думки. Тому в умовах радикальної трансформації політичної, економічної та культурної сфер суспільства значення народної освіти значно зростає. На сучасному етапі, коли гостро постала проблема перекваліфікації та отримання додаткових спеціальностей, питання використання історичного досвіду надання освіти через установи заочного та дистанційного навчання є досить актуальним.

Проблематика історії народної освіти досить широко представлена в працях В.М.Довгопол, М.А.Коновалов, В.Є.Лобурць, Л.М.Костюкевич, Д.І.Павлов, Г.П.Захаревич, М.Ф.Пузанов, Г.І.Терещенко, М.А.Бистров, В.Я.Білоцерківський, Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко, Л.І.Ткачова, В.І.Мірошниченко, М.І.Мірошниченко та ін., однак дослідження стосовно заочної освіти відносно скупі. В основному це дослідження освіти дорослих у період ХІХ – поч. ХХ ст. та періоду 1920–1930-х рр. [3; 4; 11; 12], оскільки саме в цей період було закладено ті концептуальні й організаційні засади, на підставі яких значною мірою і в подальший період розвивалась радянська освіта. Однак проблемі заочної освіти достатня увага науковцями не приділялася, тому основними джерелами вивчення даної проблеми є архівні матеріали та урядова документація [7–10; 13–20].

Метою нашої статті є висвітлення історії існування та діяльності заочних навчальних закладів як однієї з ланок системи освіти дорослих без відриву від виробництва.

Передісторією безперервної освіти дорослих, на думку автора, є спроба організації школи взаємного навчання, на кшталт Європейської ланкастерської школи. Цар Олександр І у 1816 р. звернув увагу на їх простоту та дешевизну улаштування. За кордон були послані молоді люди для вивчення досвіду роботи таких шкіл. Навіть у Петербурзі був створений особливий комітет для влаштування ланкастерських шкіл. Вони відкривалися у губернських містах для бідноти

та у полках для солдат. Однак проіснували недовго і були заборонені під приводом "подозрения в неблагонадежности и источнике вольнодумства и волнений" [21, с. 228].

Сорок років потому видатний учений-хірург М.І.Пирогов публікує в "Морском сборнике" за 1856 р. свою статтю "Вопросы жизни". У цій статті він викладає свої прогресивні погляди на освіту дорослих та освіту взагалі. Його погляди були підтримані передовими літераторами-демократами М.Чернишевським, М.Добролюбовим, В.Білозерським, П.Кулішем, М.Костомаровим та ін. [22, с. 62]. У 1859 р. у Києві завдячуючи М.Пирогову була відкрита перша безкоштовна недільна школа для дорослих. М.Пирогов як попечитель Київського учбового округу сам викладав у цій школі. Критерій дорослості учня визначався його статусом працівника, що був зайнятий у різних сферах найманої праці. Враховуючи те, що в недільних школах використовувалася безкоштовна праця викладачів і розраховані вони були на різноманітний склад учнів, кількість їх зростала дуже швидко. До кінця 1862 р. недільні школи були відкриті в Києві, Одесі та Харкові. До кінця 60-х рр. у Харкові була відкрита недільна школа для жінок. У таких школах для дорослих працювало 3–5 викладачів. Утримувалися вони за рахунок коштів представників передової творчої інтелігенції. Царський уряд з ідеологічної точки зору не міг дозволити безконтрольне виникнення та існування цих навчальних закладів. У 1860 р. їх існування та діяльність було взято під контроль Міністерства народної освіти. У 1871 р. міністерством видається інструкція про створення на базі реальних училищ недільних та вечірніх занять для дорослих. У 90-х рр. з причини швидкого економічного розвитку країни гостро постає проблема підвищення загальноосвітнього рівня індустріальних робітників. На рубежі ХІХ–ХХ ст. виникли так звані спілки грамотності. Саме вони, поряд з земствами, відкривали короткотермінові курси, школи для дорослих тощо.

Демократизація просвітницько-освітніх структур призвела до виникнення такого освітнього закладу, як народний університет. Під народним університетом мався на увазі такий просвітницько-освітній заклад для дорослих, у якому передбачалося читання систематично підібраних лекцій для всіх, хто висував серйозні інтелектуально-пізнавальні питання. Із журналу "Вестник народных университетов" (№7, 1911 р.) відомо, що на поч. ХХ ст. у Російській імперії існувало 16 народних університетів, два з яких були в Одесі та Харкові.

Народні університети, враховуючи брак вільного часу у дорослих, дотримувалися лекційної форми навчання і відмовлялися від обов'язкових домашніх завдань, розповсюджували навчальну та науково-популярну літературу, чим стимулювали самоосвіту.

Революційні події 1917 р. пригальмували подальший розвиток освіти дорослих. Однак нагальні потреби нової більшовицької влади дали потужний поштовх для освітнього процесу дорослого населення країни. Період 1920–1930-х рр. відзначився існуванням і достатньо ефективною роботою таких навчальних закладів для дорослих, як вечірні професійні курси, вечірні профшколи та вечірні робітничі факультети, курси підготовки та перепідготовки робітників, вечірні робітничі університети, комбінати робітничої освіти, вечірні робітничі технікуми. Але найефективнішою формою освіти, що існує майже без змін і на сучасному етапі, була заочна форма навчання.

Значне зростання промисловості вимагало великої кількості кваліфікованих кадрів. Мережа навчальних закладів, що існувала, не могла задовольнити великої потреби різних галузей виробництва в кадрах усіх ґатунків. Збільшення пропускнуої спроможності їх можливе було лише шляхом великих капіталовкладень на побудову приміщень та устаткування й тривалого терміну для здійснення задуму. Збільшення контингенту прийому до мережі навчальних закладів потребувало відриву від роботи на виробництві значної кількості робітників, а це ще значніше збільшувало дефіцит у кадрах. Тому потрібні були такі методи підготовки кваліфікованих працівників, які б забезпечували можливість швидко, без великих капітальних вкладень і без відриву від роботи, покрити гострий дефіцит у кадрах. Одним із таких методів було заочне навчання.

Питання освітньої політики, і зокрема: розвитку самоосвіти робітників та освіти дорослих без відриву від виробництва, підвищення кваліфікації, залучення до навчання жінок – піднімалися та вирішувалися на найвищому державному рівні [19; 20].

Починаючи з 1926 р., на засіданнях ЦК КП(б)У стосовно робітничої освіти дорослих та підготовки кваліфікованих кадрів приймалися рішення про організацію заочних курсів та підготовку фахівців через "самоосвіту, на ходу" [14, арк. 30]. Згідно з рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У в 1930 р. пройшла реорганізація постійно діючих Українських заочних адміністративно-господарських курсів у заочну Промакадемію. Тоді ж було створено спеціальну комісію від ЦК КП(б)У для інспектування викладацького складу та створення списків слухачів-студентів заочного навчального закладу [15, арк. 4–8]. Заочна форма освіти в УСРР вперше з'явилася в 1927 р. при організації курсів підвищення кваліфікації, перекваліфікації робітників та підготовки керівного апарату промислових підприємств.

Протягом 1929–1930-х рр. на засіданнях Секретаріату ЦК КП(б)У з проблем кадрової політики розглядалися питання створення в "авральному порядку" заочних короткотермінових та постійних курсів,

приймались рішення щодо перегляду навчальних планів, мобілізації "двохтисячників", "шеститисячників" на навчання, залучення жінок [16, арк. 19–25]. Як результат були складені списки – "розверстки партисьячників" за районами, областями та вертикалями. Передбачалося направити на навчання та підвищення кваліфікації в заочну Промакадемію – 200 чоловік, за індустріальною вертикаллю – 600 чоловік, за транспортною – 3000 чоловік, командирувати до заочних навчальних закладів Москви, Ленінграда та на Урал – 2000 чоловік [15, арк. 78–82].

У 1929 р. при ЦК КП(б)У була створена постійно діюча Комісія з питань заочної освіти. З матеріалів цієї Комісії, наданих до НКО з "Дослідження стану інженерно-технічних та професійно-робітничих кадрів на коксохімічному об'єднанні "Коксобензол" та інших підприємств хімічної промисловості" стала відома кількість робітників цієї галузі, що отримували професійну освіту через заочне навчання. Протягом 1929–1930 рр. були організовані заочні курси майстрів терміном навчання один рік та з кількістю слухачів 44 чоловіки, заочні курси раціоналізаторів – терміном на дев'ять місяців з 25 чоловіками, курси червоних директорів та помічників директора з праці – однорічні, відповідно на 25 та 21 чоловіка. Загалом на навчання без відриву від виробництва було направлено 237 робітників об'єднання. Крім того, на період 1930–1931 рр. планувалося направити 1344 працівники [17, арк. 1–12].

Практика створення заочних курсів використовувалась майже на всіх підприємствах. Однак вона мала значні вади. З матеріалів роботи тієї ж Комісії відомі недоліки в існуванні заочних курсів. Створювались вони іноді без урахування потреб виробництва. Часто була відсутня необхідна кількість викладачів та методичного забезпечення. З причин зайнятості слухачів курсів на виробництві було слабе відвідування занять, а звідси і незадовільна успішність [18, арк. 5–35].

Як ланка в системі освіти заочна освіта отримала своє юридичне і остаточне оформлення зі створенням першого заочного вищого навчального закладу [9, с. 20–22]. У 1927 р. Дніпропетровський інститут народної освіти вперше в Україні організував заочний відділ, до якого було прийнято 1470 учнів. У лютому 1928 р. в Харкові був заснований спеціальний заочний педагогічний інститут. Уже в перший рік існування на перший курс було зараховано 14067 студентів [12, с. 165].

У вересні 1928 р. Харківський заочний педагогічний інститут було перейменовано у Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО). У квітні 1930 р. відповідно до рішення засідання Секретаріату ЦК КП(б)У при всіх вищих технічних навчальних закладах повинні були діяти відділення заочної освіти [15, арк. 61].

При створенні програм заочних навчальних закладів залучені до цієї роботи викладачі повинні були орієнтуватися на програми стаціонарних вищих навчальних закладів, але з урахуванням особливостей заочного навчання. Курс навчання становив чотири роки. Але терміни навчання для окремих груп студентів іноді змінювалися (скорочувалися). Це залежало від інтенсивності й успішності їхньої праці. Багато уваги було приділено розробці питання методики навчання. Як відомо, в перші роки радянської влади в педагогічній практиці некритично використовувались такі зарубіжні форми навчання і виховання, як дальтон-план, бригадно-лабораторний метод навчання, педологія тощо [11, с. 119].

Навчальний рік поділявся на три триместри, бюджетний рік – на чотири квартали. Заочний педагогічний інститут складався з двох факультетів – основного й спеціального. Основний факультет мав завдання підвищувати кваліфікацію: а) вчителів I концентру, б) вихователів дошкільних установ, робітників закритих інтернатних установ соцвиху, г) піонерпрацівників тощо. Відповідно до цього завдання основний факультет у заочному інституті розподілявся на цикли (або відділи): а) вчителів першого концентру, б) виховних дошкільних установ, в) робітників закритих інтернатних установ соціального виховання, г) заочні короткотермінові курси піонерських працівників [14, арк. 92–96].

Другий факультет (спеціальний) мав завдання підвищувати кваліфікацію викладачів II концентру трудової школи та поділявся на три основні цикли: соціально-економічний з двома секціями (мови й літератури) й соціально-економічних дисциплін (фізико-математичний і природознавчий) [14, арк. 97].

Через те, що знання зарахованих на заочні відділення були дуже неоднакові, навчальна робота на першому курсі пережила певну відповідну диференціацію на групи: молодшу, середню і старшу. Основним критерієм для поділу на групи була успішність студентів з математики. Шляхом тестування та контрольних робіт з дисциплін першого триместру з'ясувалася "потреба розбивки на групи", після чого студентам надсилався вже більш диференційований навчальний матеріал [12, с. 173–174].

Навчання проводилось з урахуванням того, що значна частина учнів, слухачів, курсантів і студентів навчалася без відриву від виробництва, у позаробочий час. Тому змінне навчання і гнучкий графік часу занять можна розглядати для даного періоду як специфічну форму навчання. У подальшому активно створювалися дистанційні (заочні) курси, вищі технічні навчальні заклади (ВТУЗ), а також заводи-

технікуми і радгоспи-технікуми, де навчання дорослого населення проводилося в умовах безпосереднього виробництва [17, арк. 41–50].

Структура заочного вузу відрізнялася від структури стаціонарних вузів і адміністративно-технічною, і навчальною лінією. При заочних відділеннях існувала окрема видавнича частина, яка займалась розробкою, створенням та розповсюдженням для внутрішнього вжитку навчально-методичної літератури [13, арк. 102–104].

Керувало заочним вузом правління, до складу якого входили: ректор (він же голова правління й головний редактор), проректор (він же і голова методичної комісії), завідувач видавничої частини, декани факультетів, представники зацікавлених управлінь, НКО УСРР та по одному представникові від Професійної спілки робітничої освіти (Робос), від Харківського інституту народної освіти, від Харківської окружної інспектури народної освіти та окружні філії спілки (Робос). Правління керувало роботою всіх відділів та частин заочного вузу. В ньому діяв окремий кореспондентський підвідділ, на якому лежала відповідальність за темпи, своєчасність листування із студентами, облік праці та ведення особових справ одинадцяти тисяч студентів-заочників. Кореспондентський підвідділ мав одного кореспондента на 100–150 студентів і передплатників, працював під керівництвом старшого кореспондента, що був підпорядкований безпосередньо ректорові [7, с. 10–13].

У 1930–1931 господарському році НКО УСРР видав постанову "Про заочне навчання", в якій зазначалася важливість такої форми освіти для підвищення загальноосвітнього й професійного рівня трудящих та підготовки кадрів у всіх галузях господарства та виробництва [1, с. 141–143]. Особи, що закінчили їх, мали всі права і пільги нарівні зі стаціонарними навчальними закладами, що існували на державному бюджеті [4, с. 3–9].

З метою подальшого поліпшення заочного навчання на початку 1930-х років за ухвалою Ради народних комісарів УСРР при вузах було створено спеціальні постійно діючі сектори заочного навчання. Їх головним завданням було організовувати всю роботу студентів-заочників і відповідати за виконання ними навчальних планів і програм [6, с. 720–722].

Весь довоєнний період характеризується неухильним розвитком заочної освіти. Як приклад, то тільки понад 70 тисяч учителів республіки з 1927 до кінця 30-х рр. набули педагогічної освіти заочно [3, с. 43–44].

Маючи тривалий досвід курсової заочної роботи та досвід роботи заочного педагогічного вузу, Рада народних комісарів УСРР у 1931 р. приймає постанову про заочне навчання [8, с. 2].

Однак на поч. 30–х рр. створилося хибне уявлення про застарілість та непотрібність різних форм додаткової освіти дорослого населення. Була проведена реорганізація. Велика кількість народних університетів була перетворена на училища. На великих підприємствах створюються навчальні комбінати, що включали в себе вуз, технікум, школу та курси підвищення кваліфікації.

Подальшому удосконаленню діяльності заочних навчальних закладів для дорослих великою мірою сприяла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про роботу вищих навчальних закладів та про керівництво вищою школою", прийнята у червні 1936 р. Особливу увагу постанова звертала на організацію навчального процесу: встановлювались чіткі строки початку і закінчення навчального року, забезпечувався час для самостійної роботи студентів, вводилась система заліків та іспитів [5].

Основні засади, на яких була побудована система заочного навчання, були такими:

1. Заочне навчання подібне до стаціонарної мережі профтехнічної освіти і побудовано було за галузями промисловості. Безпосередню відповідальність і керівництво заочним навчанням з кожної галузі промисловості покладалась на відповідні об'єднання.

2. Основною базою заочного навчання було підприємство, що одночасно було і базою комплектування, і базою для самої навчальної роботи (виробниче навчання, консультації, практичні, лабораторні заняття).

3. В керівництві заочним навчанням було три основні ланки, між якими були розподілені окремі елементи навчального процесу: Центральний заочний вищий технічний навчальний заклад (ВТНЗ), периферійний ВТНЗ і опорний пункт на виробництві.

4. Були перебудовані самі форми і зміст навчального процесу, що складались із різноманітних елементів стаціонарного і заочного навчання, що забезпечувало більш якісну підготовку кадрів заочним шляхом [10, с. 720].

Таким чином, на основі аналізу архівних матеріалів та наукової літератури можна зробити висновок, що в 1920–1930-х рр. у складних економічних умовах в УСРР відбувалось реформування професійної школи та створення заочної форми освіти. У цей час розвиваються різні типи вузів, удосконалюються форми й методи навчально-виховного процесу, формуються постійні штати професорсько-викладацького складу, відбувається процес пошуків, теоретичних розробок і практичного втілення форм навчального процесу в освітній системі України.

Потреба у навчанні дорослого населення завжди стояла досить гостро. На різних етапах історичного розвитку держави використо-

увалися різні форми та засоби надання освіти. Однак заочне навчання було найбільш економічною формою підготовки кадрів. Вартість навчання одного заочника становила не більше однієї третини вартості підготовки такого ж фахівця в стаціонарних навчальних закладах [7, с. 13].

Заочне навчання, порівнюючи з іншими формами підготовки, мало очевидні переваги. Однією з основних переваг було те, що залучалися до навчання величезні маси робітників, які поєднували своє навчання з безпосередньою роботою на виробництві [106]. Тож особлива увага, що приділяється вивченню історії освіти, дає можливість науковцям дослідити всі ланки та складові частини освітньої системи. А висвітлення цього питання періоду 20-х рр. ХХ ст. ще й уможливорює використання історичного досвіду.

Література

1. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР / НКО УСРР. – Харків : Вид-во НКО УСРР, 1931. – № 22–23.
2. Заочний комуністичний університет: курс перший–другий. – Харків : Держ. вид-во України, 1926. – 95 с.
3. Заочное университетское образование. – М. : Педагогика, 1967. – 72 с.
4. Мазин Б. С. Виробниче навчання на заводах "Сталі" / Б. С. Мазин // Шлях освіти. – 1932. – № 32 – С. 23–24.
5. Народное образование в СССР : сб. док. и материалов. 1917–1973 гг. – М. : Педагогика, 1974. – 558 с.
6. Про утворення секторів заочного навчання / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 61–62. – С. 720–724.
7. Постанова НКО т.Скрипника. Про діяльність заочного педвузу / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1928. – № 20. – С. 10–13.
8. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 12 лютого 1931 р. / НКО УСРР // Бюлетень НКО. – 1931. – № 27. – С. 1–2.
9. Про організацію заочного педвузу / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1928. – № 16. – С. 20–22.
10. Про утворення секторів заочного навчання / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – № 61–62. – С. 720–724.
11. Ряппо Я. П. Развитие, роль и место образования рабочих в системе просвещения : доклад на 1-м Всеукраинском съезде по рабочему образованию / Я. П. Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 1. – С. 119–125.
12. Ярославленко Є. Заочний педвуз на Україні / Є. Ярославленко // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С. 165–179.

13. Операційний план НКО УСРР на 1927–1928 р. / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2491, арк. 45–107.

14. Переписка НКО УСРР и ЦК КП(б)У о состоянии народного образования / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2702, арк. 1–117.

15. Матеріали засідань Секретаріату ЦК КП(б)У з питань підвищення кваліфікації керівного складу промисловості (квітень 1930) / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3390, арк. 19–60.

16. Проекти постанов ЦК КП(б)У в справі висуванців / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3314, арк. 16–66.

17. Матеріали комісії ЦК КП(б)У з питань робітничої освіти та самоосвіти. Циркулярні листи / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3279, арк. 1–21 звор.

18. Доповідні записки в ЦК КП(б)У про "Стан підготовки та перепідготовки інженерно-технічних кадрів для хімічної промисловості" / Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 4237, арк. 5–35.

19. X съезд РКП(б) 08–16.03.1921. Стен. отчет / РКП(б). – М. : Госполитиздат, 1963. – 915 с.

20. XII съезд РКП(б) 17–25.04.1923. Стен. отчет / РКП(б). – М. : Политиздат, 1968. – 904 с.

21. Булич Н. Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века : в 3 т. / Н. Н. Булич. – СПб. : б/в, 1905.

Т. 2. – 1905. – 289 с.

22. Гермайзе О. Куліш і Костомаров як члени Кирило-Мефодієвського братства / О. Гермайзе // Шевченко та його доба. – К. : б/в, 1925.

Т. 1. – 1925. – 191 с.

УДК 94(477)"1906/1908"

А.І.Чуткий

Викладацькі кадри та склад студентства Вищих комерційних курсів у Києві (1906–1908 рр.)

Публікація присвячена реконструкції змін у студентському контингенті та викладацькому штаті Київських вищих комерційних курсів упродовж 1906–1908 рр. Досліджується динаміка змін у

студентському та професорсько-викладацькому складі курсів. Реконструюється навчальний план та порядок навчання студентів. Доводиться вплив політичного курсу Російської імперії на розвиток цього навчального закладу.

Ключові слова: Київські вищі комерційні курси, Київський комерційний інститут, студентський контингент, професорська корпорація, історія України початку ХХ ст.

Публикация посвящена реконструкции контингента и преподавательского состава Киевских высших коммерческих курсов в 1906–1908 гг. Изучается динамика изменения в студенческом и профессорско-преподавательском составе Курсов. Реконструируется учебный план и порядок обучения студентов. Подтверждается влияние политического курса Российской империи на развитие этого учебного заведения.

Ключевые слова: Киевские высшие коммерческие курсы, Киевский коммерческий институт, студенческий контингент, профессорская корпорация, история Украины начала ХХ в.

The publication is dedicated to the reconstruction of student and teaching contingent of the Kyiv higher commercial courses during 1906–1908. The dynamics of changes in student and faculty complement of the courses is investigated. The curriculum and procedure for students are reconstructed. The influence of Russian Empire's policy on the development of this institution is proved.

Key words: Higher Commercial courses, Kyiv Commercial Institute, student contingent, professorial corporation, History of early XX century Ukraine.

На нинішньому історичному етапі розвитку світової цивілізації, однією з характерних ознак якої є перманентні економічні кризи (що впливають на решту сфер життя суспільств), актуальним для всіх наук є дослідження причин цих явищ та можливості їх запобігання. Вітчизняні науковці-історики ще на поч. ХХ ст. довели, що нормальний економічний розвиток будь-якої держави є неможливим без нормального рівня економічної освіти у ній. Тож вітчизняна історична наука має так само, як і на Заході, повернутись до більш уважного вивчення економічної складової життя суспільства, включаючи й розвиток економічної освіти, яка є запорукою нормального руслу цього розвитку. Як відомо, найстарішим вітчизняним вузом економічного профілю став Київський комерційний інститут, що на сучасному етапі відомий під назвою Київський національний економічний університет, який і понині залишається провідним економічним вузом України. Нажаль історіографія даної теми практично відсутня [1], але має достатню джерельну базу [2].

Проте реконструкція історії найстарішого економічного вузу України буде неповною, якщо починати її від початку функціонування Київського комерційного інституту, як часом і робилось у радянський період [3], і при цьому забувати, що він виник 1908 р. на базі Київських вищих комерційних курсів, які були засновані 1906 р. М.В.Довнар-Запольським. Тому в цій статті увага зосереджена на питанні дослідження еволюції студентського контингенту та професорсько-викладацьких кадрів Київських вищих комерційних курсів від моменту їх заснування у 1906 р. до трансформації на Київський комерційний інститут у 1908 р.

Викладачі Київських вищих комерційних курсів були переважно вихідцями з професорсько-викладацької корпорації Київського університету Св. Володимира, оскільки звідти ж був і засновник курсів Довнар-Запольський М.В. Це додатково підтверджує той факт, що формування викладацького штату курсів було заслугою їх засновника.

Обов'язкові дисципліни у перший рік функціонування (тобто у 1906–1907 н.р.) Київських вищих комерційних курсів читали наступні особи: історію політекономії читав ректор Київського університету М.М.Цитович, теорію політекономії – приват-доцент Київського університету К.Г.Воблий, історію торгівлі Стародавнього світу – професор Київського університету І.В.Лучицький, енциклопедію права – професор Київського університету С.А.Єгізаров, цивільне право – професор Київського університету О.М.Гуляєв, торгове право – професор Київського університету В.А.Удінцов, російське державне право – професор Київського університету М.В.Довнар-Запольський, неорганічну хімію – приват-доцент Київського університету М.М.Володкевич, курс кредиту – приват-доцент Київського університету О.Ф.Одарченко [4].

Решту предметів обов'язкового циклу читали співробітники інших навчальних закладів: статистика (завідувач міського статистичного бюро Л.М.Морес), економічна географія (професор Київського політехнічного інституту В.Г.Бажаєв), фізика (професор Варшавського університету В.К.Роше, якого потім замінив професор Київського політехнічного інституту Н.Б.Делоне), комерційна арифметика (викладач Київського першого комерційного училища М.О.Герман).

Необов'язкові дисципліни були представлені наступними предметами: художня реалізація в літературі та мистецтві ХІХ ст. (викладав приват-доцент Київського університету Ф.Г.Де-Ла-Барт), гігієна (приват-доцент Київського університету О.В.Корчак-Чепурковський), елементарна математика (приват-доцент Київського університету Ч.О.Бялобрежський).

Заняття з нових мов вели переважно викладачі Київського першого комерційного училища та Київських вищих жіночих курсів:

французька мова (С.Я.Соколова, А.Г.Руссі та А.Г.Дуруз), німецька мова (Р.А.Берзін та П.І.Ней), англійська мова – Л.І.Ферберн (останній закінчив Педагогічну семінарію при Оксфордському університеті) [5].

У 1907–1908 н.р. кількість предметів викладання розширилась, що зумовило збільшення й викладацького складу і зумовлювалось початком навчання на 2-му курсі, що й вимагало збільшення предметів викладання. Так, викладач Київського політехнічного інституту О.О.Мікулін був запрошений викладати робітниче питання, приват-доцент Київського університету О.Д.Білімович – почав вести курс "Аграрне законодавство в Німеччині", професор Київського університету П.В.Тихомиров – історію новітньої філософії та психологію, професор І.В.Єгоров – загальну технологію, професори П.Р.Сльозкін та П.Ф.Єрченко – товарознавство, гірничий інженер І.Р.Кобецький – практичну геологію, Р.Р.Якобовський – загальне рахівництво, викладач Київського політехнічного інституту М.І.Петров – практичний курс фотографії [6].

Додались нові предмети й у викладачів, що працювали на курсах і у перший рік їх функціонування. Зокрема, історію економічного ладу в Західній Європі почав викладати І.В.Лучицький, М.В.Довнар-Запольський – історію суспільних рухів у Росії та вів семінарські заняття з історії економічних поглядів у Росії, Де-Ла-Барт – психологію творчості, Н.Б.Делоне – електрику та оптику і фізичну механіку [7].

Станом на весну 1908 р. (коли вирішувалось питання про реорганізацію Київських вищих комерційних курсів на Комерційний інститут) професорсько-викладацький склад Київських вищих комерційних курсів нараховував 20 осіб, плюс 2 викладачі комерційних знань та 7 лекторів іноземних мов [8]. При цьому, як слідує зі звіту курсів до Міністерства торгівлі та промисловості, всі кафедри були зайняті викладачами, що мали вищі вчені ступені і займали кафедри у вузах Києва, зокрема 12 мали вчений ступень доктора, 2 – магістра, 3 – приват-доценти університету і 1 викладач Політехнічного інституту [9].

Таким чином, попри незначну кількість власне штатних викладачів, Київські вищі комерційні курси були одразу ж забезпечені всіма необхідними викладачами, до того ж високого фахового рівня.

Від самого початку функціонування Київських вищих комерційних курсів їх директором Міністерство торгівлі та промисловості призначило М.В.Довнар-Запольського (що було цілком закономірно, враховуючи той факт, що саме він виступив ініціатором їх заснування), про що він і доповів на першому ж засіданні викладачів курсів 5 вересня 1906 р. [10].

Успішно вирішувалось і питання про набір абітурієнтів на курси, незважаючи на збільшення у Києві на момент їх заснування набору до

вже існуючих та нових навчальних закладів. Попри те, що дозвіл на заснування курсів було надано владою наприкінці лютого 1906 р., але набір студентів на них розпочався лише у другій половині серпня 1906 р. [11]. Враховуючи наявність ще бажаючих вступити на курси вже після їх відкриття, Довнар-Запольський звернувся до Навчального комітету Міністерства торгівлі та промисловості з проханням продовжити набір студентів і отримав позитивну відповідь (набір було дозволено продовжити до 10 вересня) [12]. Тож невдовзі на ново-засновані курси було зараховано ще 10 осіб (все це були представниці жіночої статі).

Як свідчить пізніша офіційна статистика, подана власне керівництвом вузу, в 1906 р. на Київські вищі комерційні курси вступило 229 осіб, з них 113 осіб жіночої статі та 116 – чоловічої, "несмотря на широкий в том году прием учащихся в Университет, Политехнический Институт, и высшие Женские Курсы", що засвідчило їх життєздатність і важливість для економічної сфери [13]. Студенти першого набору розподілилися наступним чином: 153 особи були дійсними слухачами і 86 – вільними слухачами [14].

Згідно ж із внутрішньою статистикою, що призначалась для Правління Курсів "В сентябре 1906 г. было принято 350 учащихся (240 действительных слушателей и 110 вольнослушателей)", але з них до навчання приступило лише 325 осіб (221 дійсний слухач і 104 – вільних слухачів). При цьому з 221 дійсних слухачів першого набору 152 особи були представницями жіночої статі і тільки 69 – чоловічої, а серед вільних слухачів – жіноцтво опинилось у меншості – 28 осіб проти 76 осіб чоловічої статі [15].

За попередньою освітою студенти першого набору Київських вищих комерційних курсів поділились наступним чином: а) з представників чоловічої статі 24 особи закінчили комерційні училища, 19 – реальні училища, 8 – чоловічі гімназії, 6 – учительські інститути, 4 – учительські семінарії, 1 – воєнне училище, 1 – університет, 1 – середнє технічне училище, 1 – з іноземним дипломом; б) з представниць жіночої статі 131 особа закінчили жіночі гімназії, 14 – епархіальні училища, 4 – інститути, 3 – комерційні училища.

Якщо ж брати соціальне походження, конфесійну та етнічну належність, то за цими показниками 299 студентів, що числилися на курсах станом на 1 травня 1907 р. поділялися наступним чином: а) в соціальному відношенні міщани становили 168 осіб, дворянами були 38 осіб і майже стільки ж (37) становили почесні громадяни, 21 особа походила з духовного стану, 15 – з селян, 16 – з інших станів і ще 4 були іноземними підданими; б) за конфесійною належністю 186 осіб були юдаїстами, 104 – православними, 4 – католиками, 4 – проте-

стантами і 1 представляв інші конфесії; в) в етнічному відношенні 186 осіб були євреями, 98 – росіянами (сюди включались також українці та білоруси), 4 поляками, 4 німцями, 3 грузинами, 2 вірменами, 1 литовець і 1 іншої національності [16].

Значний відсоток євреїв був досить показовим, неупереджено засвідчуючи місце і роль єврейської громади в економічному житті підвладних Російській імперії українських земель і водночас суттєво відрізнявся від їх відсотка в інших навчальних закладах Києва (схожою ситуація була лише у приватних комерційних училищах міста). Слід відзначити, що і з-поміж жертводавців на справу комерційної освіти у місті домінували представники єврейської громади і саме враховуючи цей факт вони тиснули на місцевих урядовців, аби ті не вимагали жорсткого дотримання процентної норми для євреїв серед студентів.

Не менш показовим є чималий відсоток серед студентів і вихідців з духовенства, чим засвідчувалась криза цієї соціальної групи, а отже, і самої християнської ідеології та меркантилізація суспільства, хоча і не така разюча, як у протестантських країнах.

Перший набір був досить нестабільним: "Одни поступали на Курсы, не составив себе определенного представления о характере преподавания, другие пытались соединить служебные и другие дневные занятия ... этим объясняется значительный отлив из числа лиц, поступивших в 1906 г." [17]. Тож уже станом на 27 травня 1907 р. на курсах лишилось 208 осіб [18].

Керівництво курсів, як свідчать офіційні документи, оцінювало плінність студентського контингенту як позитивну тенденцію, оскільки, як показали документи, курси залишали головними чином слабо підготовлені особи та ті, що були обтяжені сім'єю. Однак у переліку прохань студентів про повернення документів у зв'язку із неможливістю продовжувати навчання на курсах, що були подані в період з вересня 1906 р. до жовтня 1907 р., окрім вищезазначених підстав, наводяться і такі, як хвороба, виїзд з Києва та вступ до інших навчальних закладів [19]. Та в цілому дані підстави були нормальними і мали місце також і в інших вузах Києва та інших міст імперії.

Загальний настрій студентів Київських вищих комерційних курсів оцінювався їх керівництвом (у офіційному звіті) в цілому як позитивний. Студентство було цілковито налаштовано на здобуття знань і "только в самом начале учебного года было несколько попыток небольшой группы учащихся к созыву сходок. Но эта группа учащихся не имела успеха, сходки расходились по требованию Директора и только однажды не смогла состояться лекция проф. В.Г.Бажаева" [20] – що за тогочасних політичних обставин було цілком нормально.

Аналогічно і викладачі оцінювали рівень підготовки студентів як цілком задовільний.

Другий набір студентів був більш скромним, але стабільним. Станом на 15 вересня 1907 р. на курси вступило 239 осіб [21]. Проте досить швидко приплив абітурієнтів суттєво зріс і на момент трансформації курсів на Комерційний інститут на них навчався 991 дійсний слухач (з них 787 осіб чоловічої статі і 204 – жіночої) [22], тобто майже у 4 рази більше за перший набір. Але наводячи таку динаміку, не слід забувати того факту, що на момент відкриття Київських вищих комерційних курсів на них існував лише один курс – перший, тоді як станом на осінь 1907 р. вже працював також і другий курс. Таким чином, статистика зростання студентського контингенту була вдвічі меншою, але все одно удвічі перевищувала кількість студентів під час першого року роботи курсів.

Станом на початок 1908 р. на курсах навчалось 404 студенти (з них 314 – на стаціонарі), з яких 241 особа чоловічої статі і 163 – жіночої [23]. В конфесійному відношенні студенти розподілились наступним чином: 182 іудеї, 175 православні, 34 римо-католики, 8 протестанти, 3 вірмено-григоріани, 2 караїми [24].

З 314 студентів стаціонару 137 осіб до вступу на курси закінчили гімназії, 46 – комерційні училища, 42 – реальні училища, 34 – духовні семінарії плюс 24 – духовні училища, 17 – учительські семінарії, 2 – учительські інститути, 2 – вищі навчальні заклади, 2 – інститути, 2 – жіночі комерційні курси, 1 – кадетський корпус [25].

Отже, як і в першому наборі, помітним був відсоток з-поміж студентів осіб, що до вступу на них навчались у закладах духовного відомства, тобто належали до духовного стану. Збереження даної динаміки засвідчує загальну для тогочасного суспільства тенденцію до посилення ролі економіки в житті суспільства, а отже, і до секуляризації світогляду, кризи довіри до церкви. Звідси – прагнення представників духовного стану перейти до інших видів діяльності, що дозволяє припускати загальне падіння престижу священницької праці.

Завданням Київських вищих комерційних курсів (як випливає з їх Уставу) було визначено "сообщать слушателям познания по предметам коммерческой специальности, готовят к практической деятельности в торгово-промышленных учреждениях и к преподаванию специальных предметов в коммерческих учебных заведениях" [26].

Відповідно до Уставу курсів (п. 9) на них приймаються особи обох статей, що закінчили навчальний заклад не нижче за середній і до того ж "всякого типа" (п. 10 Уставу) [27], а також вільні слухачі (тобто заочники) та сторонні слухачі.

Вільні слухачі поділялися на дві категорії: "имматрикулируемых и нематрикулируемых". До першої категорії могли бути включені особи, які мали досвід роботи у торгово-промисловій сфері і які вивчали обраний ними цикл предметів на рівні з дійсними слухачами, могли складати екзамени та отримували свідоцтва "об изученной ими специальности и оказанных ими в ней успехах". Тоді як другі "допускаются к слушанию лишь отдельных лекций" [28]. При зарахуванні на курси перевага надавалась особам, що служать в торгово-промислових установах [29]. Також студенти курсів чоловічої статі отримували відстрочку від військової служби [30].

Сторонні слухачі допускались до вивчення лише окремих дисциплін [31]. Особи даної категорії не повинні були надавати жодних посвідчень освітнього цензу (а лише записати дані про себе у спеціальний бланк), не складали перевідних та випускних екзаменів, але і не отримували посвідчення про навчання на курсах.

Зарахування дійсних слухачів (тобто студентів стаціонару) відбувалось перед початком осіннього семестру, а зарахування вільних слухачів могло здійснюватись також і в січні (п. 12 Уставу). Навчальний рік поділявся на два семестри, а загальний термін навчання становив 4 роки [32], що відповідало терміну навчання у вузах імперії, хоча офіційно курси і не розглядалися як повноцінний вуз. Таким чином, керівництво курсів в особі їх засновника М.В.Довнар-Запольського від самого початку їх функціонування всіма діями спрямовувало їх у бік трансформації на повноцінний вищий навчальний заклад, що зрештою і відбулось у 1908 р.

Вступники мали подавати (на ім'я директора) наступні документи: прохання про зарахування, метричне посвідчення, свідоцтво про звання, свідоцтво про освіту, свідоцтво про посаду, яку обіймає або обіймав абітурієнт в установах торгово-промислового профілю (останній документ за наявності) [33].

Студенти були розподілені між двома відділеннями: комерційним та економічним. Термін навчання на обох відділеннях становив 4 роки. Комерційне відділення мало у своєму складі відділи товарознавства, фінансових обрахунків, рахівництва і комерційної кореспонденції. Економічне відділення мало у своєму складі відділи економічних наук та юридичних наук. Адміністрація здійснювала контроль відвідування студентами поточних занять.

Предмети, що викладалися на курсах, поділялись на обов'язкові та вибіркові і при цьому "учащиеся сами избирают отделы для изучения и порядок изучения предметов" [34]. Для отримання керівництвом курсів інформації про обрані студентами дисципліни викладання кожен із них перед початком нового семестру мав подавати на

ім'я директора свій матрикул із вписаними до нього предметами, які він вирішив вивчати у поточному семестрі.

Проте за адміністрацією залишалося право корегування обраного студентом циклу дисциплін. Так, адміністрація рекомендувала вивчення юридичних та економічних наук раніше, ніж спеціальних дисциплін [35]. Також було визначено за обов'язкове спочатку знання фізики і хімії і лише потім перехід до практичних занять з цих предметів; спочатку вивчення математики, а вже потім фізики; спочатку вивчення комерційної арифметики, а потім і бухгалтерії; політичної економії, а потім комерційної кореспонденції. Заняття для підготовки до педагогічної діяльності починалися з третього року навчання. А вивчення іноземних мов було обов'язковим для всіх категорій студентів і при цьому обов'язковим визначалось вивчення не менше двох іноземних мов протягом 4 семестрів. Також, враховуючи різний рівень підготовки студентів з іноземних мов, при їх вивченні на курсах студенти ділились на три групи (по 25–35 осіб кожна) – для початківців, для осіб з середнім рівнем знання мови та тих, що володіють іноземною мовою на достатньому рівні [36].

Для студентів обох відділень були обов'язковими економічні (історія та теорія політекономії, історія господарського ладу Західної Європи та Росії, економічна політика, фінанси, банківська та біржова справа, організація промислових та торгових підприємств, статистика, економічна географія і спеціальний курс економічної географії "юго-западного края", тобто українських земель) та юридичні (енциклопедія права, вчення про державу, російське державне та цивільне право, цивільний процес, торгово-промислове право, міжнародне право) дисципліни.

Окрім цього, студенти комерційного відділення мали наступні спеціальні курси: фізика, хімія, технологія хімічних речовин та товарознавство волокнистих речовин (для студентів відділу товарознавства), комерційна арифметика (по відділу фінансових обрахунків), банківське рахівництво, фабрично-заводське і сільськогосподарське рахівництво та комерційна кореспонденція (по відділу рахівництва та комерційної кореспонденції).

Студенти економічного відділення вивчали наступні спеціальні дисципліни: спецкурс господарської історії Західної Європи і Росії, робітниче питання і законодавство, сільськогосподарська політика та економія, земське та міське господарство, оціночна статистика (по відділу економічних наук); кримінальне право, історія російського державного права, міжнародне право, адміністративне право, "новейшая" історія всесвітня та російська (по відділу юридичних наук). Також читалися ще низка інших вибіркових спецкурсів.

До 1909 р. заняття велись в орендованих приміщеннях, у другу зміну. Більшість із них, як свідчать опубліковані розклади занять, починались з тринадцятої години. Навчальний рік починався з 1 вересня і тривав до травня, розділяючись на два семестри.

Відповідно до Уставу курсів було визначено, що екзамени проводяться наприкінці кожного семестру: між 1-им і 20-им грудня, та між 1-им і 31-им травня [37]. Порядок екзаменів (згідно з Уставом курсів) встановлювався Радою курсів і затверджувався міністром торгівлі та промисловості.

Після складення всіх перевідних та випускних іспитів студенти курсів мали отримувати відповідний диплом (для студентів стаціонару) або свідоцтво (для заочників). Особи, що обирають для своєї подальшої роботи педагогічну діяльність, були зобов'язані, окрім складення всіх випускних іспитів, пройти ще й педагогічну практику (терміном не менше трьох місяців) в одному із комерційних навчальних закладів імперії; а ті особи, що раніше викладали економічні дисципліни, мали надати відповідну довідку, що вони викладали такі дисципліни не менше трьох років [38].

В засіданні Ради курсів 16 березня 1907 р. було прийнято рішення запровадити форму для студентів курсів [39], а ще з осені 1906 р. було розроблено зразок студентського матрикулу.

Таким чином, попри не вповні визначений статус Київських вищих комерційних курсів (які юридично займали проміжне становище між навчальними закладами середнього та вищого рівня) М.В.Довнар-Запольський від самого початку їх функціонування зробив все, аби вони де-факто стали саме вищим навчальним закладом. Це було зафіксовано і в Уставі курсів, і в самому характері їх діяльності: вимоги до студентів і терміни навчання відповідали вимогам до вузів, так само як і їх викладацький склад був презентований майже виключно представниками вузівської професорсько-викладацької корпорації. Тож Довнар-Запольський, як слідує з цих його дій, одразу ж замірявся перетворити заснований ним навчальний заклад на економічний вуз, і він став таким де-факто від моменту його заснування, хоча офіційно це відбулось у травні 1908 р., коли влада дозволила реорганізувати Київські вищі комерційні курси на Київський комерційний інститут, який у 1912 р. був зрівняний у правах і з державними вузами імперії.

Подібна пролонгація у часі з вирішенням цього питання була цілком недоречною з огляду на нагальну потребу в Російській імперії у значній кількості фахівців з вищою економічною освітою, яких не міг підготувати єдиний діючий на той момент економічний вуз імперії – Московські вищі комерційні курси. Єдиним поясненням такого ставлення влади до Київських вищих комерційних курсів було небажання

збільшувати кількість вузів у "національній околиці" імперії і щоб вона не отримала пальму першості у заснуванні комерційного інституту (Московські вищі комерційні курси були реорганізовані на інститут у 1907 р. і лише після цього почалось вирішення питання про надання аналогічного статусу також і Київським вищим комерційним курсам).

Отже, вивчення цього питання сприятиме більш детальному дослідженню теми розвитку освіти, науки та культури в Україні на поч. ХХ ст., а також і для вивчення соціально-економічної та інтелектуальної історії України зазначеного періоду загалом.

Література

1. Київський інститут народного господарства ім. Д.С.Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – 23 с. ; Вчені записки Київського національного економічного університету (спеціальний випуск). – К., 2006. – 79 с. ; Шляхом до Національного економічного / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакуленко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 1998. – 160 с. ; Сторічний поступ. – К. : КНЕУ, 2006. – 272 с.

2. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 229, 153 ; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ НАН України), ф. II, XXXVII, 56, 159, 167, 184, 230, 240 ; Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 262.

3. Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – 23 с.

4. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 12, 19.

5. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1зв – 3 ; там само, спр. 12, арк. 1–3.

6. Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907–8 академический год. – К., 1907. – С. 1–19.

7. Там само.

8. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 3, арк. 52 зв.

9. Там само.

10. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 1.

11. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

12. Там само, арк. 5.

13. Записка о Киевском коммерческом институте. – К. : Тип. Чоколова, 1910. – С. 6.

14. Там само. – С. 36–37.

15. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв. – 56.

16. Там само, арк. 72–73.

17. Записка о Киевском коммерческом институте. – К. : Тип. Чоколова, 1910. – С. 37.

18. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 57.

19. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

20. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 58 зв.

21. Там само, арк. 73.

22. Там само.
23. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 52 зв.
24. Там само, арк. 59.
25. Там само.
26. ДАК, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71.
27. Там само.
28. Там само.
29. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
30. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 36.
31. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8.
32. Там само.
33. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
34. ДАК, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71 зв. – 73 зв.
35. Там само, арк. 73 зв.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само, арк. 74.
39. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 47 зв.

УДК 94(477).06

Н.М.Товстоляк

**Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка
1898–1917 рр. – історико-культурний осередок чи зразкове
в економічному відношенні господарство?**

Стаття присвячена дослідженню Парафіївського маєтку П.Харитоненка як українського історико-культурного осередку та зразкового в економічному відношенні господарства (1898–1917 рр.). З'ясовано особливості розвитку господарства маєтків відомих українських підприємців.

Ключові слова: Парафіївський маєток, П.Харитоненко, історико-культурний осередок, зразкове господарство.

Статья посвящена исследованию Парафиевского имения П.Харитоненко как украинского историко-культурного центра и образцового в экономическом отношении хозяйства (1898–1917 гг.). Выяснено особенности развития хозяйства имений известных украинских предпринимателей.

Ключевые слова: Парафиевское имение, П.Харитоненко, историко-культурный центр, образцовое хозяйство.

The article is dedicated to a research into P.Haritonenko's Parafievka's Estate as Ukrainian historical cultural centre and model in all respects economy in 1898–1917. The specification of the Ukrainian famous owners of business Estate's economy progress was ascertained.

Key words: Parafievka's Estate, P.Haritonenko, historical cultural centre, model in all respects economy.

Кін. XIX – поч. XX ст. – особливий період у розвитку соціально-економічних відносин в українському суспільстві, який здійснив значний вплив на розвиток культури та зміст життя усіх верств населення незалежно від місця їх проживання. Цей процес активізувався після селянської реформи 1861 р., коли до привілейованих станів населення поступово переходили колишні купці, духовенство, навіть селянство, прискочився процес формування інтелігенції. В першу чергу це пов'язано з оформленням окремої невеликої, але впливової соціальної верстви населення – підприємців. Значна їх частина за походженням була з купецьких родин та династій. У руках таких сімей завдяки їх ініціативі, бажанню працювати, підприємницькому таланту та вдачі зосереджувалися великі гроші, землеволодіння, виробничі комплекси, торгівельні контори, контрольні пакети акцій залізниць, банків тощо.

У II пол. XIX ст. змінюється світогляд підприємців: прагнення отримати освіту, інтерес до вітчизняної та світової культури, високий рівень наукових знань, зокрема з галузей їх підприємницької діяльності, високий інтелект, бажання гідно влаштувати життя своє та своїх земляків. Деякі з підприємців за визначний внесок у добродійні справи, розвиток виробництва, корисну суспільну діяльність отримали спадкове дворянство, державні нагороди, були членами елітних громадських організацій, наукових товариств.

Наприк. XIX – на поч. XX ст. значно змінюються пріоритети привілейованих станів населення, в основу яких покладено було капітал, його використання та обіг у різних сферах життя суспільства. Серед родин, що на віки прославили Україну, була династія сумських підприємців Харитоненків, яких добре пам'ятають та шанують у рідному місті Суми. Останніми роками було надруковано кілька цікавих досліджень, у яких розкривається життєвий шлях Івана та Павла Харитоненків, їх благодійна та підприємницька діяльність: історико-документальне видання І.О.Шудрика та Л.А.Даниленка "Династія Харитоненків" [16], наукове дослідження родоvodu Харитоненків О.М.Козлова [4], науково-популярний нарис Д.Н.Григор'єва [2], прізвище Харитоненків часто згадується у численній літературі про українських та російських меценатів і благодійників. Багато матеріалів зараз розміщено у мережі Internet, у тому числі про петроградські та московські будинки

Харитоненків, їх художні скарби. Але майже немає публікацій, що розкривають історію Парафіївського маєтку Харитоненків, до складу якого наприк. XIX – на поч. XX ст. входила славнозвісна Качанівська садиба, що майже 100 років належала родині визначних суспільних діячів та меценатів дворян Тарновських. У процесі підготовки експозицій та роботи над інтер'єрами качанівського палацу першим почав досліджувати документи Парафіївського маєтку Г.А.Петренко, головний зберігач фондів Національного історико-культурного заповідника "Качанівка" [14].

Мета нашої статті – на прикладі Парафіївського маєтку П.І.Харитоненка висвітлити процес утворення на поч. XX ст. особливого типу великих маєтків українських підприємців, що поєднували у собі заміську садибу – родинну резиденцію з відповідними функціями та виробничі комплекси різних типів, одночасно залишаючись визначними історико-культурними осередками. Основною групою джерел для виконання завдання дослідження нами було обрано інвентарні описи Парафіївського маєтку П.І.Харитоненка, що зберігаються у Ніжинському архівному відділі Державного архіву Чернігівської області.

Павло Іванович Харитоненко (1853–1914) належав до відомої сім'ї сумських підприємців, життєвий шлях якої є класичним прикладом формування української групи багатих підприємців II пол. XIX ст. – 1917 р. Його батько, Іван Герасимович (1822–1891), був нащадком "військових обивателів" слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Іван Герасимович у 1862–1863 рр. був зарахований до сумської 2-ї гільдії купців, з II пол. 1863 р. – до 1 гільдії. 17 травня 1872 р. разом із дружиною та сином Павлом наказом департаменту герольдії зведений у почесні громадяни, а у квітні 1876 р. наказом імператора отримав звання комерції радника, з 1885 р. – статського радника, дійсного статського радника. Він обіймав посади міського голови Сум (1872), губернського гласного (1865–1906), був знаменитий своїми благодійними справами, будівництвом церков та об'єктів соціального призначення. Головною справою його життя стала діяльність торгового дому "І.Г.Харитоненко з сином", який займався торгівлею та виробництвом цукру, на 1874 р. його торгівельний оборот перевищував 20 млн крб на рік. І.Г.Харитоненко мав численні державні нагороди та медалі міжнародних виставок [16, с. 97–98].

Цей швидкий кар'єрний та підприємницький успіх відбувався на очах та за участю сина Павла, який отримав хорошу домашню освіту, а потім навчався за кордоном, з юнацтва займався благодійними справами, був людиною талановитою, освіченою, віруючою. Отже, як свідчать біографічні відомості про життя Івана Герасимовича та Павла Івановича, стимулами їх благодійності були релігійні та патріотичні

почуття. Їх природний таланти підприємців, економічний успіх, самовіддана праця надавали можливість отримувати великі прибутки, з яких вагома частина йшла на благоустрій рідних Сум, освітянські справи, служіння суспільству.

Разом з тим Павло Іванович мав високі інтелектуальні запити: збирав живопис та антикваріат, мав бібліотеки в своїх маєтках, завжди цікавився новітніми здобутками науки та техніки, використовував їх у власних маєтках та на виробництві, був членом багатьох імператорських товариств, членом престижного Англійського клубу, до якого не так просто було вступити навіть титулованому дворянству. Свій перший орден (св. Станіслава 3 ступеня) Павло Іванович отримав у 1883 р., орден св. Анни 3 ступеня – у 1886 р., орден св. Станіслава 2 ступеня – у 1889 р., орден св. Анни – у 1892 р., орден св. Володимира – у 1895 р. У квітні 1897 р. отримав звання комерції радника, у 1898 р. нагороджений орденом св. Володимира 3 ступеня. 18 квітня 1899 р. П.І.Харитоненко разом із дружиною Вірою Андріївною (з поширенням прав на їх дітей) за наказом імператора отримав спадкове російське дворянство. У дворянському гербі П.І.Харитоненка був Меркурій в жезл, девіз гербу відповідав життю: "Працею звеличуюся". 8 липня 1899 р. він був визнаний Почесним громадянином м.Суми. З 1881 р. Павло Іванович обирався гласним Сумської міської думи. Після смерті батька у 1891 р. він успадкував 6/7 його маєтків [16, с. 102]. Отже, з того часу він є основною фігурою родини Харитоненків, визначає виробничу, торгівельну політику, благодійні справи, долю своїх дорослих дочок Олени та Наталії, приділяючи особливу увагу сину Івану, який народився 12 листопада 1893 р.

На 1891 р. Харитоненки були власниками 8 цукрових заводів та прилеглих до них територій у Харківській та Курській губерніях [16, с. 181], найновішим та найприбутковішим був Павловський рафінадний завод у Сумах. Родинною резиденцією Харитоненків стала садиба Наталіївка Богодухівського повіту Харківської губернії. "Наталіївським раєм" називали її сучасники, Харитоненки чітко уявляли модель свого основного родинного маєтку: поєднання мистецтва з найкращими досягненнями науки та техніки. Садиба була розташована на обох берегах річки Мерчик, власники створили чудовий парк, побудували архітектурний комплекс садибних споруд, церкву, над якими працювали архітектори О.В.Щусев, Г.К.Шольц, скульптори О.Т.Матвеев, С.Т.Коньонков, художники О.В.Савинов та інші. Власники розводили вітчизняні та завезені з-за кордону елітні породи домашньої худоби та птиці, екзотичні рослини. Неподалік від Наталіївки знаходилися такі ж зразкові маєтки інших українських підприємців.

Продовженням садибного парку Наталіївки були так звані "співаючі тераси" – сад карликових плодкових дерев, які росли на побудованих архітектором терасах на схилах пагорбу, утворюючи амфітеатр з чудовою акустикою. У власності П.І.Харитоненка були маєтки у Москві, Санкт-Петербурзі, Сумах, Харкові, в інтер'єрах їх знаходилися російська та західноєвропейська художня спадщина, коштовні меблі, скульптури, інші предмети розкоші. Їх постійними гостями були інтелектуальна та мистецька еліта, представники ділового світу, влади, іноземні гості.

У 90-х рр. XIX ст. підприємці Харитоненко були відомі не лише своїм багатством, але й стали впливовими у російському суспільстві особами, яким не потрібно було купувати у нащадків знатних дворянських родин маєтки для того, щоб підкреслити свою значущість та достаток.

Не менш вагомим був внесок у розвиток господарства і попередніх власників садиби. Тому традиційна для сучасної літератури версія про розорення Тарновських та причини продажу знаменитого Парафіївського маєтку, до якого входили цукровий завод та садиба Качанівка, не відповідає істині. Це підтверджує інвентарний опис Парафіївського маєтку на 1 січня 1897 р.: маєток був у хорошому стані.

Головними причинами продажу була життєва драма самого Василя Васильовича Тарновського (1838–1899). У 1889 р. він втратив улюблену дружину, яка багато років була його опорою, його старший син Василь не виправдовував, на думку батька, надій – серйозно захоплювався співами, був байдужим до інтересів батька; сам власник садиби швидко втрачав здоров'я, пересувався в інвалідному візку, його непокоїла доля унікального музею українських старожитностей, який він збирав стільки років. В.В.Тарновський пам'ятав, як сам скуповував у родичів померлих колекціонерів унікальні скарби української культури, щоб урятувати їх для нащадків. Останнім випробуванням долі було самогубство у 1898 р. молодшого сина Петра, закоханого у дружину старшого брата.

Отже, факт продажу Парафіївського маєтку П.І.Харитоненку можна вважати своєрідною естафетою, яка відбулася між представниками двох поколінь та епох – від втрачаючого свої позиції, вимираючого покоління української національно-свідомої дворянської еліти старих часів до нової генерації української національної еліти – кращих представників класу підприємців, що сформувався на поч. XX ст. Історія Парафіївського маєтку є рідкісним прикладом еволюції маєткового господарства, безперервного існування маєтку як історико-культурного осередку та виробничого господарчого комплексу.

Розглянемо структуру маєтку на момент продажу у 1897 р. та зміни, що відбулися у наступні часи.

Парафіївський маєток сформувався як складна економічна система вже за часів господарювання в ньому графа П.О.Рум'янцева (1775–1808), а потім подружжя Почек (1808–1828). Родинною резиденцією власників маєтку був палацово-парковий комплекс (дворянська садиба) Качанівка, яка у середині XVIII ст. була хутором, що належав до волосного села Парафіївка. На місці Качанівського хутора (інша назва – Майорщина) граф П.О.Рум'янець побудував палацово-парковий комплекс. Г.Я. та П.А.Почеки у першій половині XIX ст. збільшили маєток за рахунок купівлі у графа Розумовського земельних володінь, загальна площа маєтку складала понад 6 тис. десятин землі та належала до кількох повітів Чернігівської та Полтавської губерній.

Основним напрямом товарного виробництва Парафіївського маєтку було тваринництво та зернове. На території с.Власівка (колишній Власівський хутір) неподалік Качанівки з кін. XVIII ст. працював горілчаний завод, через ставок напроти його с.Петрушівка (колишній Петрушівський хутір) – цегляний завод, а також водяні млини. У джерелах неодноразово протягом XIX ст. Парафіївський маєток згадується як зразковий в економічному відношенні, з налагодженою господарською структурою, що підтверджує інвентар маєтку на момент продажу [5].

Але це не дає підстав вважати качанівську садибу промисловою. За XIX ст. на великій площі сформувалася своя соціально-економічна інфраструктура, до якої входила також система освіти та підготовки кадрів, медичне обслуговування. Господарським центром маєтку було с.Парафіївка, у якому на поч. 50-х років XIX ст. було засновано великий цукровий завод, який надавав власникам маєтку значний прибуток. Контора управляючого маєтком знаходилася у с.Парафіївка, кожна з економії маєтку керувалася прикажчиками.

Якщо врахувати те, що власниками маєтку у всі часи були визначні постаті нашої історії, що в маєтку були зосереджені значні історичні та культурні скарби, тривалий історичний період він був місцем перебування та творчої роботи митців, учених, культурних діячів, у господарстві використовувалися передові технології, проводилися наукові дослідження в галузі сільського господарства, Парафіївський маєток з кін. XVIII ст. традиційно вважають визначним українським історико-культурним осередком.

П.І.Харитоненко, як і попередні власники маєтку, у 1897–1898 рр. збільшив його території за рахунок придбання землі у осіб різних станів. За купівельними документами від 27 квітня 1897 р. у В.В.Тарнов-

ського він придбав земельні угіддя та інвентар: у Борзенському, Конотопському, Ніжинському повітах Чернігівської губернії – 4833 дес.; у Прилуцькому повіті Полтавської губернії – 563 дес. У 1897 р. в Прилуцькому повіті у К. і С.Царевських – 73 дес., О.Сологуба – 123 дес., А.Шеффера – 846 дес., В.Смирнова – 1335 дес.; у 1898 р.: у княгині Юсупової – 581 дес., а також невеликі ділянки у місцевих землевласників – 97 дес. [6, арк. 2–3]. Це значно збільшило земельні угіддя, а також лісові території. Відомо, що П.І.Харитоненко любив ліси, займався проблемами їх збереження та лісобудівництва. На 1 березня 1899 р. земельні ділянки розподілялися так: на ліси та парк було віднесено 1518 дес. (з них качанівський парк – 498 дес.), пашні – 6219 дес., сінокісної – 291 дес., під ставками – 111 дес., дорогами, болотами та проваллями – 111 дес., садибами – 49 дес., заводськими спорудами та двором – 13 дес. [6, арк. 3-зв.].

Для керівництва роботами у Парафіївському маєтку П.І.Харитоненко запросив купця 2-ї гільдії м.Суми І.О.Асмолова, з яким він працював уже давно, довіряв йому. З 1898 р. роботи в маєтку велися безперервно, одночасно, з використанням робочих рук місцевого населення та фахівців з відомих українських підприємств та заводів. У Парафіївці до поч. ХХ ст. проводилася реконструкція цукрового заводу, який почали називати Єленовським на честь Олени Павлівни, дочки Павла Івановича, весілля якої з князем М.О.Урусовим відбулося у січні 1897 р. в Качанівській садибі.

Єленовською називали парафіївську залізничну гілку від Парафіївського цукрового заводу до ст.Григоровка Лібаво-Роменської залізниці, яку своїм власним коштом Павло Іванович почав будувати у 1913 р. Все, що було необхідно для будівництва: матеріали, механізми, техніка, – замовлялося переважно на українських підприємствах, зокрема продукція "Південноросійського товариства сільської промисловості" (Київ), "Товариства Сумських машинобудівних заводів", акціонером якого був сам П.І.Харитоненко. Товариство було створено у 1896 р. за участю бельгійського капіталу, випускало обладнання для залізниць, цукрових заводів. Рейки та невеликі вагонетки були придбані на заводі Л.Миша (Одеса). Під заводом було 400 дес. землі [12, арк. 25]. Але власник збільшив територію заводу, у тому числі за рахунок будівництва нових приміщень.

Чимало землі, яка належала П.І.Харитоненку, довелося відчужити для будівництва парафіївської залізничної гілки та необхідних споруд станції, яка отримала назву "Качанівка". Станція мала вокзал, вантажну та пасажирську платформи, паровозне депо, пакгаузи, водоймах башту, казарми, житлові будинки з господарчими спорудами. Будівництво велося у 1913 р., на 1.10.1913 р. витрати на будівництво

складали 363584 крб. 95 коп. [13, арк. 138]. Таким чином, з поч. ХХ ст. с.Парафіївка стало залізничною станцією та центром великого маєткового господарства. Населення отримало постійну роботу, соціальні блага (лікарня, аптека, ветеринарна аптека, житло та їдальні для робітників, магазин, бібліотеку, продовжило роботу двокласне народне училище. Частина випускників училищ у Парафіївці та Качанівці мали можливість працювати в конторах економії маєтку та на цукровому заводі, що підтверджують формулярні списки робітників [12, арк. 1-зв. – 2].

П.І.Харитоненко в майбутньому планував залишити Парафіївський маєток у спадщину Олені Павлівні Харитоненко (княгині Урусовій). Те, що він офіційно до своєї смерті залишався власником всього маєтку, свідчать самі інвентарні книги. Але значний інтерес становить Качанівська садиба маєтку. У ХІХ ст. Качанівка сформувалася як визначний історико-культурний осередок, була відома в Росії та за кордоном. У часи володіння нею представниками родини Харитоненків багато змінилося, але садиба не втратила своєї слави. Після капітальної реконструкції (до 1905 р.), яка проходила під керівництвом та за проектами сумського архітектора К.Г.Шольця, Качанівський палацово-парковий комплекс вражав своєю красою, новітніми технологіями, обладнанням, мистецькими колекціями та внутрішнім вбранням. Це свідчило про художні смаки власників, їх високий рівень інтелектуального розвитку, бажання перетворити свої маєтки на зразкові в усіх відношеннях.

У палаці були апартаменти кількох сімей, які вражали розкішшю, їх опис свідчить про стиль життя та інтереси їх власників. Апартаменти Павла Івановича знаходилися на першому поверсі: кабінет, приймальня, убиральня, спальна кімната, а також там знаходилася кімната сина Івана, на той час ще дитини. Дитячі меблі знаходимо в описі навіть приймальні [7, арк. 32–37].

Апартаменти Н.П. та її чоловіка графа П.М.Стенбока також знаходилися на першому поверсі, були чудово умебльовані. Апартаменти Олені Павлівні та Михайла Олександровича Урусова були на другому поверсі. Вони були облаштовані з особливою розкішшю [7, арк. 89–94]. У Олені Павлівні знаходилася значна колекція дорогоцінних ікон, яку також включили до інвентарів. Знамениті за часи Тарновських кімната Штернберга, парадна їдальня, лицарська зала, велика вітальня зберегли своє призначення. На другому поверсі було влаштовано бібліотеку, на першому поверсі в колишній літній залі влаштували більярдну, у якій знаходилися колекції П.І.Харитоненка та східні колекції М.О.Урусова. У подальшому, коли садиба належала Олені Павлівні та її другому чоловікові М.С.Оліву, серед їх гостей був

художник К.С.Петров-Водкін, який назвав Качанівку "розкішним містечком" [15, с. 181–182].

На 1903 р. садиба мала електричне освітлення, була телефонізована, майже у кожній кімнаті була тепла та холодна вода. Князь М.Урусов часто користувався своїм дорогим автомобілем, який знаходився у приміщенні електростанції неподалік від палацу [9, арк. 1–зв., 16]. Улюбленими заняттям власників були полювання, спорт (теніс, кегельбан). Князь з захопленням керував своїм кінним заводом, розташованим у Качанівській та Іваницькій економіях [9, арк. 112].

У 1909 р. Олена Павлівна Харитоненко розлучилася з князем, другим її чоловіком став друг князя М.С.Олів. Подружжя Олівів було відоме своїми колекціями живопису та антикваріату. Частина їх художніх скарбів знаходилася в Качанівці. У 1914 р. за заповітом О.П.Олів стала власницею Парафіївського маєтку. У часи Олівів маєток залишався зразковим господарством, про що свідчать описи початку 1918 р. [11, арк. 2–65]. Одразу після жовтневих подій для збереження своїх художніх колекцій родина Олівів вивезла до Качанівки картини, антикваріат, коштовні речі. Однак це не врятувало їх, у період революційних подій 1918–1920 рр. значна частина матеріальних та художніх скарбів була втрачена, маєток націоналізовано. Навпаки, те, що залишилося в Петрограді та Москві, потрапило до радянських музеїв, збереглося до нашого часу.

Отже, Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка, який належав його родині майже 20 років, можна вважати визначним українським історико-культурним осередком, що мав зразкове в економічному відношенні багатогалузеве сільське господарство, прибуткове промислове підприємство – Парафіївський цукровий завод, розкішний Качанівський палацово-парковий комплекс. На 1917 р. Качанівка залишалася місцем, де було зосереджено: унікальна художня спадщина українського народу, твори російських та закордонних мистецтв. За умов організації належної охорони, відповідального ставлення до цієї проблеми місцевої влади Качанівка могла вже тоді залишитися унікальним художнім палацем-музеєм, але того не сталося. Вищезгадане підтверджує винятковість та значущість вивчення історії Парафіївського маєтку Павла Івановича Харитоненка та його складових, адже на основі садиби Качанівка з 1982 р. існує історико-культурний заповідник "Качанівка" (зараз має статус національного). Вивчення історії маєтків провідних українських підприємців значно розширює наше уявлення про історичний розвиток України у XIX – на поч. XX ст.

Література

1. Бурышкин П. А. Москва купеческая : мемуары / П. А. Бурышкин. – М. : Высш. шк., 1991. – 352 с.

2. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО "АС–Медиа", 2003. – 72 с. – (Сумщина в именах).
3. Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю / А. А. Игнатъев. – М. : Воениздат, 1988. – 752 с.
4. Козлов А. Былая слава (Родословная Харитоненко) / А. Козлов // Скарбниця української культури : [зб. наук. праць]. – Чернігів, 2006. Вип. 7. – 2006. – С. 95–105.
5. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1342, оп. 1, спр. 1.
6. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 3.
7. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 4.
8. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
9. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 9.
10. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
11. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 60.
12. Там само, ф. 1341, оп. 1, спр. 1.
13. Там само, ф. 1341, оп. 1, спр. 52.
14. Петренко Г. Качанівські студії / Г. Петренко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 21–36.
15. Петров-Водкин К. С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / К. С. Петров-Водкин ; сост. Е. Н. Елизарова. – М. : Советский художник, 1991. – 384 с. – (Литературно-художественное наследие).
16. Шудрик І. О. Династія Харитоненків / І. О. Шудрик, Л. А. Даниленко. – Суми : Слобожанщина, 2003. – 192 с.

УДК 026/027:908(477.51)"195/199"

М.М.Ігнатенко

Бібліотеки у краєзнавчому русі на Чернігівщині II пол. XX ст.

У статті аналізується роль бібліотек у розвитку краєзнавчого руху на Чернігівщині II пол. XX ст.

Ключові слова: краєзнавча бібліографія, історичне краєзнавство, бібліотечне краєзнавство, читачі-краєзнавці, суспільно-політичний календар, каталог.

В статье анализируется роль библиотек в развитии краеведческого движения на Черниговщине II пол. XX в.

Ключевые слова: краеведческая библиография, историческое краеведение, библиотечное краеведение, читатели-краеведы, общественно-политический календарь, каталог.

In the article the role of libraries in development of the movement of regional studies in Chernigov Region in the second half of the 20th century is analyzed.

Key words: the bibliography of regional studies, historical study of local lore, library study of local lore, readers-regional specialists, a political calendar, the catalog.

Бібліотечне краєзнавство як складова краєзнавчого руху має свої особливості, зумовлені специфікою бібліотечної справи. Воно покликане виявляти, збирати, зберігати й актуалізувати писемні, головним чином друковані, матеріали, пов'язані своїм змістом з певною місцевістю. Кумулятивна функція бібліотек у житті суспільства визначає характер їхньої краєзнавчої діяльності – джерелознавчий (пошук краєзнавчих публікацій різних жанрів та їх бібліографування) і водночас просвітницький (пропаганда краєзнавчих матеріалів у різноманітних формах).

Діяльність бібліотек Чернігівщини у галузі історико-культурного та літературно-освітнього краєзнавства розглянута у спеціалізованих розвідках останнього часу у двох головних аспектах: з позиції еволюції бібліотечних зібрань на Чернігово-Сіверщині від давньоруської доби та періоду заснування значних навчальних закладів краю впродовж II пол. XVII – сер. XIX ст. (Новгород-Сіверський та Чернігівський колеґіуми, Ніжинська гімназія вищих наук) до поч. XX ст., коли культурницьку роботу у краї очолили громадські бібліотеки, та з точки зору діяльності бібліотечних працівників Чернігівщини щодо краєзнавчого руху впродовж XX ст. [3; 4; 14]. Дослідники відзначають, що на межі XIX–XX ст., коли розпочалася діяльність першої загальнодоступної бібліотеки у Чернігові, заснованої з ініціативи осіб з кола місцевої інтелігенції, таких як С.Ф.Русова, О.О.Русов, П.О.Червінський, О.А.Тищинський, І.Л.Шраг, пізніше – М.М.Коцюбинський, В.Є.Варзар, В.М.Хижняков, краєзнавчо-бібліографічна робота проводилася поза бібліотеками і була справою аматорів-одинаків або громадських краєзнавчих осередків, що засвідчують і перші бібліографічні покажчики краєзнавчого змісту, видані на Чернігівщині та присвячені історико-краєзнавчим публікаціям на сторінках "Черниговских губернских ведомостей", "Черниговских епархиальных известий", "Земского сборника Черниговской губернии" [3, с. 3–12]. Спеціалісти також дійшли висновку, що активізація краєзнавчого руху у межах бібліотечних закладів впродовж 1920-х – поч. 1930-х рр. була перервана репресивними діями влади [15], хоча й пізніше, з сер. 1930-х рр., центральна міська бібліотека Чернігова, здобувши 1934 р. статус обласної, слугувала координаційним центром науково-методичної роботи з проблем бібліотечної справи та бібліографії [4, с. 3]. У розвідках фахівців окремо зазначено,

що значних втрат бібліотеки області зазнали під час Великої Вітчизняної війни внаслідок пожеж та розкрадання (в ніч на 24 серпня 1941 р. у приміщенні обласної бібліотеки згоріло близько 216 тисяч томів, залишилася невідомою доля книжкового фонду, відновленого за часів окупації, який нараховував майже 189 тис. томів) [1]), але вже у перше післявоєнне десятиліття комплектування і поповнення фондів краєзнавчої літератури, поширення видань про історію, культуру, природу Чернігівщини стали органічною складовою частиною діяльності бібліотек області. У цей же час завдання з формування фонду краєзнавчої літератури було закріплено у нормативних документах, в яких обласна бібліотека визначилася як депозитарій краєзнавчої літератури [14, с. 261].

Але, відзначаючи певний рівень дослідження проблеми участі бібліотек Чернігівщини в організації краєзнавчого руху впродовж відповідного історичного відрізка часу їхнього існування, зазначимо, що питання активізації краєзнавчої роботи, очолюваної бібліотеками краю впродовж 1960–1990-х рр., залишається недостатньо вивченим.

Метою нашої статті є виявлення доцільності здійснення аналізу ролі бібліотек у розвої краєзнавчого руху на Чернігівщині у II пол. ХХ ст., визначивши провідні напрями їхньої діяльності у цій галузі.

Цілеспрямована і систематична краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини, як і усєї України, була започаткована у 1960-х рр. у зв'язку з підготовкою "Історії міст і сіл Української РСР". Саме тоді було виявлено і взято на облік значний масив друкованих матеріалів про населені пункти краю. У більшості бібліотек розгорнулася інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування їх плакатами, афішами, рукописами спогадів, фотографіями, аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту. Підсумком цієї копіткої праці став "Зведений каталог краєзнавчої літератури" Чернігівської обласної бібліотеки, який налічував понад 70 тис. карток з описами різноманітних джерел інформації, яка зберігалась не лише у книгосховищах області, але й за межами Чернігівщини й України. Він складався з таких частин: систематичної, топографічної, контрольної картотеки переглянутих джерел, каталогу місцевих видань, алфавітного каталогу краєзнавчої літератури. "Зведений каталог" став головною ланкою у системі бібліографічних ресурсів обласної бібліотеки. За його зразком було створено краєзнавчі каталоги і картотеки у міських, районних і сільських бібліотеках Чернігівщини. У процесі цієї роботи було налагоджено зв'язки з іншими бібліотеками країни і передусім з Державною історичною бібліотекою УРСР, в якій формувався унікальний довідковий апарат – "Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл Української РСР". Логічним наслідком цієї

роботи і водночас важливою віхою у розвитку бібліотечного краєзнавства на Чернігівщині стало утворення в 1974 р. у структурі обласної бібліотеки Кабінету краєзнавства, який згодом було реорганізовано в Сектор краєзнавства у складі інформаційно-бібліографічного відділу. У ньому було сконцентровано не тільки увесь комплекс краєзнавчої літератури, але й провідних фахівців цієї галузі. Відтак вони спромоглися налагодити планомірне видання краєзнавчих бібліографічних покажчиків, створити систему пропаганди краєзнавчої літератури, залучити до краєзнавчої роботи масові бібліотеки області [14].

У 1980-х рр. перед бібліотечними закладами України було поставлене ще одне велике і відповідальне завдання щодо бібліографічного й інформаційного забезпечення видання "Зводу пам'яток історії та культури". Загальне методичне керівництво цією роботою покладалось на Державну історичну бібліотеку УРСР, яка опрацювала і розповсюдила "Методичні рекомендації бібліотекам з упорядкування бібліографічних покажчиків на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям у підготовці "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР" [10].

Чернігівська обласна бібліотека у цей час здійснила низку організаційних і практичних заходів, щоб оперативно і якісно створити повноцінну базу джерел і літератури, ілюстративних матеріалів про пам'ятки, удосконалити краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, налагодити першочергове інформаційне обслуговування авторського колективу чернігівського тому "Зводу пам'яток історії та культури". Так, було доукомплектовано фонди краєзнавчої літератури, відкрито нові пам'яткознавчі рубрики у "Зведеному каталозі краєзнавчої літератури" [8]. 1984 р. однією з перших в Україні Чернігівська обласна бібліотека видала анотований покажчик "Памятники истории и культуры Черниговской области".

Важливе місце у краєзнавчій діяльності бібліотечних закладів Чернігівщини, і передусім обласної бібліотеки, посідали підготовка і видання бібліографічних покажчиків краєзнавчої літератури. Започатковано цю роботу було у 1960-х рр., але цілеспрямованого характеру вона набула у наступні десятиліття. Загалом, опубліковані обласною бібліотекою краєзнавчі науково-допоміжні та рекомендаційні бібліографічні покажчики умовно можна поділити на кілька груп. До першої з них належали традиційні покажчики універсального характеру. Протягом 1972–1984 рр. побачили світ 13 випусків серійного видання "Нові книги про Чернігівщину за ... рр." [11] Започаткована водночас серія покажчиків "Література про Чернігівську область за ... рік" охоплювала більш широкий комплекс бібліографічної інформації – до них включались книги, статті з журналів, центральних, республікан-

ських, обласних і частково районних газет. Впродовж 1972–1991 рр. було видано 20 випусків цієї серії [7], публікація їх триває досі.

Другу групу становили рекомендаційні бібліографічні покажчики знаменних дат у регіональному громадсько-політичному й історичному календарі. У 1972–1980 рр. обласна бібліотека оприлюднила 9 випусків "Календаря знаменних і пам'ятних дат по Чернігівській області на ... рік" [6], а 1981 р. започаткувала новий бібліографічний проект краєзнавчого змісту – "Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на ... рік". До 1991 р. було надруковано 11 випусків цієї серії [5], видання якої продовжується й тепер.

До третьої групи слід віднести тематичні бібліографічні покажчики. Помітне місце з-поміж них належало покажчикам з історії старовинних міст регіону – Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина, Прилук, Любеча, здебільшого присвяченим їхнім ювілеям. Багату історико-культурну спадщину краю відображено у двох покажчиках – "Пам'ятники історії та культури на Чернігівщині" [12] та "Памятники истории и культуры Черниговской области" [13], виданих відповідно у 1977 та 1984 рр. (останній за участю Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури). Відомості про унікальні пам'ятки природи регіону, перлини садово-паркової архітектури містили покажчики "Природа і природні багатства Чернігівщини" та "Природа Чернігівщини та її охорона", що побачили світ у 1961 і 1987 рр. З огляду на тогочасні реалії обласна бібліотека не обійшла увагою "ленінську" тему, яку репрезентували покажчики під однаковою назвою "В.І.Ленін і Чернігівщина", видані у 1969, 1971 та 1980 рр. Активним діячам більшовицької партії, життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною, було присвячено бібліографічний покажчик "Їх іменами названі вулиці міста Чернігова", опублікований у 1987 р. з нагоди 70-річчя Жовтневої революції. Інший покажчик під аналогічною назвою, виданий 1985 р. до 40-річчя Перемоги, містив інформацію про учасників Великої Вітчизняної війни, увічнених у назвах вулиць обласного центру. Подіям останньої війни присвячено ще два покажчики – "Зірки немеркнучої слави" та "Незабутнє", надруковані у 1970-ті – 1990-ті рр. Як данина часу сприймаються сьогодні покажчики про міжнаціональні й міжнародні зв'язки Чернігівщини у ХХ ст. – "Інтернаціональні зв'язки Чернігівської області з народами братніх республік" (1972 р.), "В сім'ї єдиній" (1978 р.) та "В единой братской семье" (виданий 1982 р. за участю Брянської та Гомельської обласних бібліотек). Культурне життя Чернігівщини знайшло своє відображення у покажчиках "Письменники сучасної Чернігівщини", "Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною", "Композитори, життя і творчість яких

пов'язані з Чернігівщиною", опублікованих відповідно у 1973-му, 1976-му, 1981-му рр.

Четверту групу репрезентували бібліографічні покажчики, здебільшого об'єднані у кілька серій. Так, серія покажчиків "Лауреати Ленінської премії – наші земляки" складалася з бібліографій відомих діячів науки і культури – О.П.Довженка [2], С.П.Корольова, В.Р.Литвинова, А.К.Сидоренка, які побачили світ у 1973 р. До іншої серії – "Двічі Герої Радянського Союзу – наші земляки" – увійшли покажчики про О.Ф.Федорова, В.Д.Лавриненкова, О.Г.Молодчого, В.В.Сенька, видані протягом 1975–1976 рр. Натомість започаткована у 1980-х рр. серія "Письменники – наші земляки" публікується й досі. Впродовж 1981–1991 рр. у ній з'явилися покажчики про А.Я.Ларченкова, П.О.Сердюка, В.К.Москальця, М.П.Турківського, С.П.Реп'яха, П.Г.Тичину. Поза цією серією було також оприлюднено бібліографічний покажчик про перекладача та літературознавця М.А.Славятинського, а також покажчики, що висвітлювали зв'язки великого російського письменника Л.М.Толстого з Чернігівщиною та музичні зацікавлення П.Г.Тичини часів його юності, що минула на Подесенні.

Загалом бібліотеки Чернігівщини впродовж 1960–1980-х рр. запровадили в науковий та громадсько-політичний обіг понад 100 краєзнавчих бібліографічних покажчиків різного обсягу й типу і в такий спосіб актуалізували значний комплекс книжкових, журнальних і газетних публікацій. Слід, однак, зауважити, що в тематичному відношенні серед них домінували видання, які висвітлювали історію регіону радянських часів. Дореволюційне минуле було представлено лише у покажчиках, присвячених стародавнім містам Чернігівщини. Відтак ці краєзнавчі видання цілком вписувались у нормативну схему історичного процесу, вироблену підрадянською історіографією, а змістові акценти в них було зроблено на постатях В.І.Леніна та його соратників, подіях Жовтневої революції, Великої Вітчизняної війни, дружбі народів СРСР. Критичний аналіз краєзнавчої діяльності бібліотек області, зокрема форм і методів пропаганди і доведення до читачів краєзнавчої літератури, дає підстави стверджувати, що гонитва за кількісними показниками часом вихолощувала зміст заходів, призводила до формалізму і показухи. Як слушно наголосив з цього приводу Л.Л.Макаренко, "незважаючи на різноманітність форм і абсурдно велику кількість пропагандистських заходів, і бібліотечні працівники, і читачі нерідко мали досить слабе і викривлене знання краю і краєзнавчої літератури, а тематика заходів, що проводилися, і коло книг, які пропагувалися, були досить вузькі і тенденційні" [8, с. 27].

Але час брав своє, і в період перебудови наприкінці 1980-х рр. структура і зміст краєзнавчих бібліографічних покажчиків зазнають

суттєвих змін. Це засвідчує, зокрема, порівняльний аналіз покажчиків, присвячених історії та сьогоденню Чернігова і виданих у 1982-му та 1990-му рр. У першому з них 7 початкових розділів присвячено ленінській темі ("В.І.Ленін і Чернігів", "Місто Чернігів у працях, документах і висловлюваннях В.І.Леніна", "В.І.Ленін і більшовики Чернігова", "Ленінська "Іскра" і Чернігів", "Трудаці Чернігова – В.І.Леніну (листи, телеграми та інші матеріали)", ще чотири – діяльності місцевих державних, партійних, комсомольських і профспілкових установ і організацій. Тільки після цього на 47 сторінках зі 104 наведено бібліографію з історії міста, а насамкінець за галузевим принципом вміщено бібліографічні джерела про розвиток господарства, освіти, науки, культури, спорту. Натомість у покажчику, виданому 1990-го р., вже немає партійно-політичного "заспіву", а виклад матеріалу розпочинається безпосередньо з розділу "Історія: загальні праці". На дореволюційний період в історії Чернігова припадає понад 50% бібліографічних позицій (514 з 1024). Відгомін минулого ще чути у рубриці "В.І.Ленін і Чернігів", уміщеній у розділі "Чернігів у період капіталізму та імперіалізму", але в розділі "Розвиток міста в епоху будівництва основ соціалізму" вже наведено посилання на публікації, присвячені політичним репресіям 1930-х рр. і, зокрема, так званій "Справі Спілки визволення України", з-поміж членів якої були й діячі освіти і науки Чернігівщини.

Істотних змін зазнали і покажчики серії "Література про Чернігівську область за ... рік". Так, у покажчику за 1970-й р. перші 134 позиції (з 1068) було відведено проблемі "В.І.Ленін і Чернігівщина", а також діяльності місцевих органів державної влади, партійних, комсомольських, профспілкових і піонерських організацій. Наступні розділи містили бібліографічну інформацію про природу, економіку, соціальну сферу області (позиції 135–494). Власне історичному минулому було присвячено позиції 495–729, з яких тільки 32 стосувались дореволюційного часу. Щоправда, низку історико-краєзнавчих публікацій зафіксовано і в розділах про наукове та культурне життя області. На зовсім інших засадах було створено, наприклад, покажчик "Література про Чернігівську область за 1990 рік". На початку в ньому вміщено інформацію про область у цілому, Чернігів та населені пункти усіх районів (позиції 1–149). Окремо виділено краєзнавчі бібліографічні покажчики (позиції 150–159). Наступні розділи стосуються діяльності новостворених партій і так званих неформальних організацій регіону (позиції 160–173), Компартії України і ЛКСМУ, Рад та їхніх депутатів, профспілок і правоохоронних органів (позиції 174–237). Тематичний блок про природу, економіку і охорону здоров'я (позиції 238–340) залишився незмінним. Внутрішня рубрикація історичного розділу ще відображала традиційні стереотипи радянської історіографії, але у

покажчику вже з'явилися публікації про голодомор 1932–1933 рр., репресії, депортацію населення, а також імена П.Л.Полуботка, К.Г.Розумовського, І.Л.Шрага, С.О.Єфремова, Д.І.Дорошенка, замовчувані у попередній період. Зі 175-ти позицій, відведених історії Чернігівщини (341–516), 55 мали відношення до подій дореволюційної доби. До них треба також додати близько 80 позицій з розділів про наукове і культурне життя, охорону і вивчення пам'яток старовини і мистецтва.

На зламі 1980–1990-х рр. суттєво змінилися підходи до впорядкування серії покажчиків про знаменні й пам'ятні дати. Так, сюжети, зафіксовані у "Календарі на 1974 р.", головним чином, стосувались радянського періоду в історії Чернігівщини. 55-річчю з дня написання В.І.Леніним листа "Всі на боротьбу з Денікіним!" було присвячено анотовану бібліографічну довідку "Трудящі Чернігівщини в боротьбі проти Денікіна", 50-річчю з дня присвоєння комсомолу імені В.І.Леніна – довідку "Комсомол Чернігівщини", 30-річчю визволення України від фашистських загарбників – довідку "Чернігівці – герої боїв за визволення України від німецько-фашистських загарбників" та ін. Покажчик містив також анотовані бібліографії про життя і діяльність учасників революційного руху в регіоні – С.І.Петриковського та І.І.Радченка, діячів культури радянського часу О.П.Довженка і М.Сеспеля (М.К.Кузьміна). Виняток становили бібліографічні довідки, вміщені з нагоди 130-річчя з дня народження І.Ю.Репіна і 110-річчя з дня народження М.М.Коцюбинського. Бібліографічний покажчик "Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 1991 рік" охоплює набагато ширший обсяг подій і персоналій місцевої історії. Загалом у ньому згадано майже 100 пам'ятних дат, 13 з яких присвячено окремі анотовані бібліографії. До цього переліку потрапили перші згадки про села Чорнотичі Сосницького, Тупичів Городнянського і Ярославку Бобрівського районів, ювілеї відомих письменників, життя та діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною, – В.Г.Чумака, П.Г.Тичини, М.К.Вороного, А.Н.Рибокова, а також чернігівського краєзнавця дореволюційної доби П.М.Добровольського. Водночас упорядники включили до цього бібліографічного календаря відомості про радянських військових і державних діячів О.І.Стецького, Т.В.Черняка, І.Є.Клименка, Ю.М.Коцюбинського, Д.А.Шмідта. Таким чином, зміст цього покажчика свідчить про суперечливий процес "зміни віх" не тільки у краєзнавчій бібліографії Чернігівщини, але й у суспільній свідомості та вітчизняній історичній науці.

Краєзнавчі бібліографічні видання були упорядковані на належному фаховому рівні. Їх зазвичай супроводжували покажчики авторів і назв творів, іменний (персоналії) та географічний. Найбільший внесок у підготовку цих видань належав провідним співробітникам обласної

бібліотеки, авторитетним краєзнавцям Л.В.Студьоновій, Н.В.Романчук, О.Я.Неволько, Г.Ю.Жабинській, І.Я.Кагановій. Низку покажчиків було підготовлено і видано за участю музейних закладів, громадських організацій, творчих спілок, а також краєзнавців С.М.Мельника, Г.П.Васильківського, В.С.Шоходька, С.П.Реп'яха, В.Ф.Покотила. Завдяки їхнім зусиллям у науковий обіг було запроваджено великий масив бібліографічної інформації з історії краю, а обласна бібліотека перетворилась на важливий осередок бібліографічно-краєзнавчих студій.

На поч. 1980-х рр. на базі обласної бібліотеки виник клуб "Краєзнавець", який об'єднав бібліотечних, музейних і архівних працівників, викладачів і студентів історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка, журналістів і літераторів. Головою клубу став кандидат історичних наук, доцент О.Б.Коваленко, який очолює його і до сьогодні. Заступником голови було обрано завідувача відділу Чернігівського історичного музею С.О.Половникову, секретарем – бібліографа і краєзнавця Л.В.Студьонову. Діяльність клубу регламентувалась статутом. Засідання відбувались спершу щомісяця, а згодом щокварталу у формі тематичних вечорів, презентацій книг місцевих авторів, читацьких конференцій, зустрічей з ученими, письменниками, митцями, ветеранами війни та праці. Так, окремі засідання клубу були присвячені історичним ювілеям старовинних міст регіону – 1000-річчю Новгород-Сіверського, 1100-річчю Любеча, 1300-річчю Чернігова, перебуванню декабристів на Чернігівщині, історії Чернігівської фортеці. Широкого розголосу набуло засідання клубу, на яке завітав уродженець Чернігівщини відомий письменник А.Н.Рибаков. Деякі засідання клубу мали виїзний характер і проводились у вищих і середніх спеціальних закладах, школах і професійно-технічних училищах міста.

Бібліотечні заклади Чернігівщини використовували і таку комплексну форму пропаганди краєзнавчої літератури, як краєзнавчі кімнати й куточки. В них зазвичай поєднувались елементи книжкової виставки і музейної експозиції, що підвищувало ефективність пропаганди краєзнавчих матеріалів [8]. Так, у краєзнавчій кімнаті Прилуцької районної бібліотеки було зосереджено увесь її краєзнавчий книжковий фонд, згрупований за розділами "В.І.Ленін і Чернігівщина", "Історичне минуле краю", "Природа і природні багатства краю", "Культура і мистецтво краю".

Таким чином, бібліотеки Чернігівщини значною мірою прислужились розвитку історичного краєзнавства у II пол. XX ст. Завдяки копійчкій роботі бібліотечних працівників було створено досить чітку систему науково-допоміжних та рекомендаційних бібліографічних покажчиків універсального і тематичного характеру, які сприяли акту-

алізації великого масиву краєзнавчої літератури. Провідним центром бібліотечного краєзнавства в регіоні стала Чернігівська обласна бібліотека, яка диспонувала великим фондом краєзнавчої літератури, систематизованої у численних бібліографічних покажчиках, і організувала інформаційну, довідкову, пропагандистську й просвітницьку роботу в цьому напрямку. Аналіз форм пропагандистської діяльності бібліотечних закладів Чернігівщини за період з 1960-х до 1990-х рр., змісту бібліографічних покажчиків та краєзнавчих видань, започаткованих ними, дозволяє побачити еволюцію сутності культурно-просвітницьких закладів, що проводилися бібліотечними працівниками, у бік відкритості, розширення тематичного змісту, повернення несправедливо забутих імен виданих діячів культури, чия діяльність була пов'язана з краєм. Водночас зазначимо, що дослідження краєзнавчої діяльності бібліотек Чернігівщини у другій половині ХХ ст. може бути продовжено в аспекті типологізації форм краєзнавчої роботи культурно-освітніми установами краю у "перехідну добу" кін. 1980-х – 1990-х рр.

Література

1. Втрачена спадщина / Л. Поліщук, Л. Студьонова, Л. Феофілова, К. Ходарченко // Чернігівські відомості. – 1994. – 9 вересня.
2. Довженко Олександр Петрович : короткий рек. список літератури. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1973. – 3 с.
3. Духовна скарбниця краю (1877–2002). – Чернігів : Чернігівська держ. обл. універсальна наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, 2002.
Вип. 1. – 2002. – 55 с.
4. Духовна скарбниця краю (1877–2002). – Чернігів : Чернігівська держ. обл. універсальна наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, 2002.
Вип. 2. – 2002. – 110 с.
5. Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 1982 рік. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1981. – 49 с.
6. Календар знаменних і пам'ятних дат по Чернігівській області на перше півріччя 1973 р. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1972. – 17 с.
7. Література про Чернігівську область за 1990 р. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1991. – 92 с.
8. Макаренко Л. Л. Бібліотечне краєзнавство в республіці: стан і завдання в процесі перебудови, демократизації суспільного життя / Л. Л. Макаренко // Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення : матеріали Республіканської наук.-практ. конф. – К., 1990. – С. 13–29.
9. Макаренко Л. Л. Робота бібліотек республіки на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям по підготовці томів "Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР" по Українській РСР / Л. Л. Макаренко //

Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : [тези доповідей]. – К., 1984.

10. Методические рекомендации библиотекам по составлению библиографических указателей в помощь авторским коллективам и областным редколлегиям по подготовке "Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР". – К. : Гос. ист. биб-ка УССР, 1983. – 22 с.

11. Нові книги про Чернігівщину за 1970–1972 рр. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1972. – 3 с.

12. Пам'ятники історії та культури на Чернігівщині : рек. покажч. літератури / [склад. Л. В. Студенова]. – Чернігів : Чернігівська держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1977. – 38 с.

13. Памятники истории и культуры Черниговской области : аннот. указ. литературы / [сост. : Л. В. Студенова, А. Ю. Жабинская, О. А. Ищук]. – Чернигов : Черниговская гос. обл. биб-ка им. В. Г. Короленко, Черниговская обл. организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры, 1984. – 99 с.

14. Панкова Є. В. Краєзнавча робота масових бібліотек Чернігівської області / Є. В. Панкова // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : [тези доповідей]. – К., 1984.

15. Шкварчук В. Справа Гордона / В. Шкварчук // Літературний Чернігів. – 1996. – № 9. – С. 97–107.

УДК 94 (477) "19/20"

М.В.Семенова

Проблеми та нові засади розвитку культури України на поч. 90-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню проблем національно-культурного розвитку України в умовах проголошення незалежності.

Ключові слова: національна культура, національно-культурне відродження, культурні процеси, культурна сфера, заклади культури.

Статья посвящена раскрытию проблем национально-культурного развития Украины в условиях провозглашения независимости.

Ключевые слова: национальная культура, национально-культурное возрождение, культурные процессы, культурная сфера, учреждения культуры.

The article deals with the issues of national and cultural development of Ukraine at the time of independence declaration.

Key words: ethnic culture, national-cultural revival, cultural process, cultural sphere, cultural establishments.

Формування нового суспільства в умовах національного та державного відродження поч. 90-х рр. ХХ ст. акцентувало та поновому визначило основи функціонування культури.

Аналіз проблем розвитку культури та пошук шляхів їх вирішення стали предметом наукових дискусій, широкого обговорення громадськості. Проте, як свідчить історичний досвід, і за два десятиліття після проголошення незалежності особливих зрушень у цьому напрямку, на жаль, не сталося.

Основною джерельною базою дослідження проблем у сфері культури поч. 90-х рр. є матеріали відповідного міністерства (матеріали засідань колегії) та періодичних видань (у першу чергу журнал "Українська культура"). Завдання дослідження полягає у визначенні на основі джерельних даних основних явищ та проблем стану культурної сфери у хронологічно окресленому періоду.

Нові умови соціальної дійсності зумовили нові запити щодо культури. Найперше варто відмітити, що з проголошенням державної незалежності, в умовах національного піднесення роль культури зростає. Ідея національного відродження та процес розбудови державності охопили суспільство і створили нову основу для розвитку культури.

Нова історична ситуація змінила умови розвитку сфери культури – на цьому підґрунті формується і нова соціокультурна ситуація, для якої можна виділити характерні риси (складові): зміна соціокультурної орієнтації та ідеалів, "переоцінка" цінностей і формування їх нової ієрархії, утвердження "людського фактора", свобода та альтернативність, багатоманітність напрямів, ліквідація централізованого управління сферою культури і зростання самостійності розвитку культури в регіонах, формування нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею, формування нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури і мистецтва, нових смаків і уподобань, поява нових елементів способу життя, формування нових відносин між учасниками культурного життя, зміна статусу, а відповідно ролі і функцій національної культури, яка стає одним з визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності.

Перш за все варто вказати на провідну роль, яку відіграла культура у національно-духовному відродженні. Саме національне відродження стало основним змістом стану культури початку 90-х рр. Поштовх цьому явищу було надано перебудовчими процесами кін. 80-х рр., а з 1991 р. процеси державотворення, консолідації української нації та національ-

но-культурного відродження перетворюються на цілісний історичний комплекс.

Проте їх розгортання одразу стає суперечливим: з одного боку, ми маємо високе національне піднесення, прагнення до розбудови нової держави, з іншого – низький рівень національної самосвідомості населення, що було зумовлено тим, що, будучи частиною радянського народу, українці не ідентифікували себе як окрему націю, а історична пам'ять за радянської доби зазнала серйозних трансформацій.

Деякі дослідники висловлюють думку, що утворення незалежної держави ідея національного відродження була рушійною основою, яка об'єднувала національно-визвольні сили, але в кін. ХХ ст., в період максимально широкого залучення світового культурного досвіду ця ідея стає штучним бар'єром, що відокремлює Україну від загальних культурних процесів [1].

Історичні обставини не сприяли формуванню цілісної української культури – йдеться про роз'єднаність українських земель, що тривала століттями, а в умовах їх територіальної єдності в межах Радянського Союзу розгортається процес радянізації. Тому поч. 90-х рр. ХХ ст. став періодом утвердження нових засад розвитку культури. Виникла необхідність формування цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, концептуальним ядром якої має бути національна ідея. Ця система має "формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її національно-культурній єдності та духовній суверенності... Головна опора в цьому процесі... лягає на мову, на культуру, на історичну пам'ять, на національні базові цінності, які й виробили традиційні системи світосприйняття, сформували український суспільний менталітет" [2].

Національним інтегруючим чинником за умов, коли Україна не мала своєї державності, і за умов розгортання процесу децентралізації виступає культура, роль якої особливо зростає в історичній ситуації, що характеризується незавершеністю формування національної державності, недостатньою розвиненістю почуття національної ідентичності [3].

Саме тому видавалося першочерговим та необхідним повернення до національних традицій. Поч. 90-х рр. – це період відродження народно-обрядової творчості, проведення фольклорно-мистецьких свят (цільова комплексна програма "Народна творчість в культурі народу" була запроваджена ще у 1988 р.): "Покуть", "Березіль", "Вересаєве свято" [4]. З метою відродження історичних традицій української музичної культури, широкої пропаганди духовних надбань та подальшого розвитку мистецтва у 1992 р. запроваджується Всеукраїнський фестиваль "Таланти твої, Україно!" [5]. Окрім загальноукраїнських культурно-мистецьких заходів, розгортається активна робота на місцях, комплексно охоплюються не лише заклади культури, а й освіти, ведеться робота ЗМІ, готується Національна програма

дослідження, збереження і відродження традиційної народної культури України [6].

Постала необхідність у виробленні ключових засад політики у сфері культури, формування її доктрини. У 1992 р. прийнято "Основи законодавства України про культуру". У цьому документі окреслено пріоритетні напрями розвитку культури: створення умов для розвитку культури української нації та культур національних меншин; збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища; естетичне виховання дітей та юнацтва; проведення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України; розширення культурної інфраструктури села [7]. Але це був лише один крок у формуванні засад культурної політики, а мова йде про систему поглядів суспільства на сферу культури та державні механізми забезпечення її успішного функціонування.

За визначенням експертів ЮНЕСКО, культурна політика держави включає таку суму дій, яка спрямована "на досягнення визначених культурних цілей з допомогою оптимального використання всіх фізичних та духовних ресурсів, що має суспільство в даний час", яка повинна збалансувати державними засобами інтереси населення, творців та суспільства.

Культурна політика в Україні поч. 90-х рр. мала забезпечити збереження надбань і модернізацію культури та окремих її сфер у поєднанні з відродженням національної культури (як власне української, так і етнічних меншин). У сучасній культурології є положення про природно-історичний характер розвитку культури, її зумовленість загальним станом суспільства, що свідчить про необхідність виваженої, продуманої культурної політики, адекватної історичній ситуації.

Але політична та економічна дійсність поч. 90-х рр. суттєво звузили можливості культурного розвитку. У 90-ті рр. із розвитком ринкових відносин культурна сфера опинилася у нових незвичних для себе умовах, а загострення проблеми фінансового забезпечення, що є основою для її функціонування, загалом поставило під загрозу інфраструктуру культурної галузі.

Механізми фінансування розвитку сфери культури закладені в нормативному документі "Основи законодавства України про культуру", де зазначено (ст. 23), що фінансування культури здійснюється на нормативній основі за рахунок республіканського і місцевих бюджетів, а також коштів підприємств, організацій, громадських об'єднань та інших джерел. Держава гарантує необхідні асигнування на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України. Передбачено (ст. 24) можливість створення фондів культурного розвитку з метою фінансової підтримки і захисту закладів, підприємств та організацій культури в умовах ринкової економіки, цільового використання коштів, що відраховуються на потреби культури, відповідно до чого можуть бути створені як республіканські, так і місцеві фонди [8]. Таким чином, законодавством передбачено

бюджетне і позабюджетне фінансування культурної сфери. Перше включає фінансування сфери культури з державного і місцевого бюджетів. Більш як 80% інфраструктури культури перебуває у власності місцевих (обласних і районних) рад і фінансується із місцевих бюджетів, а у підпорядкуванні відповідного міністерства знаходиться невелика кількість закладів культури (близько 120), які фінансуються із державного бюджету України.

Досвід розвинутих держав свідчить, що передусім недержавні джерела – кошти благодійників, меценатів і спонсорів, різних фондів, фундацій – дають переважну частину коштів для фінансування культурних програм, проектів, культурно-мистецьких акцій. Цьому сприяє законодавство цих держав: створює відповідні пільгові механізми оподаткування. Найпоширенішими механізмами податкових пільг у розвинених країнах, зокрема, є: звільнення від оподаткування частки доходів пожертвувачів, яка використана на благодійні пожертви неприбутковими культурними організаціями, звільнення найменш прибуткових організацій від деяких видів податків [9].

У 1992 р. керівники культурно-мистецьких установ звернулись до Президента та Верховної Ради України з "наполегливим проханням звільнити організації і фонди культури та їх виробничі структури від державного оподаткування з тим, щоб зароблені кошти пішли на відродження і розвиток культури незалежної України", оскільки "громадські товариства, благодійницькі культурно-мистецькі фонди вже чимало зробили задля відродження національної свідомості, утвердження суверенності ... постали перед загрозою остаточного фінансового зuboжіння і краху" [10]. Реальних очікуваних наслідків це звернення не мало.

Звичним явищем для закладів культури поч. 90-х рр. стали: вимоги щодо безумовного дотримання режиму максимальної економії паливно-енергетичних ресурсів, скорочення використання транспортних засобів, зайнятих у виробничому процесі, до мінімально необхідної кількості, обмежене добове споживання електроенергії [11].

Першопричина загострення проблеми фінансового забезпечення, на думку фахівців, полягає у відсутності чіткого механізму регулювання цього питання на законодавчому рівні [12].

Проте законодавством в Україні протягом 90-х рр. так і не були відрегульовані принципи змішаного фінансування культурної сфери, що передбачає об'єднання зусиль державних інститутів, приватного сектора, неприбуткових організацій і створення механізмів додаткового залучення коштів для фінансування сфери культури. Для культурної сфери на державному рівні гострою є проблема фінансування видатків за "залишковим принципом", а на регіональному (обласному) та місцевому (районному) рівні проблема фінансового забезпечення взагалі не підлягає вирішенню, оскільки існуюча законодавчо-нормативна база чітко не визначає обсягів асигнувань на культуру з місцевих бюджетів і не передбачає розподілу відповідальності за її фінансове забезпечення між загальнодержавним і місце-

вими бюджетами, а більшість закладів культурної сфери (і на сьогодні теж) фінансується з місцевих бюджетів, які в умовах складної соціально-економічної ситуації залишаються дотаційними. Зрозуміло, що "економлять", як правило, на культурній галузі, яка не є прибутковою для бюджету.

Недостатнє фінансування культурної сфери зумовлює скорочення її інфраструктури, погіршення матеріально-технічного стану закладів та установ культури, загострення кадрового питання, обмеження надання якісних культурних послуг. Матеріальна і соціальна незахищеність працівників культури загострює кадрову проблему, яку фахівці визначають як "криза в кадровій системі" [13]. Цю проблему варто розглядати ширше. Творча інтелігенція опиняється у суперечливому становищі: у радянські часи митці діяли "на замовлення" і в межах соцреалізму, проте гарантовано мали фінансову стабільність, тоді як на поч. 90-х рр., отримавши свободу творчої діяльності, опинились у становищі матеріальної незахищеності, що й ставить їх на межі вибору: творчий процес чи пошук шляхів виживання.

Разом з тим історичні реалії – нові суспільно-політичні та соціально-економічні умови – спонукали заклади культури до запровадження нових форм і методів діяльності. Теоретична база організації функціонування закладів культури опиралась на національну спадщину, а практичний бік – на застосування новітніх технологій. Ця особливість загалом притаманна країнам пострадянського простору, для яких, по-перше, основним завданням культурної політики став захист культурної ідентичності та національних традицій, розвиток кращих набутків національної культури, збереження і використання культурної спадщини, по-друге, характерним стало зростання соціального значення культурно-дозвіллевих закладів, їх функціонування в умовах змагання ідей, творчих підходів, напрямків [14].

У ході перебудови форм і методів культурно-освітньої роботи з відродження і розвитку національної культури, задоволення духовних потреб населення створюються центри дозвілля, центри культури і мистецтва, культурно-спортивні центри, багатoproфільні соціально-культурні об'єднання та інші культурно-освітні заклади, які працюють на принципі госпрозрахунку та самоокупності. Розвиток цих установ стримується недостатньою підтримкою на місцях, відсутністю відповідної матеріально-технічної бази, великим відсотком оподаткування, недосконалістю діючого Положення про державний центр дозвілля. Невирішеним залишається питання розробки комплексної державної програми підтримки нових моделей культурно-організаційної діяльності [15].

В Україні на поч. 90-х рр. розпочато експеримент з розвитку нових форм культурного обслуговування населення, підготовку концепції реформування сфери дозвілля, хоча суттєвих зрушень досягнуто не було. Ініціатива та реалізація нових ідей належить переважно творчим колективам, які вказують на слабку підтримку держави.

Так, наприклад, опитані дослідниками учасники Пленуму творчих спілок України (листопад 1992 р.), вважають (97,5% провідних митців та керівників творчих спілок), що держава не забезпечує потреб національної культури, охорони культури та митця; величезна сфера культури, де створюються художні надбання суспільства, залишилась за межами турбот Міністерства культури, а ті функції, які воно виконує щодо творчих спілок, були оцінені дуже низько (93,5% негативних оцінок) [16].

Міністерством культури визначено, що на діяльності центрів дозвілля негативно позначається перш за все відсутність законодавчих актів та застарілі інструкції й положення [17].

Головним завданням на поч. 90-х рр. Міністерство визначило: створити умови, щоб культура розвивалась за принципом саморегулювання, тобто ліквідувати жорсткий контроль над культурною сферою [18].

На поч. 90-х рр. культура у суспільних відносинах посідала особливе місце: дослідники, громадські діячі вказують, що політичне відродження України почалося саме з культурного, що саме культура є основою національного відродження. Але, оскільки новостворена держава мала інтегруватися в світове співтовариство, у розвитку культури важливе місце мало зайняти не лише національне відродження, а й утвердження загальнолюдських цінностей. Концепцією культурного розвитку мало стати пробудження національної свідомості та національного відродження у тісному зв'язку з європейською та загальнолюдською культурою.

Отже, поч. 90-х рр. ХХ ст. став украй важливим етапом у розвитку української культури, періодом кардинальних змін у становищі сфери культури та формування нових засад і розвитку. Головна його характеристика – суперечливість. Національна культура – цілісний спосіб життя нації та невідмінний компонент її розвитку. На думку дослідників, складність становища у сфері культури початку 90-х рр. – це результат так званого "культурного шоку", що виник від зіткнення різних способів життя, систем цінностей (отже, різних культур) у ході суспільної трансформації: новою системою цінностей західної цивілізації, старою радянською системою цінностей та цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в незалежній країні. Історична практика засвідчує, що національна культура є підґрунтям національного поступу, а національно-культурне відродження – фактором національної консолідації та державного розвитку. У перехідний період, яким був поч. 90-х рр. ХХ ст. почали руйнуватись усталена мережа культурно-освітніх закладів, різко знизилась матеріальне становище і соціальний захист працівників культури. Але культура не повинна бути "жертвою" в умовах політико-економічних криз, оскільки вона – основа суспільного поступу.

Література

1. Скляренко Г. Українська культура: проблеми самовизначення / Г. Скляренко // Хроніка 2000. – 1998. – № 3. – С. 628.
2. Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності / М. Жулинський // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 93.
3. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – К., 1998. – С. 28.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО), ф. 5116, оп. 19, спр. 3146. Довідка про хід виконання плану роботи Міністерства культури України на 1991 р., арк. 113.
5. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3186. Постанова №10/7–Г Про проведення в 1992–1993 рр. Першого Всеукраїнського фестивалю відродження та духовного збагачення національної музичної культури "Таланти твої, Україно", арк. 73.
6. Врублевська В. Б. Народні свята – ґрунт відродження / В. Б. Врублевська // Українська культура. – 1992. – № 5. – С. 6–7.
7. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – С. 294.
8. Там само.
9. Культура в законі: стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / [за ред. О. Гриценка]. – К., 1998. – С. 43.
10. ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 62. Звернення керівників культурно-мистецьких установ щодо звільнення від державного оподаткування, арк. 5.
11. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3227. Про хід підготовки підприємств, закладів, установ та організацій галузей культури до роботи в осінньо-зимовий період 1993/1994 рр., арк. 45.
12. Культура в законі: стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / [за ред. О. Гриценка.]. – К., 1998. – С. 11–12.
13. Остапенко Д. Нові підходи – новий досвід / Д. Остапенко // Українська культура. – 1992. – № 4. – С. 5–6.
14. Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень / Ю. М. Ключко, В. Д. Ковтун, Л. О. Троєльнікова, Н. М. Цимбалюк. – К., 2003. – С. 106.
15. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3183. Постанова колегії Міністерства культури України №91/1 29 січня 1992 р. Про роботу державних центрів дозвілля в умовах переходу до ринкової економіки, арк. 10.
16. Культурне відродження в Україні. Історія і сучасність / [за ред. Т. О. Сілаєвої]. – Тернопіль, 1993. – С. 147.
17. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3183. Про роботу державних установ культури нового типу в умовах переходу до ринкової економіки, арк. 16.
18. Хоралець Л. І. Культура – фактор прогресу / Л. І. Хоралець // Політика і час. – 1991. – № 11. – С. 3.

УДК 930.2(477)"1944/1947":[341.384:33]

К.П.Двірна, М.В.Главацький

Архівні документи діяльності державних комісій України у 1944–1947 рр.: розслідування економічних втрат періоду окупації

Дане дослідження розкриває регіональну специфіку та особливості архівних документів із розслідування економічних злочинів німецької окупаційної влади, а також систему діяльності державних комісій України у досліджуваний період.

Ключові слова: архівні документи, втрати, джерело, документи обліку, економічні збитки, комісія, окупація, УРНК, фонди.

Данное исследование раскрывает региональную специфику и особенности архивных документов по расследованию экономических преступлений немецкой оккупационной власти, а также систему деятельности государственных комиссий Украины в исследуемый период.

Ключевые слова: архивные документы, документы учета, источник, комиссия, оккупация, потери, УРЧК, фонды, экономический ущерб.

This study reveals regional specificity and features of archival documents to investigate economic crimes of German occupation authorities and the system of state commissions of Ukraine in the investigated period.

Key words: accounting, archival documents, the commission, economic damages, funds, loss, occupation, RUEC, source.

Період Великої Вітчизняної війни став для України трагічним.

Військові дії на території України та політика окупаційної влади були основними причинами економічного занепаду. Нова влада, що запроваджувала свої порядки, успішно реалізовувала ще задовго до війни розроблені плани економічного пограбування та онімечення захвачених територій. Використання економічного ресурсу завойованих держав було складовою стратегії великої перемоги нацистів для розбудови майбутньої Великогерманії. Саме Україна з її чорнозе-

мами, мальовничими пейзажами та могутнім економічним потенціалом стала територією, якій вожді Рейху приділяли особливу увагу. Все мало працювати на людей вищої раси, а багатство поневолених держав мало стати багатством Німеччини та її народу.

Свідченням економічного пограбування України в період Великої Вітчизняної війни є архівні документи про діяльність державних комісій з питань розслідування злочинів, що діяли, починаючи з 1944 р. та у наступні повоєнні роки.

Метою даного дослідження є вивчення архівних матеріалів діяльності державних комісій про економічні збитки в Україні у зазначений період.

Основними завданнями цієї публікації є:

- зробити цілісне дослідження наявності архівних джерел у всіх регіонах про діяльність комісій різного рівня з економічного пограбування України з боку окупаційної влади;

- вивчити архівні документи з проблеми економічних злочинів нацистів на окупованій території (по областях, районах тощо), виявивши регіональну специфіку матеріальних збитків;

- розкрити методику зібрання та систему обробки статистичних даних з економічного пограбування на прикладі Української республіканської надзвичайної комісії зі встановлення збитків та злочинів, комісій окремих наркоматів, місцевих комісій тощо;

- розкрити власне бачення проблеми достовірності статистичних даних з економічних втрат;

- виявити особливості архівних джерел з економічного пограбування в обласних архівах України.

Головною установою, яка займалася обліком економічних втрат та пограбувань, що завдали республіці німецькі окупанти, була Українська республіканська надзвичайна комісія з встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (далі – УРНК). Саме вона об'єднувала та узгоджувала роботу наркоматів щодо обліку збитків відповідних галузей економіки. Вся діяльність УРНК здійснювалась двома шляхами. Перший – через свої обласні відділи, які збирали дані про економічні збитки шляхом співпраці зі спеціальними комісіями, що створювалися кожним підприємством та колгоспом. До цих комісій входили профспілкові діячі підприємств, відповідальні працівники, співробітники бухгалтерії та ін. Комісії фіксували розмір збитків двома актами. Один із актів залишався на підприємстві, другий (у двох копіях) спрямовувався до обласного представництва УРНК та відповідного наркомату. Таким чином, збитки підприємств фіксували обласні відділи УРНК, які направляли до УРНК загальні дані про втрати тих чи інших галузей областей. Їх обсяг

фіксували і народні комісаріати республіки. Працівники наркоматів на основі актів, які надходили з місць, складали загальні звіти про втрати тієї чи іншої галузі народного господарства. УРНК на основі отриманих даних складали власні звіти про загальні економічні втрати республіки до Надзвичайної державної комісії з обліку заподіяних німецько-фашистськими загарбниками збитків та злодіянь (НДК СРСР) та Державно-планової комісії при Раді народних комісарів (РНК) УРСР. Саме тому на сьогодні документи обліку економічних збитків від окупації містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) у фондах УРНК, наркоматів, Раднаркому УРСР та Державно-планової комісії УРСР. Крім того, невеликий фонд №5118 містить документи Управління з повернення майна й коштовностей при РНК УРСР (в основному його документи стосуються південних областей УРСР). Дані про збитки в економіці УРСР також знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) серед діловодства Комісії з історії Великої Вітчизняної війни та секторів ЦК КПУ. Облікові документи знаходяться на зберіганні і у державних архівах областей – у першу чергу у фондах обласних відділів УРНК, а також у фондах обкомів та виконкомів.

У фонді №3538 УРНК ЦДАВО України документи містять лише загальні дані щодо втрат різних галузей економіки республіки. Всі документи обліку економічних збитків зберігаються у справах №13–23 цього фонду. У справах міститься актова документація, яка фіксує втрати окремих галузей економіки: сільського господарства, важкої та легкої промисловості, міської інфраструктури тощо. У справі №27 містяться відомості про збитки в народному господарстві УРСР з узагальненими даними про стан народного господарства після визволення України від німецьких окупантів. Вони, певно, готувалися для НДК СРСР.

Крім цих даних з економічних збитків УРСР у цілому, у документах УРНК міститься інформація про матеріальні втрати окремих областей, у тому числі і тих, які входили до зони військового управління (далі – ЗВУ): Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Чернігівської, Сумської. У документах цих справ подаються лише загальні відомості. Так, по кожній галузі народного господарства наводяться грошові збитки в тисячах карбованців та види знищеного майна. В окремих справах фонду №3538 містяться дані щодо втрат окремих галузей господарства областей з характеристикою стану найбільших підприємств області та міста тощо.

Більш детальні дані про економічні збитки областей, відомості про конкретні об'єкти промисловості та сільського господарства

відсутні у справах фонду УРНК у ЦДАВО України, а зберігаються в державних архівах областей. Так, у фонді №3538 містяться лише загальні відомості, які вважалися важливими для глобального планування відбудови економіки.

Подібна джерельна інформація представлена у документах фонду №2 РНК УРСР, опис №7. Справи цього фонду поділені за окремими секторами РНК: культури, сільського господарства, фінансів, загального відділу тощо. У документах секторів представлена інформація про особливості евакуації підприємств та установ з території УРСР на схід у 1941 р. та їх реевакуацію у 1943 р. Крім того, у діловодних документах містяться дані про стан окремих підприємств, які зашилися в Україні. Так, у документах сектора народної освіти наводяться відомості про становище шкільних приміщень та їх устаткування у визволених областях на весну 1943 р. Серед справ сектору сільського господарства містяться відомості про матеріальні збитки машинно-тракторних станцій (МТС), колгоспів із вказівкою кількості зруйнованих колгоспних будівель (корівників, комор тощо).

Документи загального відділу РНК УРСР стосуються в основному проблем відбудови народного господарства, обліку його втрат від окупації. У документах загального відділу містяться й відомості про стан господарства окремих областей, наприклад Харківської [1, арк. 41].

Схожі узагальнені дані про становище народного господарства УРСР після визволення та підведення підсумків економічних збитків містяться у діловодстві Державно-планової комісії при Раді Міністрів (РМ) УРСР (фонд №337). Облікова документація має місце у справах тридцятого опису вказаного вище фонду. Ця інформація до Держплану УРСР надходила від УРНК. Характерними справами опису №30 є підсумкові відомості окремих галузей народного господарства України: сільського господарства, важкої та легкої промисловості тощо [2, арк. 271–276]. Відзначимо, що джерельна інформація документів Держплану УРСР дуже схожа на документи УРНК та РНК УРСР, зокрема у ній містяться підрахунки матеріальних втрат республіки та окремих галузей народного господарства, кількість зруйнованих підприємств, приблизний кошторис витрат на відбудову тощо [2, арк. 2–4]. Кількість знищеного майна кожної галузі господарства наведено у статистичних таблицях. Іноді виписані дані по окремих підприємствах народного господарства. Так, під час характеристики стану м'ясної промисловості наводиться інформація по деяких колгоспах: кількість збереженої худоби, площі оброблюваної землі, кількість необхідного насіння для посіву. У справах Держплану УРСР зберігаються документи про злочини нацистів та їх сателітів (наприк-

лад, у справах №12 та 13 – дані про злочини угорських та румунських військових на Чернігівщині) [3, арк. 17–19].

Облік втрат окремих галузей економіки УРСР проводився відповідними відділами народних комісаріатів. На сьогодні облікова документація сконцентрована у фондах різних міністерств в описах за 1941–1945 рр. (наприклад, фонди Міністерства сільського господарства (№27), промисловості та будівельних матеріалів (№4903), м'ясо-молочної промисловості (ф. №4481, оп. №1), харчової промисловості (ф. № 4491, оп. № 1), охорони здоров'я (ф. №342, оп. №14) та ін. Джерельна інформація документів цих міністерств значно конкретизує ті узагальнені дані, які містяться у документах УРНК, РНК УРСР та Держплану УРСР. Зокрема, у документах цих фондів наведені відомості щодо кількості знищених підприємств, які належали до структури наркомату (наприклад, колгоспів [4, арк. 18] та МТС [5, арк. 8]). Збитки підраховувалися у грошовому та натуральному еквівалентах [6, арк. 62–63; 7, арк. 16]. Відзначимо, що ця джерельна інформація неоднаразово зустрічається у підсумкових відомостях УРНК та РНК УРСР.

У ЦДАВО України зберігаються документи ще однієї установи, яка проводила реєстрацію економічних збитків, заподіяних УРСР німецькою окупаційною владою, – Управління з повернення устаткування, майна та коштовностей при РМ УРСР (фонд №5118). РНК УРСР створило це управління у листопаді 1944 р. з метою обліку обліку та повернення вивезених під час окупації до Німеччини та Румунії культурних цінностей [8, арк. 1]. Один із відділів управління розташовувався в Донецьку. Управління займалося поверненням устаткування. Проте всі справи фонду стосуються повернення майна, вивезеного до Німеччині та Румунії з південних областей України (як правило, з Одеської та Миколаївської). Даних по ЗВУ серед документів фонду не виявлено.

Таким чином, документи центральних органів виконавчої влади УРСР лише у загальних рисах характеризують матеріальні втрати республіки, які завдані окупаційним режимом. Ці дані є достатньо повними та вичерпними.

Партійне й державне керівництво СРСР та УРСР приділяло велику увагу врахуванню збитків від окупації для того, щоб: по-перше, вимагати від Німеччини відповідної компенсації; по-друге, для належного планування відбудови та подальшого розвитку економіки; по-третє, з агітаційною метою. Тому відомості, наведені у фондах УРНК, наркоматів, Раднаркому, Держплану УРСР, є, на думку авторів, достатньо достовірними та вичерпними. Проте для розуміння втрат саме конкретних областей доцільно використовувати також дже-

рельну інформацію архівних документів обласних архівів, які уточнюють та конкретизують відомості, що містяться у фондах ЦДАВО України.

В обласних архівах документи обліку економічних збитків, як правило, знаходяться у тих же фондах, що й документи обліку злочинів окупантів. Здебільшого вони структуровані за районами області та районами обласного центру. При цьому у кількох справах зібрані актові документи, які фіксували злочини німців проти місцевих жителів. Ряд справ об'єднують актові документи про майнові втрати мирного населення, акти про збитки підприємств та цілих галузей економіки.

Першою і найбільшою групою документів є акти, що фіксували майнові втрати громадян. Найбільш детальна джерельна інформація щодо цього питання міститься у фондах Державного архіву Харківської області, в яких є відомості про збитки громадян усіх районів міста Харкова та області. Збереглися акти на окремих мешканців та підсумкові акти втрат усіх мешканців того чи іншого району цього регіону. В інших державних архівах областей (наприклад, Державного архіву Чернігівської обл.) відсутні детальні дані про збитки окремих осіб. Зазвичай у своєму розпорядженні науковці мають лише акти-списки у вигляді збірних таблиць [9, арк. 18–21]. Ці таблиці склалися відповідно до сіл та районів області. У них подані списки постраждалих від окупації, види та розмір майна (у натуральному та грошовому еквівалентах). Навіть за відсутності узагальненої джерельної інформації вважаємо, що ці акти дають можливість об'єктивно оцінити масштаби пограбування німцями населення окупованих територій.

Другим великим комплексом актових матеріалів, які зберігаються в державних архівах областей, є акти, які фіксували втрати окремих підприємств та галузей господарства. Найбільш повна та детальна інформація міститься з цього питання у Державному архіві Харківської області у документах обласної комісії сприяння УРНК. Зокрема, у справі №2 (ф. №П-2, оп. №14) наводяться загальні відомості про збитки Харківської області, зокрема таблиці втрат окремих галузей народного господарства, порівняльні таблиці майна, яке знаходилося в області до і після окупації [10, арк. 63–65]. У документах подані відомості щодо збитків колгоспів, зазначається кількість знищеної худоби, ставків, садів, угідь, техніки. У документах справи перелічені знищені будівлі, в яких розміщувались культурні та освітні установи міста, знищений житловий фонд, зруйновані промислові об'єкти. Окрім того, розроблений приблизний кошторис втрат від окупації, які спрямовувалися з початку до обласної НК, а потім – до УРНК. У

вищенаведеної справі №2 представлені лише загальні дані про збитки економіки Харківщини. Серед діловодства комісії містяться дані про втрати окремих її галузей. Серед збитків сільського господарства визначаються втрати колгоспів Харківської області [11, арк. 58–59].

Комісія зі сприяння НК проводила інвентарний опис вивезеного окупантами майна з музеїв, визначала його культурну та матеріальну вартість. У цьому їй допомагали спеціальні комісії з музейних працівників на чолі з директорами музеїв. Фактично щодо більшості музейних установ Харкова у справах мають місце акти обліку вивезеного або знищеного майна. Особлива увага зосереджена на "культурницькій" політиці окупантів (роботі освітнього відділу ХМУ) та діяльності комісії А.Розенберга з вивезення культурних цінностей. У документах комісії також містяться статистичні таблиці втрат громадян усіх районів Харківської області [12, арк. 1–2].

Досить інформативними є документи Донецької обласної НК, які зберігаються у Державному архіві Донецької області. Тут наведені відомості щодо втрат усіх районів області [13, арк. 1–2 ; 14, арк. 43–47]. Архівні документи розкривають важливі питання заявленої проблеми, а саме: руйнування міського господарства (електротранспорту, комунікацій, водо- та електропостачання; промисловості, зокрема, вугільної), кількість виведеної з сільського господарства землі, знищеної худоби, руйнування приміщень культурних та освітніх закладів – шкіл, музеїв, театрів, бібліотек тощо. Також наведені розпорядження німецького командування (інспектора господарської інспекції групи армій "Південь") про вивіз чи знищення продуктів сільського господарства. Щоправда, на відміну від Державного архіву Харківської області, у Державному архіві Донецької області залишилося дуже мало документів, які б висвітлювали втрати окремих промислових об'єктів і майже зовсім відсутні узагальнені дані про втрати установ освіти та культури.

У Державному архіві Луганської області ступінь узагальнення джерельної інформації є більшим порівняно з попередніми. Лише у кількох справах обласної Надзвичайної Комісії (далі – НК) містяться загальні дані про втрати сільського господарства [15, арк. 23–25; 16, арк. 54–56] та промисловості цього регіону. Дані про стан окремих об'єктів народного господарства відсутні.

В інших обласних архівах зберігається менш детальна джерельна інформація. Так, у Державному архіві Сумської області та Державному архіві Чернігівської області знаходяться документальні джерела про втрати лише окремих невеликих підприємств легкої та харчової промисловості. У справах Державного архіву Чернігівської області

містяться узагальнені дані лише про сільське господарство, зокрема, порівнюється його становище напередодні та після німецької окупації.

Державний архів Київської області зберігає документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., де є, зокрема, відомості про збитки, заподіяні німецько-фашистськими окупантами, а також фонди установ м.Києва та області окупаційного періоду [17, арк. 12–23; 18, арк. 22–24; 19, арк. 71].

Дані про економічні збитки окупованих територій містяться в архівних документах виконкомів, які склалися на основі даних документів обласних НК. У них висвітлений масштаб втрат різних галузей народного господарства. У Державному архіві Чернігівської області у фонді р-5036 (виконкому депутатів трудящих Чернігівської області) містяться узагальнені дані про втрати області протягом окупаційного періоду, які фактично були відсутні серед документів обласної НК. Також у фондах місцевих комітетів партії (зокрема, у службовому листуванні між обкомами та райкомами) зберігаються документальні дані щодо втрат різних галузей промисловості та пропозицій щодо її відбудови [20, арк. 96; 21, арк. 34].

Отже, обсяг економічних збитків УРСР у цілому та ЗВУ зокрема розкриваються у документах значно більшої кількості фондів, ніж відомості про людські втрати. Підрахунки втрат народного господарства проводила не тільки УРНК, а й численні комісії, які створювалися на окремих підприємствах. Усі вони були підзвітні УРНК. Українська Надзвичайна Республіканська Комісія, у свою чергу, звітувала перед Держпланом УРСР. Обліком втрат відповідних галузей народного господарства займалися й окремі наркомати, документи яких також зберігаються у фондах ЦДАВО України.

Документи обласних відділів НК та виконкомів деталізують та конкретизують облікову документацію центральних установ УРСР. Вони фіксують не лише безпосередньо втрати економіки (промисловості, сільського господарства), а й масштаби знищення та пограбування окупантами культурних надбань окремих областей. Безперечно, результати роботи УРНК та комісій окремих наркоматів використовувалися як під час планування розвитку та відбудови господарства, так і при складанні репараційних вимог до Німеччини та її союзників. Це ще раз є переконливим фактом того, що документація обліку економічних втрат УРСР у роки окупації є в цілому достовірною та повною. Вона глибоко висвітлює обсяг пограбування та експлуатації Рейхом окупованої території України, а значить, є важливим джерелом заявленої авторами проблеми.

Облік економічних збитків України періоду окупації фіксують документи не лише державних комісій та установ, а й партійних

комісії та відділів ЦК КП(б)У. Вони зберігаються у ЦДАГО України та державних архівах областей. Самостійного джерельного значення ці матеріали не мають, оскільки базуються на документах УРНК.

У ЦДАГО України центральним фондом, в якому зберігаються найбільш важливі документи щодо економічних втрат республіки протягом окупації, є фонд Комісії з історії Великої Вітчизняної війни (№166), та фонд ЦК КПУ (№1). У фонді Комісії війни зібрані документи, які характеризують різні сторони життя населення та стану економіки окупованої України. Комісія не займалася безпосередньою роботою зі встановлення економічних втрат. Її співробітники лише систематизували та науково опрацьовували зібрані УРНК матеріали. Документи обліку економічних збитків зберігаються у справах другого та третього описів фонду №166. Важливі дані містяться у справі №399 другого опису. Зокрема, тут зберігаються узагальнені дані про збитки УРСР від німецько-фашистських загарбників. У справі містяться статистичні матеріали щодо окремих видів знищеного нацистами майна (будівлі, устаткування, сільськогосподарська техніка, худоба тощо). Підрахована приблизна сума, необхідна для відбудови народного господарства УРСР, вказані витрати економіки республіки на евакуацію та реєвакуацію промислових об'єктів [22, арк. 54]. Документи справи №399 оформлені у вигляді виписок зі справ УРНК, які УРНК готувала для Державно-планової комісії при РНК УРСР. Крім того, фонд №166 містить справи з актовою документацією втрат окремих областей зони військового управління. Вони є копіями, узятими з відповідних справ УРНК та її обласних відділів. Документи справ містять джерельну інформацію про збитки, заподіяні важкій та легкій промисловості, комунальному господарству, будівництву, сільському господарству. Зроблена оцінка стану окремих великих підприємств всесоюзного значення, наприклад Харківського авіаційного заводу, Харківського заводу "Серп і молот" тощо [23, арк. 5]. У цих справах наведені також численні актові документи про злочинну політику нацистів щодо мирного населення. Крім узагальнених даних з усіх галузей господарства, у справах фонду № 166 містяться відомості про стан окремих галузей та установ: освітніх закладів, підприємств, хімічної, лісової промисловостей (див. справи №155–201 третього опису), сільського господарства. Документи цих справ побудовані на статистичних даних, складених у відповідних наркоматах (сільського господарства, промисловості та інших). Крім актових документів Комісії, певну інформацію про втрати областей від окупації містять численні спогади очевидців – мешканців окупованих територій. Відзначимо, що облікова документація фонду №166 базується на статистичних документах державних комісій та установ.

Дані про економічні збитки зустрічаються також у фонді ЦК КПУ, у першу чергу в справах різних його секторів. Ці відомості надходили в сектори також із УРНК або відповідних наркоматів. Самостійної діяльності з обліку економічних збитків партійні комісії не проводили, їх співробітники лише опрацьовували відповідні документи державних комісій. Так, наприклад, серед документації сектору транспорту (справи оп. №77, ф. №1) зберігаються акти збитків, заподіяні нацистами залізничним шляхом республіки [24, арк. 33] (напр. спр. №91), у справах шкільного сектору (оп. №73) – акти збитків шкіл України, їх приміщень [25, арк. 22–27], у справах сільськогосподарського відділу (оп. №80) – дані про заподіяну шкоду сільському господарству окремих областей. У документах опису №70 відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, зокрема у справі №869, містяться акти комісії УРНК щодо обліку заподіяних нацистами народному господарству України збитків. У справах опису №23 (документи загального відділу ЦК КП(б)У) містяться окремі матеріали, які надійшли від обкомів, про стан економіки визволених міст України, у тому числі і ЗВУ. Джерельна інформація цих документів повторює звіти УРНК та статистичних даних окремих народних комісаріатів. Тому джерельну статистичну інформацію, яка міститься у справах фонду ЦК КП(б)У, доцільно аналізувати лише в комплексі з відповідною документацією справ фондів УРНК та народних комісаріатів.

У державних архівах областей зберігаються як документи обласних відділів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, так і обкомів КП(б)У. Так, фонд Харківського обкому КП(б)У, що зберігається у Державному архіві Харківської області (фонд №П-2), є джерелом вивчення економічних збитків, заподіяних окупаційною владою в цьому регіоні. Особливу цінність у вивченні проблеми економічних втрат в період війни становить службове листування між секретарями обкому та райкомів. У цьому листуванні секретарі райкомів інформують про стан різних галузей господарства районів: сільського господарства, промисловості тощо (наприклад, оп. №2, спр. №59 та 301). Листи, які надходили з обласного комітету КП(б)У у райони, містять розпорядження щодо відбудови відповідних галузей економіки.

Дані про втрати окремих районів області містяться у фондах окремих райкомів. Вони склалися на основі відповідної актової документації районних НК. Документи обласних відділів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, як правило, майже не містять даних щодо економічних збитків областей від окупації. Єдиними документами, де має місце інформація з економіки, є спогади мешканців, що пережили окупацію.

Таким чином, статистичний облік економічних злочинів окупантів, а також їх злочинів проти місцевого населення в УРСР проводили кілька комісій. Головною з них була Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками. Її документи зберігаються у фондах ЦДАВО України та державних архівах областей. Документи УРНК розкривають особливості організації та методик обліку людських та економічних втрат УРСР протягом окупації, а також конкретні результати цих підрахунків. Документи УРНК містять цифрові підрахунки людських втрат, факти масового знищення населення, геноциду окремих національностей, а також відбиває поетапну, послідовну роботу комісії. Крім того, працівники УРНК зібрили свідчення багатьох очевидців діяльності нацистів. Її актова документація достатньо повно висвітлює картину матеріальних збитків різних галузей промисловості, сільського господарства, а також громадян УРСР, у тому числі й тих областей, які входили до ЗВУ. У цілому документи УРНК дають вичерпну інформацію щодо економічних втрат окремих районів, областей, населених пунктів та громадян.

Відзначимо, що документація радянських надзвичайних комісій неодноразово ставала об'єктом дослідження як істориків, так і економістів. Саме тому на сьогодні є всі підстави стверджувати, що цей блок документів та проблем – достатньо вивчений та систематизований. І якщо під час встановлення економічних втрат ці облікові документи є повним та достовірним джерелом інформації, то під час розрахунків людських втрат до її статистичних даних, на думку авторів, необхідно підходити з відповідною критичністю. Інформативні можливості документів УРНК у процесі переосмислення та перегляду масштабів людських жертв, яких завдав окупаційний режим, невеликі. Для більш точних підрахунків демографічних змін в УРСР необхідно залучати інші джерела інформації, зокрема висновки останніх демографічних досліджень, результати переписів населення 1959 та 1970 рр. тощо. Підрахунки людських втрат, які проводилися у сер. 1940-х рр., досить приблизні та неточні. Зокрема, на момент роботи УРНК не зрозумілою була доля тисяч радянських громадян, депортованих у роки окупації до Німеччини та союзних їй територій. Окрім того, не були знайдені всі місця масових поховань. Через недостатню підготовку кадрів було багато проблем у процесі підрахунку жертв нацистських репресій, деякі цифри навмисно зменшувалися, адже розкривали "небажані" для влади факти. Отже, дані, наведені у статистичних облікових документах УРНК, є актуальними на період сер. 1940-х рр. У подальшому вони уточнювалися та доповнювалися

в силу надходження нових фактів та статистичних даних. Цей процес триває і до сьогодні.

Статистика економічних збитків республіки міститься у документах окремих наркоматів, які відправляли дані до УРНК та державно-планової комісії УРСР. Фонди цих установ, які знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), також є джерелом вивчення економічних збитків періоду окупації.

Крім документів УРНК, джерельна інформація для вивчення втрат республіки областей прифронтової смуги міститься у документах Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, створеній у 1943 р. при відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Розслідуванням економічних втрат республіки займалися також інші партійні комісії (на місцях – комісії обкомів та райкомів КП(б)У), які збирали й інформацію для відповідних відділів ЦК КП(б)У. Завдання, які стояли перед державними та партійними комісіями, були різні. Перші проводили безпосередню роботу зі встановлення матеріальних та людських втрат республіки у роки окупації. Другі самостійної розслідувально-пошукової роботи практично не вели. Партійні комісії лише проводили вивчення та узагальнення тих даних, які зібрали державні комісії, використовували їх у науковій та агітаційній діяльності.

Глибоко вивчивши теоретичні основи окупаційної політики німецької влади, економічні злочини як складову "нового порядку" на території України, а також фонди та архівні документи України із заявленої проблеми, автори прийшли до наступних висновків:

1. Більшість архівних документів, що відтворюють період окупаційного режиму в цілому та проблему економічних втрат, знаходяться в Державному архіві громадських об'єднань та Державному архіві вищих органів влади та управління України (м.Київ).

2. Серед обласних архівів найбільша кількість архівних документів із зазначеної авторами проблеми має місце в Державному архіві Луганської області, Державному архіві Донецької області, Державному архіві Харківської області, Державному архіві Чернігівської області, а також Державному архіві Київської області. Відзначимо, що найбільша кількість джерел із проблеми економічних втрат у період Великої Вітчизняної війни знаходиться в державних архівах східних та центральних областей України. На думку авторів, це пояснюється тим, що східний регіон був раніше звільнений від окупантів, ніж всі інші, були вчасно проведені заходи із збереження архівних документів – евакуація на початковому етапі війни та реевакуація після її закінчення.

3. Встановлено, що обласні архіви мають свою особливість щодо збережених документів. Економічні збитки за галузями, зокрема промисловий сектор, найбільш об'ємно збереглися в Сумському та Чернігівському державних архівах, втрати сільського господарства – в Державному архіві Харківської області, матеріальні збитки в цілому – в Державному архіві Донецької області, а людські втрати – в Луганському та Київському державних архівах.

4. Підрахунки економічних втрат України не були надуманими. Над цим питанням працювала ціла мережа груп та організацій, комісій різних рівнів – від комісій на фабриках та заводах, селах та містечках до центральної структури, яка підраховувала економічні показники, – Української республіканської надзвичайної комісії зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками. Показник втрат людського ресурсу не був об'єктивним як на 1944 рік, так і в наступні повоєнні роки аж до сьогодні, адже ці дані постійно уточнюються.

5. Автори дійшли висновку, що система обробки інформації є доволі достовірною, адже базувалася на фактах державних комісій України. Результати УРНК та комісій окремих наркоматів використовувалися під час планування розвитку та подальшої відбудови господарства країни, при складанні репараційних вимог до Німеччини та її союзників, а також в ідеологічній роботі – агітаційно-пропагандистській діяльності.

Маємо надію, що проведена авторами робота з проблеми економічних втрат України в період німецької окупації полегшить дослідникам пошук джерел та статистичних матеріалів як у центральних архівних установах України, так і обласного рівня, сприятиме написанню глибоко наукових та правдивих досліджень з даної проблематики.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 2 (Раднарком УССР), оп. 7, спр. 658. Матеріали про стан та відновлення народного господарства у Харкові. 16 січня – 30 грудня 1943 р. – 163 арк.

2. ЦДАВО України, ф. 337 (Державно-планова комісія при УРНК УРСР), оп. 30, спр. 14. Учёт ущерба, причинённого немецко-фашистскими захватчиками предприятиям мясной и молочной промышленности УССР. 9 лютого 1945 р. – 345 арк.

3. ЦДАВО України, ф. 337 (Державно-планова комісія при УРНК УРСР), оп. 30, спр. 9. Акт ущерба, причинённого румынскими захватчиками по Черниговской области. 1944 р. – 33 арк.

4. ЦДАВО України, ф. 27 (Министерство сельского хозяйства), оп. 17, спр. 3293. Учёт колхозов Украины, уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками. Жовтень 1944 г. – 36 арк.

5. ЦДАВО України, ф. 27 (Министерство сельского хозяйства), оп. 17, спр. 1663. Ведомости о наличии и состоянии сельскохозяйственных машин по МТС Запорожской, Полтавской, Сталинской, Сумской и Харьковской областях. 1943 р. – 11 арк.

6. ЦДАВО України, ф. 4903 (Министерство промышленности и строительных материалов УССР), оп. 1, спр. 524. Сводная ведомость по Украине имущества Наркомата, вывезенного румынскими оккупантами. 1 січня – 3 жовтня 1944 р. – 73 арк.

7. ЦДАВО України, ф. 4903 (Министерство промышленности и строительных материалов УССР), оп. 1, спр. 1263. Сводный по Украине итоговый отчет об ущербе, причиненном предприятиям Наркомата немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками. Акты, справки главков, трестов и областных управлений по учёту ущерба. Липень 1943 р. – травень 1945 р. – 33 арк.

8. ЦДАВО України, ф. 5118 (Управление по возврату оборудования и имущества при СМ УССР), оп. 1 (Передмова до опису), спр. 1 – 23 арк.

9. Державний архів Чернігівської обл., ф. р-3013 (Чернігівська обласна комісія з розслідування злочинів німецьких загарбників), оп. 1, спр. 94. Акты учета материального ущерба по г. Чернигову. 1944 р. – 376 арк.

10. Державний архів Сумської обл., ф. р-2191 (Обласная чрезвычайная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям г. Сум), оп. 1, спр. 1. Акты причиненного ущерба в Путивльском районе. 19–30 липня 1943 р. – 117 арк.

11. Державний архів Харківської обл., ф. П-2 (Харківський обком КП(б)У), оп. 14, спр. 2. Сводные материалы и документы обласной комиссии. Вересень 1943 р. – червень 1944 р. – 117 арк.

12. Державний архів Харківської обл., ф. П-2 (Харківський обком КП(б)У), оп. 14, спр. 4. Сводные реестры о нанесенном ущербе колхозам Харьковской области. – 165 арк.

13. Державний архів Харківської обл., ф. П-2 (Харківський обком КП(б)У), оп. 14, спр. 27. Сводная ведомость ущерба, причиненного гражданам Харьковской области. – 2 арк.

14. Державний архів Донецької обл., ф. р-1838 (Сталінська обласна комісія зі встановлення звірств і злочинів німецько-фашистських загарбників у Сталінській області), оп. 1, спр. 41. Сообщения УРНК по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и причиненный ими ущерб гражданам, колхозам, госпредприятиям и учреждениям СССР. 1943 р. – 190 арк.

15. Державний архів Донецької обл., ф. р-1838 (Сталінська обласна комісія зі встановлення звірств і злочинів німецько-фашистських загарбників у Сталінській області), оп. 1, спр. 59. Ущерб по Авдеевскому району и г. Краматорску. 1943 г. – 74 арк.

16. Державний архів Луганської обл., ф. р-1658 (Ворошиловоградская обласная комиссия содействия чрезвычайной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских оккупантов), оп. 1, спр. 2. Сводная ведомость учёта ущерба колхозам области. 1943 р. – 98 арк.

17. Державний архів Київської обл., ф. 4758, оп. 2, спр. 6. "Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Бориспольского района и их освобождении Красной Армией" (1941–1943 гг.). – 56 арк.

18. Державний архів Київської обл., ф. 880, оп. 5, спр. 137. Акты по виявленню злочинів німецько-фашистських загарбників по Бориспільському району. – 112 арк.

19. Державний архів Київської обл., ф. 4758, оп. 2, спр. 54. "Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Бориспольского района и их освобождении Красной Армией" (1941–1943 гг.). – 95 арк.

20. Державний архів Луганської обл., ф. р-1658 (Ворошиловоградская обласная комиссия содействия чрезвычайной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских оккупантов), оп. 1, спр. 3. Сводная ведомость учёта ущерба совхозам области. 1943 р. – 187 арк.

21. Державний архів Донецької обл., ф. П-326 (Сталинский (Донецкий) обком КП(б)У), оп. 2, спр. 61. Справки секретарей горкомов и райкомов КП(б)У, руководителей промышленных предприятий обкому КП(б)У о разрушениях в промышленности. 12–25 вересня 1943 р. – 47 арк.

22. ЦДАГО України, ф. 166 (Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР), оп. 2, спр. 399. Копия выписки из обобщённых сведений об ущербе, причинённом немецко-фашистскими захватчиками Украине. – 62 арк.

23. ЦДАГО України, ф. 166 (Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР), оп. 3, спр. 228. Копии сообщений, справки областной комиссии о совершённых злодеяниях и причинённом ущербе немецко-фашистскими захватчиками в Харьковской области. 1943 р. – 116 арк.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 77, спр. 91. Акты об ущербе и убытках, причинённых немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Северо-Донецкой железной дороге. 1944 р. – 47 арк.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 98. Неполный доклад о разрушениях, причинённых немецкими захватчиками школам Украины. Травень 1945. – 41 арк.

Ніжинський педагогічний інститут у 1930–40-х рр. Спогади

У спогадах описується повсякденне життя студентів Ніжинського інституту у 30-х рр. ХХ ст. Велику увагу очевидець приділяє характеристиці навчального процесу, описує викладачів вузу цього періоду, долю інституту в добу Другої світової війни.

Ключові слова: Ніжинський педагогічний інститут, фізико-математичний факультет, студентство, репресії, окупація.

Воспоминания описывают повседневную жизнь студенчества Нежинского института в 30-х гг. ХХ в. Очевидец концентрирует внимание на специфике учебного процесса, ярко описывает преподавателей вуза, судьбу учебного заведения во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Нежинский педагогический институт, физико-математический факультет, студенчество, репрессии, оккупация.

Memoirs describe the daily life of Nizhin Institute students in 1930. An eyewitness describes the educational process, teachers, the fate of the institution during the Second World War.

Key words: Nizhin Pedagogical Institute, Physics and Mathematics Faculty, students, repression, occupation.

Спогади та мемуари формують один з найважливіших комплексів джерел в історичній науці. Свідчення очевидців попри суб'єктивність дозволяють не тільки інформативно доповнити "архівну" історію, але й "оживити" її. На жаль, після бурхливого розвитку мемуаристики у II пол. ХІХ ст. в радянський період цей вид відтворення минулого зазнав деформації під впливом процесів ідеологізації суспільства і поступово занепадав. В останні десятиліття він активно відроджується і сукупно з усною історією відновив своє місце в методології історичних досліджень. Запропоновані спогади належать перу вчителя фізики та математики колишньому випускнику та працівнику Ніжинського педагогічного інституту Дудченку Віктору Степановичу. В них відбито історію Ніжинського вузу 30-х рр. – найменш задокументованого періоду розвитку Ніжинської вищої школи (архівні документи цього часу були втрачені в роки Другої світової війни). Доповнюючи ґрунтовні монографії Г.В. та О.Г.Самойленків, присвячені історії інституту, спогади ознайомлюють з повсякденним життям студентства, відображають атмосферу тогочасного академічного середовища.

Дудченко Віктор Степанович народився 19 серпня 1915 р. в с.Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області у незаможній селянській родині. Його дитинство минуло в селі і мало чим відрізнялось від життя сільських дітей. Випас худоби влітку, селянські трудові будні і, в той же час, постійний потяг до знань – це все, що запам'яталось автору спогадів з дитинства. У Вертіївці Віктор Степанович закінчив семирічку. Вступив до Ніжинського технікуму. В 1934 р. родина Дудченків переїхала до Ніжина, але в місті їх життя так і не склалося. В 1938 р. батька Віктора Степановича заарештували, матір же від репресій "врятувала" тяжка хвороба. В 1944 р. вона померла. По закінченні технікуму Віктор Степанович приймає рішення продовжити освіту у Ніжинському педагогічному інституті. 4-річне навчання у вузі (1934–1937 рр.) він яскраво описав у своїх спогадах. Без перебільшення ці роки були найдраматичнішими в історії Ніжинської вищої школи. Пропоновані спогади дозволяють побачити цей складний час зсередини. Віктор Степанович дає характеристику викладачам вузу, описує навчальний процес, дозвілля студентів, атмосферу, яка панувала в інституті. По завершенні навчання автор спогадів деякий час вчителював у одній з середніх шкіл Чернігівщини, а у 1938 р. доля його знову пов'язує з Ніжинським вузом. До 1941 р. він працює лаборантом кафедри фізики фізико-математичного факультету. В 1943 р., переживши роки окупації, Віктор Степанович бере участь у відновленні роботи інституту. З 1944 р. він переїхав до Хотина (Чернівецька область), де протягом наступних 25 років працював викладачем спочатку в педагогічному училищі а потім у технікумі. Зараз Віктор Степанович, ветеран війни і праці, проживає в Росії у м.Єльня Смоленської області.

Навчання в Педінституті ім. М.Гоголя 1933–1937 р.

Наявність у м.Ніжині престижного педінституту в Україні дала можливість багатьом ніжинцям одержати педагогічну освіту. Я вступив на навчання в 1933 р., незадовго до того педінститут був переведений на 4-річний термін навчання. До 1932 р. це був інститут народної освіти "ІНО" [1] з трирічним терміном навчання. Інститут мав 4 факультети (фізико-математичний, літературно-мовний, біологічний і історичний), а також заочний відділ. Навчалоя на стаціонарному відділенні близько 800 студентів і на заочному до 300 чоловік. В 1935 р. з Кам'янець-Подільського педінституту до Києва було переведено історичний факультет, а фізико-математичний – до Ніжинського інституту. Ніжинський історичний факультет також був перенесений до Київського педінституту. Відтак у Ніжинському вузі залишилось лише 3 факультети.

В 1933 р. до нашого інституту приймали:

1) рабфаківців – тих, що закінчили робітничий факультет [2] при інституті. Це були переважно робітники, що працювали на підприємствах м.Ніжина і були членами партії. Робітфак тоді мав 3-річний термін навчання;

2) абітурієнтів, що закінчили 7 класів, річні педагогічні курси і працювали не менше року у школі;

3) випускників технікумів (незалежно від профілю).

У 1933 р. я закінчив Ніжинський агроіндустріальний технікум і цього ж року вступив до інституту на фізико-математичний факультет на фізичний відділ. Це був тяжкий рік – рік голодовки і ніякого конкурсу не було. Здавали вступні екзамени з математики та історії.

Я належав до наймолодших вступників (18 років). На групу було по 5 робітфаківців 24–28 років. В цей період в інституті не вистачало викладачів. На факультеті працювали лише 2 професори: Кармінський [3] і Даденков [4], що викладали педагогіку. Лекції з фізики приїжджали читати професори з Києва. Професор Лорченко [5] викладав теоретичну фізику, професор Слесаревский [6] – методику фізики. Навчальними посібниками факультет був забезпечений достатньо, особливо добре обладнання мав фізичний кабінет. Також при інституті була так звана невеличка майстерня. Керував нею досвідчений майстер Москвичев, який раніше в Ніжині мав свою власну майстерню. В цій майстерні студенти, хто бажав, навчалися нікелювання, покриття металів сріблом, а також набували навички паяння металів.

Студенти, незважаючи на труднощі, з великим ентузіазмом бралися за навчання. З жадобою ставилися до навчання, як тоді казали – "гризли граніт науки".

На заняттях ретельно конспектувались лекції викладачів. Особливо цікаво читав лекції професор Ларченко з теоретичної фізики. Він часто користувався класною дошкою – писав формули, швидко і чітко малював різні графіки, як казали студенти: Однією рукою пише, другою – стирає написане. І так не зупиняючись 45 хвилин. Лише робив маленьку паузу, щоб випити з термосу води, привезеної з Києва (він ніжинську воду не визнавав якісною). Ніяких запитань і роз'яснень – це було не прийнято. Далі тривала самостійна наполеглива робота над матеріалом лекції.

Схожою була манера читання лекції у професора математики Кармінського (автора підручника з тригонометрії для вузів). Після заповнення всієї дошки формулами, графіками до неї підходив черговий студент і витирав написане. Услід за ним дошка знову заповнюється формулами – без перерви для пиття води. Я з великою

ретельністю конспектував усі лекції, відмічаючи, коли і якими професорами вони були прочитані. Конспекти в моїй подальшій практичній роботі слугували добрими посібниками. Наступного дня після прочитаних Кармінським лекцій асистент Горбач проводив практичні заняття, розв'язування задач і давав відповідні домашні завдання.

У позаурочний час студенти могли отримувати індивідуальні консультації. Така система навчання давала можливість якісно засвоювати навчальний матеріал і на екзаменах одержувати високі оцінки.

На факультеті також працювали фізичний та радіотехнічний гуртки. Фізичний гурток ознайомлював із новинками фізичної науки. Пригадую, як на одному з занять керівник показав сірникову коробку, наповнену кам'яним вугіллям, і запитав, на скільки часу його вистачить, щоб працювала електростанція, яка б освітлювала наш корпус. І повідомив, що коли вчені навчаться використовувати внутріатомну енергію, то такої кількості урану буде достатньо для роботи електростанції протягом декількох місяців.

Чимало студентів цікавилися фотографією, і хоча фотоапарати тоді дорого коштували, вони їх купували. В основному це були дешеві "Фотокори" [7]. Особливо зацікавився фотографією студент Довгоброд [8], що в майбутньому став видатним фотографом. Були й прикрі випадки. Один студент з бідної сім'ї після смерті батьків продав свою хатину і за ці кошти купив фотоапарат. Почав активно займатися фотографією. Щоб робити гарні фотографії, він написав в одну німецьку фірму, щоб йому вислали деякі фотоматеріали. Про це швидко дізнавались у НКВС. Він був заарештований за підозрою у передачі шпигунських відомостей листом. Але незабаром його відпустили і попередили, щоб ніяких більше листів за кордон не надсилав. Так за свою необачність студент ледве не поплатився життям. Після цього нікому зі студентів не спало на думку писати листи за кордон. Студент Довгоброд в інституті проявив себе як талановитий фотограф. Ним були зафіксовані всі визначні події у вузі (різні свята, виставки). Пізніше, під час війни, він був в одному з партизанських загонів Чернігівщини, де зробив сотні фотографій з бойових дій і побуту партизанів. На поч. 60-х рр. Довгоброд зробив виставку цих фотографій у м.Ніжині. Ця виставка викликала велику зацікавленість у відвідувачів. Інший студент Михайло Шульга теж досконало опанував техніку фотографування і в майбутньому став не лише фотографом, а й професором фізики Чернівецького університету. Пізніше, вже після війни, ми з ним зустрілись і працювали в одній області. Я – рядовим учителем, він – професором університету. Йому судилося пропрацю-

вати на педагогічній ниві все життя. Там, у Чернівцях, він і помер у 80 років.

Основним дозвіллям студентів у роки мого навчання було відвідування кіно. Кіно показували у клубі інституту, а також у міському кінотеатрі. В той час телебачення не було і молодь знайомилась з новими піснями, видатними артистами в основному через кіно. Часто після відвідування кіно в стінах гуртожитку лунали пісні, почуті там. Інколи в клубі інституту відбувалися зустрічі з видатними українськими письменниками. Я пам'ятаю зустріч з Максимом Рильським [10], Д.Бедзиком [11]. Також деякі студенти співали у хорі та відвідували танцювальний гурток.

При інституті була військова кафедра і значна увага приділялася військовій підготовці. Часто практикувались військові заняття в нічний час у польових умовах. Влітку всі студенти обов'язково відправлялися у військові табори, що базувались під Черніговом у "Подусовці".

Під час навчання, особливо у 1936–37 н.р., в інститут приходили працівники райвійськкомату і закликали студентів, яким дозволяло здоров'я, йти служити в авіацію. Відтак по 2–3 студенти з групи незалежно від курсу, пройшовши комісію, пішли служити в авіацію.

У ті часи в інституті панувала гнітюча атмосфера. Студенти боялися розмовляти на політичні теми, відчувався подих війни. Час від часу у пресі повідомлялося про викриття в армії зрадників – високопоставлених керівників, наприклад, Якіра, Тухачевського, Блюхера та ін. І в головах багатьох студентів закрадалася думка: невже такі віддані радянській владі люди могли стати зрадниками. Але на комсомольських зборах, які проходили в той час, різко засуджували цих зрадників і часто лунало: "Собакам – собача смерть". Ці молоді люди не знали, що через декілька років у перші дні війни саме через бездарне керівництво знекровленого командування їх чекатиме гірка участь – полон або смерть.

У 1936–37 рр. у Ніжині серед військових і студентів розгорнулися політичні репресії. Студент чи викладач за необачно сказане слово міг поплатитися життям. Наприклад, був такий випадок. Студенти часто на вихідні дні їздили у Київ, щоб відвідати музеї, виставки, кіно тощо. Приїхавши з Києва, один зі студентів літературно-мовного факультету (прізвище я забув) ділився своїми враженнями у гуртожитку. Він розповів, що у Києві була величезна похоронна процесія, центральна вулиця була настільки заповнена людьми, що, здавалось, ховають Сталіна. Наступного дня студента викликали у деканат і різко засудили за недоречне порівняння, адже тоді для всіх Сталін був безсмертним. Того ж дня студента заарештували і тільки його й бачили. За необережне слово він заплатив життям.

У 1938 р., крім рядових викладачів, були репресовані, директор інституту Загрецький [12] і декан фізико-математичного факультету Соломаха Антон Матвійович [13].

Побут студентів

Початок мого навчання проходив у тяжких умовах, давалась взнаки голодовка 1933 р. У місті діяла карткова система, студенти безперебійно одержували по 500 грамів якісного хліба. Хлібний магазин розташовувався напроти інституту на відстані 100 м. Як тільки хліб завозився, всі бігли його одержувати. Стоячи у чергах за хлібом, ми часто запізнювались на заняття, але за це ніхто не сварив. До хліба ставились дуже бережливо, щоб жодна крихта не випала. При інституті була їдальня, але обіди в ній були не якісні, тому більшість місцевих студентів харчувалися вдома.

Студентський одяг був скромний. Чоловіки носили, як правило, напівпальто і фуражку, теплі шапки рідко в кого були. Більшість студентів цілий семестр ходили в одних брюках і сорочках. Годинники були рідкістю, носили, в основному, кишенькові. Не носили студенти ніяких прикрас – сережок, каблучок, хрестиків. При цьому ходили охайні, підстрижені, ніхто не заводив вуса чи бороду, як це робить теперішня молодь. Деякі студенти носили значки "ГТО" ("Готов к труду и обороне").

Кожного ранку в інституті перед початком занять проводилось загальноінституцька фіззарядка. На площі в Графському саду збиралось близько 600 чоловік (загальна кількість студентів складала близько 800 чоловік). Пізніше інститут придбав духовий оркестр і зарядка проводилася під музику. Взимку для студентів влаштовувались лижні змагання на значні дистанції.

З 1935 р. інститут мав свій літній табір відпочинку для студентів в урочищі "Ветхе" в західній частині міста. Табір існував на кошти студентського профкому. Мені теж довелося у ньому відпочивати. Що він собою являв? Серед лісу, на невеликій галявині було зведено декілька досить примітивних наметів. На чотири вбитих у землю стовпчики укріплювались жерді, вкриті руберойдом. Лише одну стіну робили з гілок ялини. Спальними місцями слугували гілки, вкриті сіном. Подібний намет був і під їдальню. За одну зміну табір пропускав 50–60 чоловік. Термін відпочинку складав 10–15 днів. Керівник табору був і кухарем, і доставляв продукти, отримуючи їх у навколишніх жителів. Це був літній співробітник інституту.

Після закінчення інституту у 1937 р. ніякого урочистого випускного вечора не було. В усіх був пригнічений настрій, лютували репресії. Заарештовували і студентів та викладачів, і простих жителів міста. Нам, випускникам, дипломів не видали, лише дали довідки про

закінчення інституту і направлення на роботу. Дипломи обіцяли видати через рік. Мене направили на роботу в Талалаївський район Чернігівської області у с.Сильченкове в середню школу. Тут я працював два роки і через рік одержав диплом про закінчення інституту.

Моя робота в інституті в 1938–41 рр.

Репресії не обійшли і моєї родини. Мого батька Дудченка Степана Яковича було заарештовано 1938 р. "Трійка" його засудила на 10 років таборів. Матір мала відбути на поселення в Казахстан, а я отримав ярлик сина ворога народу. У матері відібрали паспорт і призначили число, коли вона повинна була прибути на збірний пункт для відправки в Казахстан. При цьому попередили, що у разі неявки вона буде розстріляна.

Моя матір була хвора ще від голодовки і не могла сама пересуватись. Коли у вказаний термін вона не з'явилась, на другий день до нас прийшов співробітник НКВС. Заставши матір у ліжку, він сказав, що повинен її розстріляти за непокору. Матір сказала, щоб тут у ліжку її і розстріляв. Після цих слів співробітник витяг пістолета, покрутив його у руках, потім різко розвернувся і вийшов геть. Через три дні він приніс мамин паспорт і нас більше не тривожили. Все це розповіла мені мати і додала, що це був досить молодий співробітник. Мені ці слова врізались у пам'ять назавжди.

З літа 1938 р. я став жити у Ніжині з хворою матір'ю. На педагогічну роботу з "ярликом" я не зміг влаштуватися. За допомогою друзів я влаштувався на малопrestiжну тоді роботу лаборанта фізичного кабінету при інституті. Моїм друзями і наставниками стали Руденко Василь Опанасович та завідувач кафедри Лобода Іван Федорович [14]. Я з ентузіазмом взявся за нову роботу, і кабінет щорічно поповнювався новими приладами. З кожним роком збільшувався приєм до інституту. Інститут отримав новий п'ятиповерховий гуртожиток на 400 чоловік по вул.Богуна. Викладачі одержували нові квартири. Але в усіх студентів і викладачів було тривожно на душі, відчувалося наближення війни. Про це свідчили заходи, які зачепили й інститут. Наприклад, ранньої весни 1939 р. наша бібліотека з її величезною кількістю книг була переміщена з інститутського приміщення у добротний цегляний будинок по вул.Гоголя [15]. Переміщення викликало здивування, і всі сходились на думці, що воно було пов'язано з близькою війною.

До літніх канікул, крім бібліотеки, з приміщення інституту було вивезено також частину обладнання навчальних кабінетів інституту. Було оголошено початок великого спецремонту навчального корпусу інституту, через який навіть навчальний рік мав розпочатися пізніше

1-го вересня. Як виявилось пізніше, ремонт проводився відповідно до потреб шпиталю.

1-го вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу – розпочалася Друга світова війна. 7-го вересня в СРСР була оголошена часткова мобілізація. 17 вересня 1939 р. радянська армія розпочала визволення Західних областей. Цього ж числа в корпусі інституту був повністю розгорнутий шпиталь, готовий приймати поранених бійців. Оскільки визволення проходило мирним шляхом, жодний поранений так і не поступив у шпиталь. Незабаром шпиталь був згорнутий, і в інституті розпочалося нормальне навчання. Але обстановка залишалась тривожною. Багато викладачів, які були мобілізовані, не повернулися. Незабаром розпочалася війна з Фінляндією, тривога ще більш зростає. Ранньої весни 1941 р. через Ніжин з глибинних військових округів до західних кордонів переправлялася велика кількість військ.

22-го червня 1941 р., відразу після оголошення війни, розпочалося розгортання шпиталю у корпусі інституту. За два дні шпиталь був готовий приймати поранених. Виявилось, що все необхідне для шпиталю, в тому числі костилі і посуд, зберігалось у навколишніх церквах, перетворених на склади. Через 3–4 дні на станцію Ніжин почали прибувати поранені бійці. Звідти на автомашинах "полуторках" по тряскій дорозі їх доставляли до шпиталю. Тяжкопоранені по дорозі часто помирили. Пізніше, коли в інституті розмістився німецький шпиталь, німці провели до нього спеціальну залізничну гілку, і вагони з пораненими прибували прямо до дверей шпиталю.

Як тільки розпочалась війна, всі навчальні кабінети зі своїм обладнанням були переміщені в заздалегідь відведені приміщення у місті Ніжині. Я як завідувач фізичного кабінету і Руденко В.О. як викладач переміщували майно фізикабінету частково в корпус сільськогосподарського технікуму, частково у будинок, що знаходився біля магерського моста (так званий "Народний будинок") [16]. Сюди ж була переміщена і бібліотека кабінету – 4 шафи, заповнені книгами. Охорону майна в цьому будинку здійснював я, а в приміщенні технікуму – Руденко. Та незабаром мене, як і багатьох інших ніжинців, було призвано до армії для оборони Києва.

Окупація м.Ніжина (13 вересня 1941 – 13 вересня 1943 рр.)

Після оточення під Києвом я з групою земляків лісовими дорогами дійшов до Ніжина. У місті вже панували окупанти. Я повернувся до свого будинку, де застав тяжкохвору матір. Незабаром я зустрівся з Руденком та іншими друзями і відвідав будинок, де зберігалися прилади кабінету. За моєї відсутності за ними доглядав Руденко. Все майно було на місці, і я став його ретельно охороняти. За допомогою своїх друзів я влаштувався на фіктивну роботу в навчальне господар-

ство сільськогосподарського технікуму. Тепер я мав хлібну карту і документи, що я працюю. Це був тяжкий і небезпечний період життя. Моя квартира по вул. Широкомагерській, 80 стала явкою партизанів. Тут вони зупинялися на ночівлю і знаходили притулок. При цьому була потрібна особлива пильність і сигналізація. Будинок мав таємний підземний вихід у гущавину саду. Також у нас був і таємний радіоприймач, вмонтований у стіну.

Студенти і викладачі інституту, які з різних причин залишалися в м. Ніжині, влаштовувалися на роботу, а інші пішли в партизани. Наприклад, викладач інституту Тищенко Віктор Іванович (російська мова і література) влаштувався завідувачем курсів з вивчення німецької мови. За допомогою курсів було врятовано багатьох молодих людей від відправки на каторгу до Німеччини. Деякі влаштувались на біржу праці. А один випускник Гаврилей, який добре володів німецькою мовою, пішов працювати перекладачем у німецьку комендатуру, як стало відомо пізніше, за завданням радянської розвідки.

У Ніжині діяло кілька підпільних груп, які вели боротьбу з окупантами. Наприклад, однією з них було організовано отруєння німецьких офіцерів у їдальні. Також підпільники подали сигнали радянському літакові, що мав завдання розбомбити німецьку комендатуру. Якою ж була радість жителів міста, коли скинуті бомби точно влучали в комендатуру, а це був будинок колишнього нового гуртожитку інституту по вул. Богуна. Один з випускників інституту Тканко був командиром партизанського загону і став Героєм Радянського Союзу.

Шпиталь, відкритий німцями в корпусі інституту, був досить великий: на декілька тисяч поранених. Причому один час в ньому були заповнені всі кімнати. Крім медичного персоналу, технічне обслуговування шпиталю здійснювалось радянськими полоненими. Звідси вони час від часу здійснювали втечі у партизанський загін "За батьківщину", який існував недалеко від Ніжина.

Наближалось звільнення Ніжина. Не виключена була можливість, що німці при відступі захочуть підірвати корпус. Тому підпільниками заздалегідь була створена група з полонених, яка пильно стежила за тим, чи не була закладена вибухівка, щоб потім вчасно її знешкодити. Але сталося так, що німці поспішно покинули Ніжин, ледве встигли вивезти поранених та частину обладнання шпиталю.

Звільнення Ніжина від окупантів і відновлення роботи педінституту

Місто Ніжин було звільнено 13 вересня 1943 р. Незабаром після цього рішенням уряду було відновлено роботу і Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя в повному об'ємі, як це було до війни, тобто з трьома

факультетами, але з дещо меншою кількістю студентів, відповідно до військового часу.

У день звільнення я з Руденком В.О. та деканом фізико-математичного факультету Соломахою Антоном Матвійовичем (репресованим, але на той час звільненим) першими відвідали корпус інституту. При нас військові спеціалісти пильно перевірили, чи не була закладена у будівлю вибухівка. Ми взяли на облік усе майно, яке залишилося в корпусі і допоміжних будівлях, і організували його охорону. Через два дні до Ніжина прибув новопризначений директор інституту Кузнецов [17]. Відразу було оголошено про реєстрацію всіх співробітників та студентів вузу. Частина студентів потім викликали до інституту для виконання необхідних відновлювальних робіт. Громадянам Ніжина, які у свій час взяли інститутське майно на тимчасове зберігання, було запропоновано його негайно повернути. Досить складно виявилось забезпечити аудиторії інституту необхідними для навчання меблями. На початку окупації частина інститутського майна була розграбована. Щоб прискорити повернення громадянами взятого майна, мені доручили зробити обхід приватних будинків по Комунальній, Широкомагерській, іншим прилеглим до інституту вулицям. Мені дали помічників і відповідний документ, виданий міською радою. При обході частина громадян заявляли, що взяті ними речі стали непридатними до користування і повертати нічого. Але більшість відразу привозили майно до інституту, а дехто навіть виявляв готовність віддати і своє, аби тільки інститут відновив роботу. Так за короткий час необхідні для занять аудиторії були забезпечені столами і стільцями. Співробітники інституту, а також студенти взялися за приведення аудиторій до ладу. Виконувалася побілка і часткове фарбування кімнат. Відновлювалися навчальні кабінети. Майно фізкабінету збереглося повністю. Обладнання хімічного кабінету було відправлено на евакуацію, але в дорозі під час бомбардування поїзда було знищене. Я разом зі студентами перевіз фізкабінет з місця зберігання до інституту і розмістив по шафах, як було раніше, до війни.

Прибували викладачі з евакуації, наприклад: Пенський – завуч інституту і викл. Міхацький [18]. Деякі викладачі поверталися з армії. Упорядковувалися студентські гуртожитки. В них оселялись студенти, які прибували на роботу та навчання до інституту. За допомогою студентів зверталися також військові. Наприклад, я особисто супроводив групу студентів на околиці Ніжина, де був великий майданчик для посадки літаків. За час війни вона була густо всяяна осколками снарядів. Потрібно було їх ретельно зібрати, щоб літаки могли знову робити тут посадку. В той час на станції Ніжин трапилась трагічна подія. Під час нальоту німецької авіації був розбитий ешелон з

кількома сотнями поранених бійців. Поранені, які змогли пересуватись, розповзлись по бур'янах подалі від вагонів. З інституту терміново були викликані студенти. Поранених знаходили, підносили їм воду, надавали допомогу і виносили у відведене місце.

Взагалі, по всіх напрямках ішла підготовка до відновлення навчання в умовах військового часу. Щоб налагодити фінансове забезпечення, потрібно було оформити відповідну документацію для Ніжинського держбанку. Це можна було зробити лише через Наркомат освіти, який у той час знаходився у Харкові. Цю роботу директор інституту доручив виконати мені. Я отримав документи і відповідну інструкцію для одержання документації. 20 жовтня 1943 р. я виїхав до Харкова. В умовах військового часу це була досить складна і відповідальна поїздка, але пройшла вона нормально. Мене прийняв сам нарком Тичина П.Г., видатний український поет, і видав мені необхідні фінансові документи. Після мого повернення в Ніжин бухгалтерія відразу змогла одержати гроші в держбанку і виплатити працівникам першу зарплатню. Напередодні жовтневих свят все було підготовлено до початку навчання. Мене було зараховано викладачем фізики на біологічному факультеті. Відновлення роботи інституту стало видатною подією для всього Ніжина, студенти і жителі Ніжина з великою радістю вітали цю подію. Звичайно не всі студенти, що навчалися раніше, змогли прибути на навчання. Багато загинуло, багато було на фронті. Я з великою радістю приступив до викладацької роботи, у якій мав значну перерву. Фізичні прилади, які майже два роки оберігалися мною і Руденком, стали використовуватися за призначенням. Руденко В.О. став провідним викладачем фізики на фізико-математичному факультеті, де він плідно працював до виходу на пенсію.

Героїчний наступ Радянської Армії тривав, і незабаром було звільнено Захід України. 19 травня 1944 р. на заклик уряду я виїхав працювати учителем у м.Хотин Чернівецької області. Там я працював викладачем фізики спочатку у педагогічному училищі, а потім у сільгосподарському технікумі до виходу на пенсію у 1977 р. Я щасливий, що в Хотині зміг повністю реалізувати свої знання, одержані у педінституті ім. М.Гоголя, втіливши їх у підготовку тисяч і тисяч спеціалістів для народного господарства України.

Коментарі

1. З 1921 до 1930 р. ніжинський вуз мав назву Ніжинського інституту народної освіти (НІНО). У 1930 р. в ході реформи вищої школи на базі НІНО створено Інститут соціального виховання з 3-річним терміном навчання у складі чотирьох відділів: історико-економічного, філологічного, агро-біологічного та фізико-математичного. У 1932–1933 рр.

вуз остаточно було реорганізовано в педагогічний інститут з 4-річним терміном навчання.

2. Робітничий факультет Ніжинського інституту народної освіти – загальноосвітній навчальний заклад, створений для прискореної підготовки до вступу в вузи робітничої та селянської молоді, що не мала середньої освіти. Робітфаки почали створюватись при вузах з 1919 р. Ніжинський робітфак був відкритий 1921 р. За 18 років існування його закінчило 1540 учнів. Значна частина випускників продовжила навчання у вузі.

3. Кармінський Мойсей Семенович (1890 р.н.) – математик, викладач Ніжинського педагогічного інституту. У 1912 р. закінчив фізико-математичний факультет Київського університету. З 1923 р. працював у Ніжинській вищій школі на посадах доцента (з 1931 р.) та завідувача кафедри математики (1932–1941, 1944–1953 рр.).

4. Даденков Микола Федорович (1885–1955) – вчений у галузі педагогіки, дидактики та історії педагогіки; педагог. Народився 2 (15 квітня) 1885 р. у місті В'ятці. У 1910 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. У 1910–1919 рр. вчителював, у 1919–1927 рр. викладав педагогіку у Фребелівському жіночому педагогічному інституті. В 1927–28 рр. – викладач Дніпропетровського педінституту. У 1928–1941 рр. працював професором у Ніжинському вузі, завідував кафедрою педагогіки. Протягом 1928–1930 рр. був дійсним членом Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови, зокрема керував її педолого-педагогічною секцією. На поч. 1930-х рр. із сім'єю переселився до Києва, але до 1941 р. продовжував працювати в Ніжинському інституті. Зазнав переслідувань з боку радянської влади за “співробітництво з окупаційною владою”, оскільки під час окупації території України вермахтом у 1941–1944 рр. працював у Києві. Після закінчення війни працював у Київському педінституті та завідував відділом у науково-дослідному інституті педагогіки. Помер 19 січня 1955 р. Похований в Києві на Лук'янівському цвинтарі.

5. Лорченко Василь Іванович (1877 р.н.) – вчений у галузі фізики та математики. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету. Працював у штаті викладачів НІНО з 1929 до 1930 р. на посаді професора фізики.

6. Слесаревський С.П. (1868–1960 рр.) – педагог, фізик, один з засновників Київської наукової школи методики викладання фізики. Професор фізики Київського університету, один із засновників наукового фізико-математичного товариства (1890 р.), завідувач зразкового фізичного кабінету при педагогічному музеї в Києві (1906–1920). Після

революції працював викладачем у київських вузах, старшим науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту педагогіки.

7. Фотокор – перший радянський фотоапарат. Був запущений у масове виробництво на поч. 1930 р. На час припинення виробництва у 1941 р. було виготовлено бл. 1 млн.

8. Довгоброд Іван Якович (1912 р.н.) – фотограф, заслужений працівник культури України. Працював на посадах лаборанта та старшого викладача фізико-математичного факультету (1945–1973).

9. Шульга Михайло – професор фізики Чернівецького університету.

10. Рильський Максим Тадейович (19 березня 1895 – 24 липня 1964) – український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч, академік АН України. Після ув'язнення, з 1931 р. творчість Рильського зазнає змін. У збірці "Знак терезів" (1932) проголосив активне сприйняття радянської дійсності, завдяки чому він єдиний з неокласиків урятувався від сталінського терору і був зарахований до числа офіційних радянських поетів. У 30-х рр. вів активне громадське життя, проводячи творчі зустрічі з читачами.

11. Бездик Дмитро Іванович – український письменник, драматург, журналіст. Автор п'єс, нарисів, повістей, романів, присвячених Жовтневій революції, соціалістичному будівництву на селі.

12. Загрецький Микола Павлович (1897–1938) – партійний та освітній діяч. До призначення директором інституту працював керівником культурно-освітнього відділу Чернігівського обкому КП(б)У. З 1935 р. призначений директором Ніжинського педагогічного інституту. Керував вузом у роки репресій, звільняючи викладачів та студентів за найменшою підозрою в нелояльності до влади. Репресований у 1937 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності.

13. Соломаха Андрій Матвійович (нар. 1900) – педагог, учений-математик. Закінчив фізико-математичний факультет Київського інституту професійної освіти (1926 р.). Працював у штаті викладачів НДПІ з 1929 р. Був завідувачем кафедри математики, деканом фізико-математичного факультету.

14. Лобода Іван Федорович – викладач фізико-математичного факультету НДІ. Загинув на фронті у роки Другої світової війни.

15. Колишній будинок Купецького зібрання.

16. Народний дім відкритий у 1893 р. Ініціатива його заснування належала Ф.Д.Проценту. Народний дім був культурно-освітньою установою на зразок клубу, мав бібліотеку-читальню, народний хор, недільну школу для дорослих, театральну трупу. В 1899 р. тут виступали М.Л.Кропивницький, М.К.Заньковецька, М.К.Садовський, І.К.Карпенко-Карий. Під незмінним керівництвом Ф.Проценка заклад проіснував до 1920 р. Розміщувався по вул.Київській (нині вул.Шевченка) по-

руч із Магерським мостом. Працював тільки влітку, оскільки дерев'яний будинок не опалювався.

17. Кузнецов Дмитро Іванович (1902–?) – доцент, директор інституту (1943–1950). Завуч інституту.

18. Міхацький А.Г. – доцент фізико-математичного факультету, завідувач кафедри фізики (1932–1938).

Підготовка спогадів до друку, вступ та коментарі Г.М.Дудченка

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ковальчук О.Г. Танатологічне як засіб формування простору ідеального буття (на матеріалі роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")	3
Дацько О.О. До проблеми присутності гоголівського оповідача у художньому просторі української "химерної" прози	14
Ісаєнко К.П. Наративні особливості новели Б.Лепкого "Милостиня"	21
Якубіна Ю.В. Грецьке середовище в етнокультурному просторі Ніжина (до проблеми формування творчого профілю Гоголя)	26
Сквіра Н.М. "Влияние женщины может быть очень велико..." (поняття жіночої "краси" й еволюція жіночого образу у творчості пізнього Гоголя)	35
Ролик А.В. Мотив Ухода-и-Возврата в жизни и творчестве Гоголя	45
Самойленко Г.В. Вірний друг Л.Глібова О.Тищинський	49
Анненкова Е.С. "Поэт для немногих": продолжение традиции лирической прозы И.С.Тургенева в творчестве Б.Зайцева	59

ІСТОРІЯ

Луняк Є.М. Відображення минулого України в праці Жана Ле Лабурера "Повідомлення про подорож королеви Польщі" (1647)	71
Андрєєв В.М. Скіфська державність у працях В.Петрова: політичний та етнічний аспекти	92
Жулканич Н.М. Передумови і причини трудової еміграції закарпатців у II пол. XIX ст.	98
Крупенко О.В., Удовик Н.М. Промислова діяльність відомих меценатів Чернігівської губернії II пол. XIX ст. та її результати	106
Сторчаус В.С. Проблема українського парламентаризму доби Української Центральної Ради на сторінках періодичної преси (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	116
Давиденко Ю.М. Становище Римо-католицької церкви на території України в 1917–1939 рр.	128
Дудка Л.О. Журнал "Безвірник" у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х рр.	138

Делібалтова Ю.В. Правовий статус та матеріальне забезпечення працівника міліції в УРСР у 20–30-х рр. XX ст.	145
Литвин С.Е. Неперіодична друкована продукція як пропагандистська зброя ОУН на східноукраїнських землях (1941–1943 рр.)	153
Куценко Ю.Ю. Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку	162

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Моціяка П.П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька в системі вищої освіти Російської імперії (1875–1917 рр.)	186
Іванцова Н.І. Історія заочної освіти та освіти для дорослих в Україні (II пол. XIX – I пол. XX ст.)	209
Чуткий А.І. Викладацькі кадри та склад студентства Вищих комерційних курсів у Києві (1906–1908 рр.)	218
Товстоляк Н.М. Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка 1898–1917 рр. – історико-культурний осередок чи зразкове в економічному відношенні господарство?	229
Ігнатенко М.М. Бібліотеки у краєзнавчому русі на Чернігівщині II пол. XX ст.	238
Семенова М.В. Проблеми та нові засади розвитку культури України на поч. 90-х рр. XX ст.	248

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Двірна К.П., Главацький М.В. Архівні документи діяльності державних комісій України у 1944–1947 рр.: розслідування економічних втрат періоду окупації	256
Дудченко В.С. Ніжинський педагогічний інститут у 1930–40-х рр. Спогади	271

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 63

*Історико-культурний простір
та його наповненість окремими явищами*

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Борщ О. В.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Перекладач – Коваленко В. О.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку 27.07.11 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 17,13

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2137 від 29.03.05 р.